

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

63

**Київ
2012**

Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К.: «ІНТАС», 2012. —
Вип. 63. — 312 с.

Редакційна колегія:

- Адрущенко В. П. — доктор філос. наук, професор
Ануфрієв Л. О. — доктор філос. наук, професор
Бабкіна О. В. — доктор політ. наук, професор
Головатий М. Ф. — доктор політ. наук, професор
Горбатенко В. П. — доктор політ. наук, професор
Губерський Л. В. — доктор філос. наук, професор
Денисенко В. М. — доктор політ. наук, професор
Кирилюк Ф. М. — доктор філос. наук, професор
Кремень В. Г. — доктор філос. наук, професор
Кресіна І. О. — доктор політ. наук, професор
Обушний М. І. — доктор політ. наук, професор
Сазонов М. І. — доктор філос. наук, професор
Токовенко С. О. — доктор філос. наук, професор
Хилько М. І. — доктор філос. наук, професор
Цвих В. Ф. — доктор політ. наук, професор
Шульга М. А. — доктор політ. наук, професор

Редакція часопису:

Відповідальний редактор — Кирилюк Ф. М., доктор філос. наук, професор

Заст. відповід. редактора — Хилько М. І., доктор філос. наук, професор

Видано на замовлення Політологічного центру при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ №4631, видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Згідно постанови президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. № 1-01/10 часопис «Політологічний вісник» визнано фаховим виданням у галузі політичних та філософських наук.

Зміст

I. Філософський дискурс

- [6-17] **Сащук Г. М.** «Глобальна комп'ютопія»
Й. Масуди як футурологічний різновид доктрин
постіндустріального суспільства
- [18-26] **Дорожко І. І.** Основні тенденції та прояви
глобалізації у рефлексивних діях особистості
- [27-37] **Брязкун В.** Критерії сформованості віртуальної
свідомості: соціально-філософський аспект
- [38-48] **Фуркало В. С.** Містичний досвід у монотеїстичних
релігійних традиціях
- [49-61] **Бех Ю. В.** Загальнотеоретичні передумови
становлення загальної теорії управління

II. Соціальна філософія

- [62-69] **Дубінін В. В.** Особливості рольової функції
інтересів народу в суспільному розвитку
- [70-86] **Буяшенко В. В.** Соціальне піклування: від
деструкції до конструкції
- [87-97] **Фуркало В. І.** Ненасилля як переконання і вчинок
- [98-115] **Грубов В. М., Кулагін Ю. І.** Криза політики
мультикультуралізму в європейському
суспільному просторі
- [116-125] **Кудря І. Г.** Соціокультурні передумови російської
моделі модернізації

III. Філософія освіти

- [126-138] **Невмержицький О. А.** Філософсько-педагогічна антропологія як напрям сучасної освітянської практики
- [139-152] **Гончаров В. І.** Новітні технології навчання у підготовці нового вчителя
- [153-161] **Дідков О.** Основні принципи організації та здійснення екологічної освіти

IV. Політологічна думка

- [162-172] **Мельник І. А., Мельник А. І.** Українська національна ідея як детермінанта державотворчих ідеалів Ю. Романчука
- [173-182] **Постол О. Є.** Перспективи розвитку альтернативних посткласичних ідеологій в сучасній Україні: теорія і практика
- [183-193] **Бойко Ю. А.** Проблемні питання виникнення перших громад та розвитку прав і свобод на теренах України-Русі IX – XV століття
- [194-202] **Захожай З. В.** Політичне життя Східної Галичини в міжвоєнний період XX століття

V. Політичні процеси

- [203-212] **Примуш М. В., Коваль Ю. О.** Теоретичні засади дослідження феномену «місцеве самоврядування» крізь призму історії та сучасності
- [213-224] **Лебединська Г. О.** Соціально-психологічні риси тоталітарної свідомості громадянського суспільства
- [225-235] **Чебаник В. І.** Взаємовідносини обласних осередків політичних партій з громадськими об'єднаннями (на прикладі Чернівецької області)

-
- [236-244] **Мастерук Д. А.** Маркетинговий характер політичної пропаганди в сучасному науковому дискурсі
- [245-256] **Марченко Ю. В.** Становлення системи безпеки підприємництва незалежної української держави

VI. Націологія

- [257-268] **Вілков В. Ю., Суховій О.О.** Чинники плюралізму понять-дефініцій нації
- [269-279] **Перглер Т. І.** Проблема збереження ідентичності в умовах інтеграції України у світовий соціокультурний простір
- [280-287] **Хомрач В. П.** Національна ідентичність у структурі різноманітних типів суспільної ідентичності
- [288-298] **Єльнікова М. М.** Проблема міжетнічної толерантності в науковому дискурсі

VII. Світова політика

- [299-309] **Кривоглава М.З.** Інтеграційні процеси в регіоні Центральної Азії: інтеграція чи співробітництво?
- [310-311] **РЕЦЕНЗІЯ** на монографію **Ємельянової Ю. П.** «Етнічний фокус соціокультурної реальності»

УДК 304.4:316

«ГЛОБАЛЬНА КОМП'ЮТОПІЯ» Й. МАСУДИ ЯК ФУТУРОЛОГІЧНИЙ РІЗНОВИД ДОКТРИН ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Сащук Г. М. ©

*Кандидат політичних наук, доцент Інституту журналістики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Характеризується теоретичний доробок Й. Масуди як одного з найбільш відомих фахівців з теорії інформаційного суспільства.

Ключові слова: *інформаційне суспільство, постіндустріальне суспільство, глобальна комп'ютопія, футурологія, демократизація.*

На початку 1960-х років серед прихильників теорії постіндустріального суспільства виокремилася група теоретиків, які вважали інформацію рушійним ресурсом розвитку сучасного суспільства. Цей підхід пов'язав постіндустріальну концепцію з тим напрямом філософської думки, що вже існував в європейській філософії; розглядати еволюцію людства крізь призму прогресу знань. Власне, в цей період з'явився сам термін «інформаційне суспільство». У науковій літературі його використання пов'язане з іменами Т. Стоуньєра (США), М. Умесао, Й. Масуди (Японія), С. Нора і А. Мінка (Франція).

У 1966 р. в Японії вийшла у світ праця Й. Масуди «Комп'ютопія» [9]. У 1981 р. вона була видана в США як розділ іншої, фундаментальної монографії Й. Масуди «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» [10]. Автор в цій праці висловив цілу низку оригінальних, навіть фантастичних ідей.

Так, слово «Комп'ютопія» — фактично симбіоз двох понять: «комп'ютер» і «утопія» [3, р.146]. На думку Й. Масуди, «комп'ютопія» — це цілісний, новий, довготривалий погляд для ХХІ століття, що містить низку концепцій» [2, р.42]. Саме в цій праці він вперше увів у науковий обіг такі поняття, як: «інформаційне суспільство», «глобальне інформаційне суспільство», «інформаційна цивілізація», «інформаційна епоха» тощо [2, р.146–156].

Й. Масуда стверджував, що «... прийдешнє інформаційне суспільство стане безкласовим, вільним від згори керуючої влади, а його осередкам стануть вільні об'єднання. Цей процес розпочнеться створенням локальних інформаційних груп з обмеженою кількістю осіб». Цю ідею він взагалі виніс у заголовок 5-го параграфа роботи: «Функціональні об'єднання, вільні від згори керуючої влади» [2, р.45].

Особливої уваги заслугоує й те, що автор, вводячи в науковий обіг поняття «поліцентризм» влади, мав на увазі, що «кожна особистість і група у вільному об'єднанні незалежні і стають центром. «... Особистості і групи як центри беруть участь у формуванні об'єднання в разі взаємної схильності» [2, р.45].

Й. Масуда висловив сміливе припущення, що в майбутньому інформаційному суспільстві запанує «демократія участі», технологічна база якої складатиметься, по-перше, з інформаційної мережі, яка стане можливою завдяки розвиткові комп'ютерно-комунікаційної технології; по-друге, з процесу копіювання політичних моделей і, по-третє, зі зворотного зв'язку для врахування індивідуальних думок» [2, р.45].

Важливу теоретичну і практичну цінність становлять положення вченого щодо впливу інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) на розвиток і вдосконалення політичної системи інформаційного суспільства та на розширення прав і свобод його членів. «У політичній системі інформаційного суспільства,— зазначав Й. Масуда,— демократія, що ґрунтується на участі громадян, буде загальноприйнятим способом здійснення політики, на відміну від непрямой демократії парламентарного типу» [2, р.45]. Внаслідок зазначених перетворень, запевняв він, нинішній бюрократичний адміністративний апарат буде перетворений на вільну систему управління громадян, оскільки на зміну бюрократії привілейованого класу прийде невеликий штат фахівців, які справді професійно відповідальні за адміністративні функції. Підсумовуючи наведене, дослідник зазначав: «У цьому вільному громадянському суспільстві управління, примус і контроль над іншими будуть припинені. Суспільство буде синергетично функціональним, і це та ідеальна форма, яку нам обіцяє інформаційна перебудова» [2, р.46].

Й. Масуда фактично передбачає виникнення комп'ютерної технології з функцією замішувати розумову працю людини. Час підтвердив слушність його думок: підтвердженням цього стала поява комп'ютерів четвертого та п'ятого поколінь, а також заснованих на них техноло-

гій, які справляють величезний вплив на всі сфери суспільного життя, зокрема на соціально-політичну [1, с. 66].

У «Комп'ютопії» Й. Масуда аналізував також і недоліки, вади інформаційного суспільства, застерігаючи проти певних ймовірних небезпек. Він не раз наголошував, що людство постало перед вибором між двома різко контрастними моделями майбутнього: між «Комп'ютопією», тобто демократичним, правовим інформаційним суспільством та «автоматизованою державою». Він зазначав існування серйозної небезпеки того, що ми рухаємося у напрямі контрольованого суспільства [2, р.46].

Пояснюючи основні причини такої небезпеки, Й. Масуда наголошував, що це відбувається внаслідок того, що впродовж перших 15–20 років комп'ютери використовували, насамперед, військові та інші урядові організації, зокрема, служби безпеки, внутрішніх справ та ін. «Ця ситуація стала причиною істотного вповільнення у демократичному застосуванні комп'ютерів. Водночас він висловлював впевненість, що «катастрофічний курс до «автоматизованої держави» буде відхилений і ми оберемо інший, щоб простувати шляхом «Комп'ютопії» [2, р.46–47]. Важливу роль у «втечі від загрози контрольованого суспільства», на думку Й. Масуди, повинні відіграти побудова «нового громадянського суспільства», створення сприятливих соціально-економічних та політико-правових умов для самореалізації особи, розширенні її прав і свобод. «Інформаційне суспільство відкріє нове поняття свободи і рівності, що втілюватиме свободу прийняття рішень і рівність можливостей» [2, р.42–43].

Важливим аргументом для твердження, що саме Й. Масуду слід вважати автором цього терміна, є те, що його твір «Комп'ютопія» з'явився щонайменше на три роки раніше, ніж згадані вище звіти японських організацій, а саме програм створення японської моделі інформаційного суспільства, таких, як: «Японське інформаційне суспільство: теми і підходи» (1969 р.); «Конттури політики сприяння інформатизації японського суспільства» (1969 р.); «План інформаційного суспільства» (1971 р.); «План створення інформаційного суспільства — національна мета до 2000 р.» (1972 р.) [2, с. 30–35; 4, с. 28] у підготовці яких брали участь власне Й. Масуда, Т. Умесао, Ю. Хаяші та інші.

Найбільший інтерес серед них становили дві програми, які були викладені Й. Масудою у праці «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» і які він сам розглядав «... мініатюрними прототипами майбутнього інформаційного суспільства» [4, с. 14]. Перша

програма як експеримент втілювалася в життя з 1971 до 1978 року і отримала назву «Тампа CCIS» («Тампа Coaxial Cable Information Systems») — це коаксіально-кабельна інформаційна система у місті Тампа [12].

Іншим японським експериментом щодо створення інформаційного суспільства стала система «HI-OVIS» («Higashi-Ikoma Optical Visual Information System») — оптична візуальна інформаційна система у місті Хігасі-Ікома. Це були двосторонні суспільні інформаційні системи, які об'єднали кілька тисяч персональних комп'ютерів із тогочасними комунікаційними технологіями і стали мініатюрними прототипами сучасного інформаційного суспільства.

Особливий інтерес становила можливість абонента, перебуваючи вдома, брати участь у телепередачі, з'являтися на телеекрані, втручатися у розмову, брати участь в дискусії, висловлювати свою точку зору на телеекрані тощо. Ця система створювала умови підключення абонента з будь-якого місця його перебування до участі в засіданні якогось політичного клубу чи діяльності громадської організації, участі в політичних дискусіях, мітингах чи демонстраціях, ставити там запитання чи відповідати на них та ін. [1, с. 58].

Створення зазначених систем стало надзвичайно важливим кроком у становленні інформаційного суспільства та створенні сприятливих умов для т. зв. демократії участі (що докладніше проаналізовано О. Маруховським в його навчальному посібнику [5, с. 14–18]. На Заході подібні програми були прийняті значно пізніше: наприклад, у США в 1993 р. — «The National Information Infrastructure. Agenda for Action 1993»; у Нідерландах — 1994 р.; у Фінляндії — 1995 р., у Канаді й ФРН — 1996 р. та ін. [6, с. 8–11].

Тому саме Й. Масуда був не лише першим, а й зробив найбільш вагомий внесок у становлення і розвиток концепції інформаційного суспільства. Це підтверджує російський дослідник А. Чернов, який зауважує, що «одна з найбільш цікавих і розроблених філософських концепцій інформаційного суспільства належить японському вченому Й. Масуді» [4, с. 30].

Сьогодні ім'я Й. Масуди та основні положення його концепції інформаційного суспільства відомі й в Україні, хоча, наприклад, «Комп'ютопія» з'явилася лише у 1993 р. і лишається чи не єдиною працею, виданою українською мовою, з великого творчого доробку (більш як 30 праць). Тому, ймовірно, у вітчизняній науковій літературі бракує аналізу його творчих надбань [1, с. 59]. Водночас немає потреби доводити, що

докладніша обізнаність з науковими ідеями Й. Масуди, які було покладено в основу «японської» моделі інформаційного суспільства, могли б стати у пригоді Україні, зокрема в її намаганнях вдосконалення концепції власного інформаційного суспільства, входження у глобальне інформаційне суспільство та створення суспільства знань. За часи, що минули з моменту появи «Комп'ютопії», вона стала бестселером, її автор є найбільш згадуваним і цитованим теоретиком інформаційного суспільства, а більша частина його науково обґрунтованих прогнозів і передбачень втілюється у життя [7, с. 127–136].

У книзі «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» [10], Й. Масуда відштовхувався від реальної практики: у першій частині роботи розглядалися стан японського суспільства, проекти розвитку його комунікаційної інфраструктури і інформаційної промисловості. Автор також звернувся до помітних проєктів в інших країнах — Канаді, Швеції, щоб довести численність прикладів.

У другій частині книги «Лад інформаційного суспільства» аналізувалися різні аспекти майбутнього суспільства. Ключова теза Й. Масуди зводилася до того, що «інновації в інформаційній технології — це прихована сила соціальної трансформації, яка виражається в радикальному збільшенні кількості та якості інформації, а також у зростанні обсягів обміну інформацією».

Й. Масуда розглядав інформаційне суспільство переважно в економічному аспекті. Корисність інформації стала для японського дослідника головним критерієм і суспільного устрою, й інформації як такої. Зростання ролі інформаційних ресурсів, на його думку, приведе до повної об'єктивізації інформації — відділення її від суб'єкта інформації, від первинної форми, від комунікатора. Комп'ютер доводить процес об'єктивізації до остаточного відчуження інформації від людини, і на цій стадії, як вважає Й. Масуда, для виробництва інформації люди стають більше не потрібні. Таким чином, вже на початку 1980-х років японський дослідник звернув увагу на особливу роль інформаційних мереж у розвитку сучасного суспільства.

Вперше припущення про перехід до демократії участі у майбутньому інформаційному суспільстві Й. Масуда зробив ще в середині 60-х років у своїй праці «Комп'ютопія», але це припущення тоді не було достатньо обґрунтованим, не розкритими залишилися й сутність, особливості та принципи самої демократії участі. Саме, мабуть, тому аналізу цього складного і суперечливого феномену він присвятив окремий розділ

свої фундаментальній праці, що є однією з багатьох особливостей становлення концепцій інформаційного суспільства та їх політичної складової.

У книзі «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» Й. Масуда докладно обґрунтував доцільність і необхідність запровадження демократії участі, сформулював її основні принципи та проаналізував основні проблеми і перешкоди на шляху їх втілення в життя. Для нашого дослідження найбільший інтерес становить десятий розділ зазначеної праці «Participatory Democracy: Policy Decisions by Citizens» [3, р.101–108]. Слід зазначити, що термін «participatory» походить від англійських слів «to participate» та «participation», що перекладається відповідно як «брати участь». Й. Масуда стверджує, що імовірна «політична система в інформаційному суспільстві повинна бути за своїм характером демократією участі» [3, р.101]. Вчений дає визначення демократії участі, як «форми правління, в якій політичні рішення і для держави, і для місцевих самоврядних структур будуть прийматися шляхом участі пересічних громадян» [3, р.101].

Водночас він дав стисле визначення і характеристику сучасної йому представницької демократії, тобто демократії 80-х років ХХ ст. «Сучасна політична система, — писав він, — є парламентською демократією, при якій народ обирає представників шляхом голосування, але народ бере участь лише опосередковано в ухваленні рішень центральним урядом або місцевими самоврядними одиницями...». При цьому політична діяльність лишається в руках народних представників. «Іншими словами, — вона (політична система) діє як непряма демократія за допомогою непрямої участі» [3, р.101].

На відміну від демократії участі, парламентська, тобто представницька демократія, зазначає Й. Масуда, є системою, за допомогою якої більшість накидає меншості свою волю та політику, що відбувається відповідно до принципу мажоритарного правління. Вона базується на індивідуалізмі та егоїзмі, на егоцентричній та агресивній «поставі», що має бути радикально замінено на систему демократії участі, яка є альтруїстичною та об'єднаною.

Першою причиною, чому в інформаційному суспільстві парламентська демократія повинна бути замінена на демократію участі є те, що зазнає змін поведінка пересічних громадян, які будуть навіть ще менше задовольнятися матеріальними речами, ніж зараз: «їх головним бажанням буде самореалізація». В індустріальному суспільстві, орієнтованому

на задоволення матеріальних потреб, вважав Й. Масуда, ліберальна капіталістична система виявилася найбільш ефективною соціальною системою і суттєво поліпшила матеріальне становище населення. І як наслідок цього — «вимоги громадян щодо більш широкої участі у політиці зменшилися до мінімуму» [3, р.101–102].

Однак, в інформаційному суспільстві, де потреба у самовдосконаленні стане мотивацією дій, процес задоволення людських потреб перетвориться на процес використання інформації, вибору дій і досягнення цілей. Заключна частина цього процесу стосуватиметься впливу виробничої діяльності на навколишнє середовище, а також проблем соціально-політичної сфери. Ось чому в інформаційному суспільстві «потреби людей щодо участі у прийнятті рішень та управлінні економічною, соціальною і політичною системами стануть сильнішими» [3, р.102].

Другу причину необхідності запровадження демократії участі в інформаційному суспільстві Й. Масуда сформулював стисло: звів її до твердження, що в сучасному суспільстві «влада держави і комерційних установ дуже зміцніла», а політичні рішення, прийняті такими масовими організаціями не можуть справляти далекосяжних впливів на життя пересічних людей [3, р.102].

Третю причину Й. Масуда вбачав у тому, що «багато питань, котрі ми маємо вирішувати, є справами, що стосуються всього людства, є справами глобальними, які не знають національних кордонів, і вирішення яких безпосередньо впливає на життя всіх людей» [3, р.103]. Головними серед цих проблем він вважав бурхливе зростання населення та нестачу природних ресурсів і енергії. У розв'язанні цих проблем важливу роль відіграють ООН та інші міжнародні організації, але важливішу роль тут відіграватиме «добровільна співпраця всіх громадян».

Четвертою причиною та умовою формування демократії участі Й. Масуда вважав те, що технічні труднощі, які донедавна унеможлилювали участь великої кількості громадян у виробленні політики, сьогодні вже подолані за допомогою революції у комп'ютерно-комунікативних технологіях. Втілення у життя якоїсь пропозиції, приміром, проведення референдуму, потребувало праці великої кількості персоналу, тривалого часу і величезних коштів. Сьогодні «дивовижний розвиток комп'ютерних і комунікаційних технологій вирішили цю проблему одним махом». Розвиток комунікаційних технологій «дає можливість вирішувати проблеми персоналу, часу та коштів».

Для того, щоб запровадити у життя демократію участі і зробити її ефективною, треба добре знати сутність та особливості тих принципів, на яких вона може бути заснована. Цьому питанню було присвячено спеціальний підрозділ праці під назвою «**Шість базових принципів**» [3, р.104–107].

1-й принцип: «Усі громадяни повинні брати участь у прийнятті рішень або принаймні їх найбільша кількість» [3, р.104]. Й. Масуда наголошував на тому, що всі громадяни, безпосередньо або опосередковано зацікавлені у вирішенні якогось питання, матимуть право участі у цій системі, незалежно від раси, релігії, віку, статі чи посади.

Потрібно буде також «пом'якшати обмеження» щодо віку, зокрема суттєво його знизити з тим, щоб розширити участь молодих людей у прийнятті рішень. Адже не може бути демократичного розв'язання багатьох питань без участі молодого покоління, зокрема таких з них, як паління, освіта, секс та ін.

2-й принцип: дух синергії та взаємодопомоги має просякнути всю систему. Для того, щоб демократія участі запрацювала ефективніше, всі її учасники мають пройнятися духом синергії та взаємодопомоги. «... Ефективність синергетичної взаємодії є більш вищою, ніж сума дій окремих людей» [3, р.104].

Водночас він застерігає проти ототожнення духу синергії з примітивним колективізмом, оскільки синергізм, на відміну від примітивного колективізму, базується на повазі до свободи та інтересів кожного індивіду. Загалом «механізмом, спроможним у майбутньому забезпечити баланс інтересів, Й. Масуда вважає демократію участі, що замінить демократію парламентських систем» [1, с. 101].

Ці його ідеї знайшли підтримку серед певної частини західних дослідників. Один з них — відомий учений Ф. Фукуяма — зазначав, що персональні комп'ютери, Інтернет та інші інформаційні технології «передвіщають у перспективі створення процвітання, поширення доступу до інформації (а тому і до влади) більш демократичним шляхом і обумовлюють об'єднання своїх користувачів» [8, с. 256].

3-й принцип: уся інформація, що стосується справи, має бути доступною для народу. Й. Масуда зазначає, що коли якесь питання має бути розв'язане за участю всіх громадян, уся інформація, що стосується цього питання, повинна бути оприлюднена. В сучасному суспільстві у питаннях, які найбільш тісно пов'язані з життям людей, «більша частина відповідної інформації приховується з міркувань національної безпеки

або захисту виробничих секретів. Але в майбутньому інформаційному суспільстві принцип робити інформацію відкритою для народу є фундаментальною умовою існування демократії участі» [3, р.105].

При цьому потрібно, щоб народ був поінформований і мав вільний доступ не лише до якоїсь конкретної, безпосередньої інформації, а й до інформації щодо всіх можливих соціальних, економічних та інших впливів на своє життя. Це дасть можливість кожній особистості краще зрозуміти питання і брати участь у прийнятті рішення.

4-й принцип: «Усі отримані громадянами здобутки і понесені ними жертви мають бути рівномірно розподілені між ними» [3, р.105].

5-й принцип: «Вирішення питання має відбуватися шляхом переконання та узгодження» [3, р.106]. Рішення щодо розв'язання будь-якої проблеми повинно прийматися за загальною згодою всіх громадян, яких це стосується. Потрібно обережно підводити опозиційно налаштованих громадян та їх групи до спільної згоди. Проте інформаційне суспільство вимагатиме, щоб рішення приймалися шляхом згоди всіх громадян, які беруть участь у його обговоренні та шляхом «переконання цих громадян».

Однак Й. Масуда розумів, що в інформаційному суспільстві знайдуться окремі невеликі групи, які можуть не підтримати і не сприйняти якогось рішення. У таких випадках, виходячи з поваги до точки зору меншості, повинно бути прийнято рішення, запропоноване самою меншістю. Однак це рішення не повинно бути надто обтяжливим для більшості.

6-й принцип у тлумаченні Й. Масуди, полягає у тому, що в інформаційному суспільстві всі громадяни будуть співпрацювати у справі втілення у життя рішення, прийнятого за їх безпосередньої участі. Цей обов'язок є результатом або наслідком права брати пряму участь у виробленні політики, але це обумовлює із собою «очікування добровільного самообмеження і не повинно набувати форми примусу, яке супроводжується покаранням, підкріпленням законом» [3, р.106]. Участь у прийнятті рішень та спостереження за його втіленням у життя за допомогою добровільного самообмеження є невіддільними, і саме на цьому буде базуватися нова система вироблення політики в інформаційному суспільстві.

Особливістю становлення концепції інформаційного суспільства було те, що «колискою» її зародження, становлення і перших спроб втілення теоретичних положень у життя стала Японія — країна з відносно невеликою територією, майже повною відсутністю природних ресурсів,

зокрема енергоносіїв, але з високим рівнем розвитку науки та освіти і підвищеною готовністю до інновацій. Японія першою у світі віддала перевагу інформаційному шляху.

Цей доленосний вибір, зроблений не без впливу Й. Масуди та інших його однодумців, за досить короткий час вивів Японію на друге місце у світі (після США, які запозичили чимало інформаційних ідей і концепцій у Японії; показово, що майже всі роботи Й. Масуди після їх появи в Японії, швидко друкувались у США) з валового прибутку на душу населення і на перше місце за багатьма показниками економіки, науки і техніки. Одним із вагомих факторів цього «японського дива», стали ідеї інформаційного суспільства Й. Масуди та інших японських науковців і побудована на них «японська» модель інформаційного суспільства [1, с. 59].

Цінність і особливість праць Й. Масуди полягає у тому, що він, по-перше, сформулював **сім принципів своєї концепції глобальної комп'ютопії** як «глобального футуризованого суспільства,.. в якому багатоцентрові вільні об'єднання громадян вільно беруть участь у дольових цілях, а ідеї спільно процвітають у всьому світі» [2, р.41–42].

Більшість із цих семи принципів стосується соціально-політичної сфери, це зокрема такі:

— в інформаційному суспільстві існуватиме «... свобода прийняття рішень і рівність можливостей»;

— інформаційне суспільство характеризуватиметься «розквітом різноманітних вільних спільнот»;

— у суспільстві буде забезпечено «синергетичну взаємозалежність»;

— в інформаційному суспільстві діятимуть «функціональні об'єднання, вільні від згори керуючої влади»; «... існує серйозна небезпека того, що ми рухаємося у напрямі контрольованого суспільства», але «... катастрофічного курсу до «автоматизованої держави» вдасться уникнути [2, р.42–47].

Й. Масуда здійснив вдалий порівняльний аналіз особливостей індустріального та інформаційного суспільства. Привертає увагу кількість та чіткість критеріїв порівнянь, а також коректність характеристик особливостей обох суспільств. Показово, що майже половина з них стосується соціально-політичної сфери. Отже, концепція інформаційного суспіль-

ства Й. Масуди, по суті, започаткувала уважне ставлення дослідників до проблем взаємовпливів інформаційного суспільства на соціально-політичну сферу суспільного життя і навпаки. І в цьому була ще одна, причому досить важлива, особливість становлення концепцій інформаційного суспільства.

Література:

1. Маруховський О. О. Політичні аспекти зарубіжних концепцій інформаційного суспільства [Текст]: дис. на здобуття наук. ступеня канд. політичних наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки»/Маруховський Олег Олександрович; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. — К, 2008. — 239 с.
2. Masuda Y. Computopia [Text]/Yoneji Masuda. — Tokyo: Diamond, 1966.
3. Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society [Text]/Yoneji Masuda. — Washington, D. C.: Pub. World Future Society, 1981. — 171 p. (Institute for the Information Society).
4. Флюр О. М. Формування глобального інформаційного суспільства. Шлях України [Текст]: монографія/О. М. Флюр. — К.: Центр вільної преси, 2004. — 140 с.
5. Маруховський О. О. Інформаційне суспільство: теоретико-концептуальні засади [Текст]: навчальний посібник/О. О. Маруховський. — К.: Університет економіки та права «КРОК», 2007. — 136 с. (Серія «Інформаційно-знаннєве суспільство»).
6. Войтоловская Е. П. Проблемы развития «сетевое общества» в Европе и России: социолингвистические аспекты: Доклады Института Европы РАН № 131 [Текст]/Е. П. Войтоловская. — М.: ИЕРАН, изд-во «Огни», 2004. — 84 с.
7. Маруховський О. О. Переваги та вади інформаційного суспільства: До 40-річчя виходу у світ «Комп'ютопії»

Й. Масуди [Текст]/О. О. Маруховський // Політичний менеджмент. — 2005. — № 1 (10). — С. 127–136.

8. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции [Текст]/Ф. Фукуяма; пер. с англ. М. Б. Левина. — М.: ООО «Изд-во АСТ»: ОАО «ЛЮКС», 2004. — 349 с.

Saschuk G. M. «Глобальная компьютерия» Й. Масуды как футурологическая разновидность доктрин постиндустриального общества

Характеризуется теоретический вклад Й. Масуды как одного из наиболее известных специалистов с теории информационного общества.

Ключевые слова: *информационное общество, постиндустриальное общество, глобальная компьютерия, футурология, демократизация.*

Saschuk G. M. «Global computopia» of Masuda as futurological kind of post-industrial society doctrines

The theoretical contributions of Masuda as one s most well-known experts of the information society theory is characterized.

Keywords: *information society, post-industrial society, the global computopia, futurology, democratization.*

УДК 316.356.2:392.3

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОЯВИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ У РЕФЛЕКСИВНИХ ДІЯХ ОСОБИСТОСТІ

Дорожко І. І. ©

*Кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри
психології ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*

Основні тенденції та прояви глобалізації мають соціальні витоки, що перебувають у тісному взаємозв'язку з процесами адаптації, мотивації, рефлексії.

Ключові слова: *глобалізація, рефлексія, особистість.*

Глобалізація не є особливо вишуканим терміном, бо його поширення свідчить про зміни, яких зазнає сучасне суспільство. М. Култаєва у роботі «Соціологія глобалізації» порушує питання про те, що глобалізація — це об'єктивно існуючий процес. Процес глобалізації розглядається як синтезована цілісність на метатеоретичному рівні. Глобалізація є політичною, технологічною, культурною і економічною. Як дійсний процес, вона відбувається на локальному рівні, що зазнає впливу різних чинників, в залежності від соціокультурних і політичних площин. Глобальне і локальне утворюють специфічні синтети, що визначають появу такого явища як глокалізація. Термін глокалізація започаткував британський соціолог Р. Робертсон, який створює взаємозв'язок між глобальним і локальним.

Теоретичне осмислення процесу глобалізації узагальнено за такими основними етапами (У. Бек):

1 етап: 70-перша половина 80-х рр. ХХ ст.

2 етап: друга половина 80 — перша половина 90-х рр. ХХ ст.

3 етап: з середини 90-х рр. ХХ ст.

На першому етапі відбувається ігнорування і заперечення існування феномену глобалізації. На другому — формування категоріального апарату соціології глобалізації, визначення її предметного кола. Третій етап позначається відкриттям можливостей міждисциплінарного підходу у дослідженні глобалізації, виникає епістемологічний поворот.

Глобалізація поділяється на горизонтальну і вертикальну. М. Култаєва описує прояви глобалізації: «Екстенсивне розширення простору взаємо-

дії суспільств, утворення широкої мережі наднаціональних структур і взаємозв'язків є проявом горизонтальної глобалізації. Окрім неї, виділяють ще вертикальну глобалізацію, тобто рівень проникнення глобалізації у структури суспільств. Вертикальний зріз глобалізації показує ступінь її перетворення із зовнішньої на внутрішню» [7, с. 12].

Усвідомлення об'єктивних чинників та історичної необхідності, а також незворотності процесу глобалізації змусило теоретиків вийти за межі своїх уявлень про суспільство на планетарний рівень теоретичної рефлексії.

Пріоритетним напрямом модернізаційних процесів, що відбуваються у сучасному суспільстві, і які спрямовані не тільки на зміни у складі знань та способів дій, але передбачають також якість життя у площині таких понять, як «адаптація», «мотивація», «рефлексія».

Є терміни, які завдяки своїй структурі чи функції відповідають визначенню, але існують інші поняття та слова, при їх обговоренні постає безліч запитань. Характер невизначеності та туманності позначає існування понять, які впливають на реалії сьогодення. Вони є справжніми і реальними, впливовими та визначальними, ми завжди їх відчуваємо.

Виступаючи найвищим за ступенем інтегрованості процесом, «рефлексія одночасно є способом і механізмом виходу системи психіки за особистісні межі, що детермінує пластичність і адаптивність особистості» [3, с. 283].

За суб'єктною спрямованістю рефлексія може бути інтровертованою та інтервертною, у першому випадку спрацьовує індивідний інтерес, у другому — деонтичний зміст. Тобто, рефлексія у першому випадку спрямована суб'єктом на внутрішній світ, а у другому — на зовнішній план діяльності.

Рефлексивність свідомості — пізнавальна умова вольової дії вибору, тому вона є інструментом мотивації. Реалізація мотивації, як результату рефлексивного вибору під час активності представлена адаптацією.

Активна адаптація як результат свідомої мотивації здійснюється за умов подолання, тобто вона рефлексивна та мотивована за походженням. Слід зазначити, що свідомість може розглядатися як система рефлексивного управління психічною активністю, яка веде особистість до нових рівнів адаптованості [4, с. 19].

Актуалізація потреби у вивченні специфіки адаптації особистості до внутрішніх і зовнішніх умов, психологічних проявів її пристосування має об'єктивні підстави.

Психологічні прояви для особистості — це адекватна зміна особистості, саморозвиток у відповідності з вимогами суспільних змін.

Успішна адаптація забезпечує включеність суб'єкта у діяльність, зміну стереотипів у діяльності, зміну рефлексивних механізмів особистості, що сприяє соціалізації у цілому.

Взаємозв'язок проблеми адаптації і соціального становлення особистості висвітлено у дослідженнях В. Бочарової, С. Кетько, О. Леонт'єва, А. Петровського, С. Пакуліної, Л. Рубінштейна; про сутність особистості, закономірності її становлення і розвитку у дослідженнях С. Максименка, С. Рубінштейна; про активність особистості у власному розвитку і саморозвитку — К. Абульханової-Славської, С. Максименка; про особистісні визначення професіоналізації у працях Е. Фромма, Е. Еріксона, С. Клімова, В. Моляко.

Загальне розуміння адаптивних процесів, реалізуються на психологічному рівні, інтелектуальній мобілізації особистості до вимог зовнішнього середовища. Залежно від того, на якому рівні здійснюється взаємодія особистості із середовищем, можуть відбуватися різноманітні види адаптації: психологічна, соціальна, фізіологічна.

Акти свідомості недосяжні органам відчуття безпосередньо, а надаються тільки через сприймання соціальної взаємодії — спілкування, гру, навчання, працю.

Онтогенетичні види активності пов'язані між собою, як такі, наприклад, спілкування пов'язане з грою, спілкування та гра входять у навчання, а праця не існує без елементів спілкування, гри та навчання. Так, у дитини до 3–5 років не спостерігається підстав самосвідомості, у неї відсутня рефлексивність.

Її адаптивність не тільки однорівнева, коли пережите та пізнане нею тотожне реальності самої себе; адаптивність і цільномодальна, вона не розрізняє біологічне, психічне і соціальне. Тому дитина не має захисту від маніпулятивних дій, відзначається конформністю. Тільки у межах 15–20 років може сформуватися єдність механізмів самосвідомості — рефлексії, мотивації і адаптації. Прикладом невідповідності у системі елементів єдності рефлексії, мотивації і адаптації слугує явище інфантилізму у поведінці і діяльності молодих людей, коли адаптивний механізм не пройшов розвиток у площині мотиваційних і рефлексивних форм [4, с. 22].

Таким чином, єдність мотивації, рефлексії і адаптації у свідомості особистості визначається концептуально:

рефлексія по відношенню до мотивації первинна;
мотивація первинна по відношенню до адаптації;
у ході мотивації спостерігається проєкція майбутньої адаптації;
проєктивна адаптація, яка виникає і існує у свідомості, спонукає
адаптацію до реальної та результативної діяльності [4, с. 37].

Перспективи подальшої роботи ми вбачаємо у поглибленні дослідження проблеми єдності рефлексії, мотивації і адаптації у свідомості особистості.

Одним із можливих шляхів подальшої роботи є вивчення мотиваційного компоненту, як фактору детермінації активності і результату рефлексивних механізмів особистості.

Рефлексія виникає із волі переконати самого себе, а не із доброї віри та посилення на авторитет. Рефлексія висуває питання, щоб одержати впевненість у своїй позиції, вона розчиняє тотальність, в якій сама безпосередньо знаходиться, «ізолює аспекти, точки зору» і разом з тим утримує їх як ізольоване, оскільки вона відмовляється від накопиченого, щоб зробити найважливішими інші аспекти, і так вона розвиває повноту позиції, спочатку, як точку зору, щоб потім досягти значного розуміння.

У безмежній саморефлексії здійснюється перевірка кожної позиції, яка формується у особистості, усвідомлюється проблематика «Я» і діалектика всього суб'єктивного буття.

Профеноменом нашої душі є те, що вона спрямовує свідомість на світ, на речі, які знаходяться поза свідомістю і одночасно повертає його на душу.

У нашій свідомості існує самосвідомість. Предметна інтенція (особливість свідомості бути спрямованою) повертається одночасно назад «рефлектує» душу, і робить її тим, що ми називаємо — я, сам, особистість [7].

Феномен терміну «рефлексія» досліджується у різних напрямках. Трактатування терміну «рефлексія» з боку філософів, психологів, педагогів, філологів привертають на увагу і мають велику кількість спільних думок.

У роботах І. Канта простежується тенденція на закріплення психологічної природи рефлексії, а свідомості як її джерела. В той же час І. Кант критикує свідомість як предмет рефлексії. Він визначає рефлексію як синтетичне судження і те, що воно не може бути аналогічним органом чистого розуму. І. Кант визначає, що повинна бути сукупність тих принципів, на основі яких можна придбати і здійснити апріорні знання.

На його думку, питання має стояти про знання іншого типу, іншого не тільки по методології одержання, але й за призначенням, і як наслідок, за структурою.

І. Кант вказує на існування двох основних стовбурів людського пізнання, які виростають із спільного кореня — це чуттєвість та розум. А саме, за допомогою чуттєвості предмети нам даються, а розумом вони мисляться.

У міркуваннях І. Канта простежується думка про нерозривність процесів адаптації, мотивації та рефлексії. З одного боку, І. Кант звертається до рефлексії, до трансценденції, і паралельно визначає «два стовбури людського пізнання». Особистісне чуттєве пізнання безпосередньо визначається досвідом, який мав місце у діях особистості (продукт процесів адаптації), а мислиме пізнання визначається не стільки способами, скільки спрямованістю мислення (мотиваційні процеси).

С. Кетько, конкретизуючи та спираючись на дослідження І. Канта визначив наявність трьох рівнів рефлексії:

1. Рефлексія над предметним, досвідченим знанням, визначення чуттєвого предмета до рівня уявлень.

2. Рефлексія над способами визначення уявлень (те, що можна назвати семіотичним аналізом: за І. Кантом «критика чистого розуму»).

3. Цілісна «тотальна» рефлексія, яка утворюється внаслідок інтеграції перших двох рівнів [4, с. 58].

У працях видатного філософа К. Ясперса, рефлексія поділяється на види і кожний вид має свої характерологічні особливості.

Якщо є видова характеристика, то постає питання — як виникають рефлексивні дії особистості, чи впливає сила нервової системи на рівень рефлексії?

Наприклад, особистість зі слабкою нервовою системою не тільки не може чекати, вона з великими труднощами утримує нову інформацію.

Слабка нервова система не здатна переносити сильні подразники. Слабка нервова система на відміну від сильної нервової системи відрізняється високим показником чутливості, або сензитивністю, здатністю виділяти слабкі імпульси, і характеризується здатністю виокремлювати однакові подразники. У цьому полягає її перевага [6, с. 6].

Заперечливий зв'язок між силою нервової системи і чутливістю аналізатора зрівнює можливості тієї чи іншої нервової системи.

На нашу думку, рефлексивні дії безпосередньо пов'язані з чутливістю аналізатора. Висока сензитивність впливає на рефлексію особистості, що дає можливість вивести рефлексивні дії на найвищий рівень.

Психологічні дослідження свідчать про те, що у суб'єкта зі слабкою нервовою системою швидше утворюються умовні рефлексії. Висока динаміка процесу збудження особистості впливає на засвоєння певної інформації, відповідно, полегшує процес навчання.

Слабка нервова система сприймає краще навчальний матеріал.

Сильна нервова система має перевагу у запам'ятовуванні великих блоків інформації. Процес запам'ятовування має мимовільний характер і не передбачає смислової обробки інформації.

У слабкої нервової системи швидкість перебору варіантів розв'язання завдання вище. Вона швидше пристосовується, акліматизується, влаштовується. Бажання продовжити навчання, отримати вищу освіту мають переважно суб'єкти зі слабкою нервовою системою [6, с. 7].

Що ж до навчального процесу? Слабка нервова система відзначається включеністю у навчальний процес без додаткових зусиль. Сильна нервова система не відволікається і працездатна, але довгий час спостерігається процес її включення у навчальний процес. Рефлексивні дії опосередковані включеністю нервової системи особистості у навчальний процес.

У слабкої нервової системи показники розв'язання завдання вищі у часовому відношенні, тому будова системи одиниць керованої (у шкільному навчанні) рефлексії над мовленням особистості має позитивні показники.

Сробуємо довести вищезазначене. По-перше, суб'єкту з сильною нервовою системою необхідно давати завдання від найпростіших до складних. Для слабкої нервової системи ситуація кардинально змінюється — завдання вибудовуються від складних до найпростіших.

По-друге, самоповага (до своєї нервової системи), самоусвідомлення і самоконтроль — це три кита, які надають особистості силу.

По-третє, сила нервової системи — показник вроджений, але змінний, так само як і рівень рефлексії особистості.

Доведено, що сила нервової системи має п'ять градацій за рівнем сили: «слабка», «середньослабка», «середня», «середньосильна», «сильна» [6, с. 7].

Визначитися з силою нервової системи — це свідчить про те, що є можливість удосконалення і самоудосконалення рефлексивних дій осо-

бистості. Рефлексивні дії особистості постають маяком у бурхливому океані мовленнєвої діяльності.

Свідоме відношення до розвитку власної мовленнєвої діяльності — це становлення гармонійної особистості, яка намагається пізнавати рідну мову — джерело духовності і світосприймання.

Існують терміни, які завдяки своїй структурі чи функції відповідають визначенню. Але структурність та функціональність — це не повне відтворення сутності речей. Візьмемо для прикладу поняття «особистість». Поняття «особистість» належить до найбільш суперечливих і складних для визначення.

Особистість — це складна філософська, соціологічна, психологічна, педагогічна реальність, яка є надзвичайно складним об'єктом дослідження.

Українське слово «особистість», російське слово «личность», англійське — «personality», походить від латинського «persona», що означає маска. Словом «persona» позначали маску, яку мали одягати актори античного театру. Під час театрального дійства «persona» пов'язувалась із зовнішнім соціальним образом, який приймає на себе людина, коли відображує певні життєві ролі. Зовнішній соціальний образ особистості — обличчя, звернене до навколишнього середовища, соціальна маска.

Персона — це образ-маска, в якій людина представляє себе в повсякденному житті, ситуативна конвенційна поведінка, яка за визначенням психоаналітиків, зумовлена взаємодією несвідомих ідентифікацій та свідомої адаптації до ситуацій. Особистість — це властивість, що визначається іншими суб'єктами, вона є частиною враження про людину, частиною відтворення картини світу. Особистість — це орієнтир на якусь особливість (наскільки людина харизматична, приємна, доброзичлива, або суперечлива, агресивна), своєрідність та наповненість внутрішнього світу людини [5, с. 15].

Особистість можна охарактеризувати як особливий вимір філософії, психології людини, в основі якої знаходиться особливий простір життя.

У. Бек «Суспільство ризику» відтворює життя особистості таким чином: «Космос власного життя» формується та балансується відносно центру, тобто власного «я», його болючих місць, можливостей, сильних та слабких сторін. [1, с. 182].

Е. Гіденс у книзі «Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя» пише: «Глобалізація не є чимось випадковим для теперішнього

часу. Вона являє собою зрушення у самому нашому життєвому середовищі. Це є спосіб нашого сьогоденного життя» [2, с. 19].

Соціальний вимір є основоположним за умов дослідження процесів глобалізації, основних тенденцій та її проявів. Основні тенденції та прояви глобалізації мають соціальні витоки, що перебувають у тісному взаємозв'язку з процесами адаптації, мотивації, рефлексії.

Література:

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек; [пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой; послесл. А. Филиппова]. — М.: Прогресс — Традиция, 2000. — 384 с.
2. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гіденс. — К.: Альтерпрес, 2004. — 100 с.
3. Карпов А. В. Психология рефлексии / А. В. Карпов, И. М. Скитява. — М.: Аверс Пресс, 2002. — 304 с.
4. Кетько С. М. Единство рефлексии, мотивации и адаптации в сознании личности / [С. М. Кетько и др.]. — Челябинск, 2005. — 232 с.
5. Копець Л. Психологія особистості: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Л. Копець. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 458 с.
6. Короткий В. И. Когда слабость сильнее силы / В. И. Короткий // Психология для всех. — 2007. — № 14. — С. 6–7.
7. Култаева М. Д. К. Ясперс «Техники мышления» / Култаева М. Д. — Х.: Философская мысль, 2003.
8. Соціологія глобалізації: [навч. посіб.] / М. Култаєва, І. Прокопенко, І. Радіонова, Г. Троцько. — Х.: ХНПУ ім. Г. Сковороди, 2008. — 207 с.

Дорожко И. И. Основные тенденции и проявления глобализации в рефлексивных действиях личности

Основные тенденции и проявления глобализации имеют социальные истоки, находящиеся в тесной взаимосвязи с процессами адаптации, мотивации, рефлексии.

Ключевые слова: *глобализация, рефлексия, личность.*

Dorozhko I.I. Major trends and manifestations of globalization in the reflexive actions of the individual

Major trends and manifestations of globalization have social origins, which are in close relationship with the processes of adaptation, motivation, reflection.

Keywords: *globalization, reflection, personality.*

УДК 32:303.8

КРИТЕРІЇ СФОРМОВАНOSTІ ВІРТУАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Брязкун В.[©]

Аспірант кафедри управління та євроінтеграції НПУ імені М. П. Драгоманова

Подано авторське бачення поняття «віртуалізації свідомості» та «віртуальної свідомості». Описується невідривний зв'язок між віртуальною реальністю та людиною. Також обґрунтовуються критерії сформованості віртуальної свідомості на індивідуальному рівні.

Ключові слова: *віртуалізація свідомості, віртуальний час і простір, гра, ідентичність.*

На сьогоднішній день вчені, які вивчають свідомість, спостерігають дві взаємопов'язані парадокси його аналізу. По-перше, це неможливість охопити її предметність як дещо цілісне і, по-друге, недостатність лише логічних засобів її визначення. Дана ситуація ускладнюється стрімким розвитком нових проявів віртуальної реальності, що призводять до виникнення віртуалізації свідомості. Саме тому щоб визначити кінцевий продукт даного процесу та спрогнозувати можливі його наслідки виникає необхідність з'ясування ознак, за якими можна судити про сформованість віртуальної свідомості, що й обумовлює *актуальність даного дослідження.*

На даний момент *стан дослідження* критеріїв сформованості віртуальної свідомості охоплює коло питань, що стосуються взаємодії між людиною та віртуальною реальністю в роботах В. Афанасьєвої [2], К. Галкіна [8], О. Каріної [10], М. Носова [14], О. Сотникової [17] тощо. Однак дані дослідження ґрунтуються або суто на психологічному підході, або з акцентуванням уваги саме на технічній стороні даного питання, в той час як оминаються увагою соціально-філософські аспекти даної проблематики.

Тому, *метою даного дослідження* є визначення критеріїв сформованості віртуальної свідомості з філософської точки зору.

Доцільно першочергово визначити різницю між поняттями «віртуалізація свідомості» та «віртуальна свідомість».

Так, не дивлячись на велике різноманіття існуючих тлумачень свідомості, в межах даного дослідження ми будемо використовувати його в розумінні вищої форми відображення дійсності, що притаманна лише людині і яка пов'язана з мовою та діяльністю індивіда.

Дане тлумачення, на нашу думку, є найбільш доречним, оскільки демонструє той факт, що, перш за все, її об'єкт — це природа, суспільство і сама свідомість, орган — це головний мозок людини, її носій — це конкретна історична людина, зміст — це система історично утворених і безперервно наповнюючих знань, стимул — це суспільно-обумовлені потреби людини та інтереси суспільства, а роль полягає в орієнтації людини в навколишньому світі [18, с. 9].

Стосовно поняття «віртуалізація», то воно походить від слова «віртуальне». Однак, справедливо відмітити, що, як правило, самостійно даний термін не використовується, хоча й має певні характеристики як категорія. Так, найчастіше він йде у словосполученні і вказує на певну властивість іншого поняття.

Наприклад, розповсюдженим є поняття віртуальної часточки у фізиці, віртуальної пам'яті — в комп'ютерних науках, а також віртуальної реальності як міждисциплінарного поняття.

Словник іноземних термінів надає такий переклад поняття «віртуальний» з латинської мови: *virtual* — фактичний, дійсний; можливий, гаданий [19, с. 290]; *virtuality* — сутність, суть, фактична сторона, потенційність [1, с. 915].

Сучасний словник російської мови під редакцією С. Ожегова та Н. Шведової надають наступне тлумачення даному слову: «Неіснуючий, але можливий; віртуальні світи; віртуальна реальність (неіснуюча, уявна)» [15].

Сучасний філософський словник пропонує визначення поняттю «віртуального» як такого, що покладене в надчуттєву сутність і здатне реалізуватися; нематеріальний різновид буття об'єктивних сутностей або суб'єктивних образів [16, с. 108–109].

Таким чином, різні джерела інформації подають розбіжне тлумачення слову «віртуальне». Така неузгодженість, на нашу думку, пов'язана, по-перше, з історичною трансформацією даного поняття, по-друге, багатозначним перекладом.

Проте, оскільки аналіз історії розвитку терміну «віртуальне», вказує на те, що найчастіше він отримував змістове навантаження як «потенційне», тобто таке, що характеризує міру сутнісної сили «можливості» проявити себе в матеріальне [16, с. 635]. Доцільно уточнити, що категорія «можливий», в свою чергу, вказує на стан предмету або світу, яке в даний момент не існує реально, але може здійснитися в майбутньому [20, с. 143]) Саме тому ми його будемо використовувати термін «віртуальне» саме в даному значенні потенційної можливості.

Однак, слід підкреслити, що розповсюдження даного поняття в різні науки супроводжувалося змішанням сутностей віртуального та віртуальної реальності, що ускладнює дослідницький пошук.

Тому, ми пропонуємо під поняттям «віртуальне» розуміти потенційну можливість певного явища чи предмету, а термін «віртуальна реальність» використовувати для позначення такої реальності, яка існує в потенційному, можливому стані, але яка при цьому може мати реальні наслідки для життя людини.

З огляду на це, ми вважаємо, що категорія «віртуалізація» вказує що це процес, який знаходить у зв'язку з поняттям «віртуальної реальності», оскільки вказує на перехід від фізичної реальності до потенційної.

Таким чином, віртуалізація свідомості — це процес імерсії людської свідомості як форми відображення дійсності з фізичної реальності в віртуальну.

Результатом даного процесу є віртуальна свідомість, яка є формою відображення дійсності, в якій домінують переживання віртуальних подій над реальними. В той же час вона виступає рефлексією і адаптацією до віртуальної реальності.

Ми вважаємо, що специфічними ознаками віртуальної свідомості є те, що, по-перше, вона пов'язана невід'ємно з віртуальною реальністю, по-друге, визначальними при її формуванні є образи та переживання віртуальних подій, по-третє, нелокальність, адже вона проявляється лише в віртуальному просторі.

З огляду на це, ми пропонуємо наступні критерії сформованості віртуальної свідомості: віртуальний час та простір, гра, конфігуративна віртуальна ідентичність.

Стосовно першого критерію, то досліджуючи питання властивостей віртуального часу ми будемо виходити з того, що час — це форма координації змінних об'єктів в їх стані, яка полягає в тому, що кожний стан представляє собою послідовну ланку процесу, який знаходиться

в певних кількісних відношеннях з іншими станами. Порядок зміни цих об'єктів і станів складає структуру часу [18, с. 253].

В той же час, при зануренні в віртуальну реальність виникає невідзначеність часового масштабу та можливість робити з ним, що завгодно. З даної точки зору час, як загальна форма буття, перетворюється з об'єктивного на суб'єктивний, з континуального — на дискретний.

Доцільним є уточнити, що об'єктивний час — виражає тривалість і послідовність подій світу (перехід майбутнього через мить теперішнього в минуле), а суб'єктивний час є індивідуальним відображенням об'єктивного і служить для усвідомлення людиною реальних подій та процесів [8].

Таким чином, віртуальний час має відношення до суб'єктивного, оскільки використовується для усвідомлення віртуальних подій.

Стосовно дискретності часу, то при перебуванні людської свідомості в віртуальній реальності варто зазначити, що і віртуальна, і константна темпоральність самі по собі носять континуальний характер, що означає неперервну течію від одного моменту до іншого. Хоча, по відношенню до константної темпоральності, віртуальна втрачає всю континуальність і стає дискретною (приривною).

Досягнення континуальності віртуальної темпоральності можливе тільки при умові відношення до константної темпоральності. В такому випадку, людина починає усвідомлювати віртуальну темпоральність як вихідну, хоча при цьому для неї втрачає смисл константна [11].

О. Сотнікова також наголошує на дискретності віртуального часу і надає йому більш розгорнутої характеристики: «Віртуальна реальність має власний вимір часу — дискретний, фрагментований, що не співпадає з фізичним або соціальним, оскільки віртуальна реальність існує тільки «тут і зараз», у момент актуалізації її за допомогою комунікації, тож всі події, що відбулися й не відбулися, співіснують у ній одночасно — в єдиному просторі, а отже в віртуальній реальності немає історії» [17, с. 10].

Завдяки даному перевтіленню основними характеристиками віртуального часу стають багатомірність, відносність (здатність проявлятися і у вигляді миті, і у вигляді вічності), зворотність, детермінованість людською діяльністю та знаковим характером існування [10, с. 7].

Окрім того, сучасні науковці розходяться в думках с приводу того, що відбувається з часом в віртуальній реальності. Так, на даний момент

існує три точки зору, наприклад, що він може прискорюватися, уповільнюватися та бути зворотнім. Розглянемо кожен з точок зору окремо.

Так, В. Бакіров зазначає, що: «... час в віртуальному просторі прискорюється завдяки реальним причинам, цей факт пов'язаний з величезною швидкістю розповсюдження інформації. Саме з цієї позиції віртуальний час помітно впливає на соціальний (структуровану послідовність якісних станів соціуму [3]), адже під впливом першого другий також прискорюється, все більше впливаючи та роблячи його більш невизначеним».

Проте, російська дослідниця В. Афанасьєва іншої точки зору і наголошує на тому, що в певних випадках час в віртуальній реальності уповільнюється: «... частіше всього необхідність в уповільненні часу виникає під час проведення комп'ютерних експериментів з процесами, що мають малу тривалість в природі» [2].

Навіть в тих випадках, коли часові масштаби спеціально не обираються, віртуальний час виявляється сутнісно меншим часу протікання їх реальних аналогів [2].

Стосовно зворотності часу, то його науковець Л. Любинська пояснює наступним чином: «Людина може переживати уявну або віртуальну реальність. Структура самого перебігу події при цьому може бути інвертованою, тобто людина подумки може занурюватися в більш віддалені події своєї майбутньої життєдіяльності, і лише потім — у ближчі» [13, с. 128].

Як наслідок того, що час є зворотнім, а ще й урахуванням його динаміки результат цього може призвести до порушення причинно-наслідкових зв'язків та змінити їх традиційне розуміння. І даний сценарій розгортання подій є вірогідним з огляду на те, що зворотність віртуального часу робить віртуальну реальність більш симетричною, і в певному сенсі більш досконалою, ніж фізичну реальність.

Таким чином, говорити про наявність і домінування сприйняття віртуального часу як критерію сформованості віртуальної свідомості пов'язане з тим, що при віртуалізації за допомогою штучних реальностей часові параметри комп'ютерної віртуальної реальності задаються людською свідомістю і опосередковуються комп'ютерними засобами.

Тобто, якщо процеси в природі протікають в реальному фізичному часі, а координація між ними в свідомості формується в межах природної установки часового сприйняття, то при конструюванні природної віртуальної реальності (що існує лише в свідомості людини) можливе встановлення любых масштабів і тривалості, зручне протікання подій.

С приводу поняття «віртуального простору», то воно пов'язане сьогодні, перш за все, з продукцією електронних технологій. Хоча, дане поняття можна трактувати набагато ширше.

Важливо, що «простір» як філософська категорія використовується для позначення форми буття речей та явищ, які відображаються в їх існуванні. Простір так само як і час є несучою конструкцією будь-якої картини світу [7, с. 838].

З цього формується факт, що будь-який простір, сформований свідомо, у відповідності з культурними нормами набуває віртуально виміру, оскільки його культурні форми та смисли реалізуються лише в свідомості суб'єкта, що володіє цими нормами [22, с. 33–35].

Тобто, віртуальним стає простір, що створюється різного роду зображеннями, сутність яких полягає в стимулюванні сприйняття суб'єктом об'єктів, яких реально перед його очима немає.

М. Носов дає визначення віртуальному простору як протилежності природному тілесному простору, який містить інформаційний еквівалент речей. Віртуальний простір змушує нас відчувати так, ніби ми маємо справу прямо з тілесною або природною реальністю [14, с. 35].

У той же час варто зазначити, що насиченість численними зв'язками, смисловими та культурними парадигмами, мовними ресурсами, візуальними образами, що піддаються миттєвому моделюванню відповідно бажаної мети, анонімність посідають у віртуальному просторі більш значне місце, ніж у реальному світі. Тим самим з погляду користувача перебування у віртуальному світі постає як більш комфортне [12, с. 5].

Таким чином, віртуальний простір інтерпретується як такий, що, по-перше, центрований на людині, по-друге, конструюється за допомогою мовного дискурсу, а по-третє, моделюється за аналогією зі світом реального буття.

Другий критерій сформованості віртуальної свідомості — гра, який ґрунтується на тому, що етап сприйняття є одним із ключових в процесі імерсії свідомості до віртуальної реальності. З філософської точки зору, гра є деякою вільною діяльністю, що усвідомлюється як «несправжня», не в'язана із повсякденним життям і тим не менш така, що може повністю захопити того, хто грає; яка не обумовлюється ніякими найближчими матеріальними інтересами або користю; яка відбувається у відведеному просторі і часі, впорядковано і з відповідними правилами [21, с. 33].

Епоха постмодерну девальвувала поняття гри, на перший план вийшли такі ознаки гри, як її вторинність, штучність, симулятивності,

підміна реальності, ескапізм, моральна амбівалентність, життя «понарошку». Під грою стало розумітися несправжнє, «гра» протиставляється «реальності», багато в чому завдяки ще й появі віртуальної реальності та комп'ютерних ігор. Адже усвідомлюючи умовності правил соціального життя в амбівалентності її норм, індивід все глибше занурюється в віртуальний простір симуляцій, і все більше сприймає навколишню дійсність як гру.

Й. Хейзінг пропонує ознаки гри, за якими вона може бути відокремлена від інших форм життєдіяльності: «... перша основна ознака гри — вона вільна. Безпосередньо з цим пов'язана друга її ознака — гра не є повсякденною або звичайним життям. Це вихід із такого життя в мінливу сферу діяльності із її власним устремлінням. Її третя відмінна ознака — замкненість, відмежованість. Вона розігрується в певних межах місця і часу» [21, 27–28].

Також до характеристик гри відноситься наявність правил. Правила гри беззаперечні та обов'язкові, вони не підлягають ніякому сумніву. Варто лише відійти від правил і світ гри одразу ж руйнується [21, с. 30].

Як результат, гра заповнює собою весь віртуальний простір, причому «суб'єкт» гри виявляється децентрованим і «розпорошеним» в результаті чого виникає «віртуальний персонаж», тобто суб'єкт у лапках, адже він тільки пародіює суб'єктність. Віртуальна реальність «змішує» усі класичні дихотомії, залишаючи без відповіді питання «хто ж грає» — чи людина, чи сама віртуальна реальність, що актуалізується людиною, чи віртуальний персонаж, котрий конструюється у віртуальній реальності.

Таким чином, ігрова основа віртуальної реальності забезпечує розширення свободи «суб'єкта», однак специфіка віртуальної комунікації обумовлює «віртуальність» цієї свободи: її ситуативність (людина є вільною, лише знаходячись у віртуальній реальності, яка існує лише «тут і зараз») і «аморальність» (відсутність ризику й анонімність перебування в соціальній віртуальній реальності позбавляють свободу її зворотної сторони — відповідальності). В той же час, в залежності від специфіки комунікацій в віртуальній реальності гра може набувати різного спрямування і проявлятися в якості гри-змагання між віртуальними персонажами, гри імітації, в якій відтворюються певні події і людина виступає їх учасником та гри-азарту, в якій головним є отримання прибутку від своїх дій.

Стосовно проблематики ідентичності та віртуальної свідомості, то вона потребує окремої уваги з огляду на зростаючі теми розвитку цього питання.

Саме тому третій критерій — це конфігуративна віртуальна ідентичність. Його виокремлення пов'язане з тим, що функціонуючи у віртуальному просторі індивід приписує собі будь-які фізичні й соціальні ознаки. Іншими словами, зникають соціальні ознаки репрезентації і з'являється *homo virtualis* — людина віртуальна, яка є наслідком відчуження людини від власної тілесності [9, с. 5]. Подібне «розречевлення» людської сутності свідчить про нову топологію розколу: межа прокладається вже не між індивідом і зовнішнім світом, а всередині особистості.

Людина створює не тільки власну, актуальну в даний момент ідентичність (як тотожності індивіда самому собі), але і певний «віртуальний» архів, наповнений створеними нею образами. Як наслідок — віртуальна людина, ідентифікуючи себе, усвідомлює себе «тут і зараз» тобто тією особистістю (образом), якою вона є ситуативно, залежно від простору і реальності, в якій перебуває.

З огляду на це виникає конфігуративність ідентичності, що пов'язана з неможливістю тривалого перебування у котромусь із статусів, бо «перспектива досягнення «стабільного притулку» в кінці шляху відсутня; бути в дорозі стало постійним способом життя індивідів, що вже хронічно не мають свого стійкого положення у суспільстві» [4, с. 184]. Це підтверджує думку російських дослідниць О. Белінської та А. Жичкіної [5], котрі звертають увагу на новий соціонормативний канон людини, для якої момент набуття справжньої ідентичності — це момент відмови від вже встановленого на користь нового.

Важливим елементом у конструюванні віртуальної ідентичності є інтерактивність мережі Інтернет — можливість коментування іншими користувачами, відповідно суб'єкт має змогу опиратися на думку інших про себе.

Конструювання віртуальної ідентичності відтак можливе у три способи: перенесення та надання віртуальній ідентичності рис реальної, соціальної ідентичності (вік, стать, соціальний статус тощо), конструювання образу з наданням рис персональної ідентичності (але лише частково), створення абсолютно нової ідентичності, що не співпадатиме з реальною особистістю.

Підводячи підсумок вищезазначеному, ми доходимо висновків: по-перше, віртуалізація свідомості — це процес одночасного створення

та занурення в віртуальну реальність, в той час як віртуальна свідомість є результатом даної імєрсії і вказує на адаптованість та рефлексію віртуальної реальності. По-друге, судити про сформованість віртуальної свідомості є можливим при наявності домінування віртуального часу та простору над реальним, що є одночасно умовою і ознакою віртуальної свідомості. Адже саме в віртуальній реальності свідомість перестає відображати реальні речі і має справу з образами. Останні, в свою чергу, можуть переживатися швидше, повільніше чи інверсовано з огляду на специфіку часу та простору в віртуальній реальності.

По-третє, сприймання реальності як гри вказує на те, що свідомість відображає реальність у вигляді симуляцій, з яких складається віртуальний простір, але при цьому людина переживає реальні емоції. Віртуальні події є визначальними в даному випадку, саме з них починає формуватися нове світосприйняття, яке позбавлене відповідальності, але, в той же час, необхідності дотримання певних правил.

По-четверте, наявність конфігуративної віртуальної ідентичності вказує на те, що свідомість відчужується від тілесності і стає можливим одній людині створювати нові образи самого себе, які можуть різною мірою відображати реальну людину, або ж навпаки, бути повною її протилежністю.

Аналітично-описовий характер за кожним з критерієм дає можливість стверджувати по ступінь сформованості віртуальної свідомості, які можна поділити на сильний та слабкий. Однак, даний поділ є умовним і потребує подальшого дослідження та розробки конкретної шкали, що й обумовлює перспективи подальшого вивчення даної проблематики.

Література:

1. Англо-український словник. Українсько-англійський словник / під заг. ред. В. Бусела. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2010. — 1568 с.
2. Афанасьева В. Виртуальная реальность и неопределенность [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.proza.ru/2009/05/22/882.
3. Бакиров В. С. Пространство и время человека [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtpsa/2008/articles/Bakirov.pdf.
4. Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман; [ред., пер. с англ., В. Л. Иноземцев]. — М.: Логос, 2002. — 326 с.

5. Белинская Е., Жичкина А. Стратегии самопрезентации в Интернет и их связь с реальной идентичностью [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.flogiston.ru/projects/articles/strategy.shtml>.
6. Восканян М. Философия игры и реальность [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dynacon.ru/content/articles/363/>.
7. Всемирная энциклопедия: Философия/главн. науч. ред. и сост. А. А. Гицанов. — М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. — 1312 с.
8. Галкин К., Синельникове Е. Некоторые психологические проблемы виртуальной реальности [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://grazuma.ru/articles/2/69/>.
9. Делез Ж. Актуальное и виртуальное [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://elenakosilova.narod.ru/studia3/Act_virt.htm.
10. Каріна О. М. Віртуальна реальність: онтологічний статус: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.01/О. М. Каріна; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2004. — 17 с.
11. Карпицкий Н. Виртуальность и темпоральность [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://tvfi.narod.ru/virtual1.htm>.
12. Компанцева Л. Ф. Гендерные основы Интернет — коммуникации в постсоветском пространстве: монография. — Луганск: Знание, 2004. — 404 с.
13. *Любинская Л. Н., Лепилин С. В. Философские проблемы времени в контексте междисциплинарных исследований* [Текст]/предисл. А. И. Умова. — М.: *Прогресс-Традиция*, 2002. — 303 с.
14. Носов Н. Виртуальная психология. — М.: Аграф, 2000. — 432 с.
15. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 4-е изд. — М.: Азбуковник, 1997. — 943 с.
16. Современный философский словарь/В. Е. Кемеров (ред.). — М.; Бишкек; Екатеринбург, 1996. — 602 с.
17. Сотникова О. О. Гра та комунікація в соціальній віртуальній реальності: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 [Электронный ресурс]/О. О. Сотникова; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2005. — 17 с.
18. Спиркин А. Происхождение сознания. — М.: Госполитиздав, 1960. — 470 с.

19. Сучасний англо-український україно-англійський словник. — Х.: Край, 2008. — 480 с.
20. Философия: энциклопедический словарь/А. А. Ивин (ред.). — М.: Гардарики, 2006. — 1072 с.
21. Хейзинг Й. Статьи по истории культуры. — М.: Прогресс, 1997. — 416 с.
22. Чертов Л. Виртуальные пространства изображений // Виртуальное пространство культуры. Материалы научной конференции 11–13 апреля 2000 г. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. — С. 53–55.

Брязкун В. Критерии сформированности виртуального сознания: социально-философский аспект.

Представлено авторское видение понятий «виртуализации сознания» и «виртуального сознания». Описывается неотрывная связь между виртуальной реальностью и человеком. Также обосновываются критерии сформированности виртуального сознания на индивидуальном уровне.

Ключевые слова: *виртуализация сознания, виртуальное сознание, виртуальное время и пространство, игра, идентичность.*

Bryazkun V. Criteria of formed the virtual consciousness: social and philosophical aspects.

Shows the author's vision of the concept of «virtualization consciousness» and «virtual consciousness.» We describe the inseparable connect between virtual reality and human. Also substantiated criteria forming a virtual consciousness at the individual level.

Keywords: *virtualization consciousness, virtual consciousness, virtual time and space, game, identity.*

УДК 296.67

МІСТИЧНИЙ ДОСВІД У МОНОТЕЇСТИЧНИХ РЕЛІГІЙНИХ ТРАДИЦІЯХ

Фуркало В. С. ©

Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та суспільствознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Розкрито зміст таких понять, як авраамічні релігії й релігії об'явлення з погляду виявлення специфіки містичного досвіду в означених цими дефініціями релігіях: християнстві, ісламі та юдаїзмі. Встановлено, що в містичному досвіді названих духовних традицій діалектично проявилися нові для цього етапу розвитку релігійної свідомості риси, які формували нові уявлення про Бога, збагачені етичним виміром.

Ключові слова: *містичний досвід, релігійна свідомість, авраамічні релігії, релігії об'явлення, ісихазм, суфізм, хасидизм, християнство, іслам, юдаїзм.*

В умовах розбалансованості раціонального та ірраціонального рівнів буття у контексті зміни релігійної, наукової, культурної парадигми постають питання, пов'язані з вивченням причин і витоків сучасної духовної кризи та пошуком шляхів щодо її подолання. Містичний досвід монотеїстичних релігій, що визначили і продовжують визначати напрямки культурно-історичного й духовного розвитку людства, є тим простором, на якому саме й виник конфлікт між ірраціональною і раціональною інтенцією релігійної свідомості. Очевидно, що розвідки в галузі містичного досвіду різних культурних традицій ще довго не втрачатимуть своєї наукової актуальності.

На сьогодні існує значний корпус науково-дослідницької літератури, присвяченої містичному досвіду, адже цим питанням історики ідей почали активно цікавитися з середини минулого століття, розглядаючи цей феномен під різними кутами зору, описуючи його структуру, формальні характеристики, функції в різних культурних традиціях. Аналіз містики й містичного досвіду здійснювався в межах різних наукових дискурсів: релігійного, філософського, психологічного, психоаналітичного, транспсихологічного, навіть біохімічного. Про проявлення містич-

ного досвіду в різних культурних традиціях писали З. Абдурашидова, К. Амстронг, О. Баранець, М. Бердяєв, М. Бубер, Б. Вишеславцев, С. Грофф, У. Джеймс, Л. Дюпре, М. Еліаде, С. Заріна, Г. Керімов, О. Ладова, Т. Ліфінцева, М. Лосський, Б. Макгінн, А. Маслоу, П. Мур, О. Соколова, М. Трубецької, Е. Фромм, С. Хорунжий, Г. Шолем, К. Юнг та інші.

Цікавою вбачається спроба розглянути містичний досвід трьох монотеїстичних традицій, які історично формують структуру релігійної свідомості людства, в аспекті розкриття змісту таких класифікаційних термінів, як авраамічні релігії й релігії об'явлення; виявити в цих дефініціях, які об'єднують християнство, іслам та юдаїзм за типологічним принципом, істотні риси, спільні для трьох означених релігій.

Мірча Еліаде в збірці «Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання» (1976) говорить про те, що починаючи з 40-х рр. ХХ століття містичним досвідом вельми зацікавилися історики ідей, між 1940 і 1960 рр. була опублікована ціла низка фундаментальних наукових праць про езотеричні доктрини й таємні практики. Цьому певною мірою сприяли знамениті відкриття сторіччя: гностична бібліотека Наг Гамаді та знайдені в печерах на узбережжі Мертвого моря манускрипти, які, найімовірніше, належали громаді есеїв. Слід зазначити, що в 1978 році, вже по виході праці Еліаде, археологами в Єгипті було знайдено Євангеліє від Юди, написане коптською мовою. Попри ці відкриття наукова думка випродукувала деякі значні праці, які радикально змінили ставлення до езотеричних духовних традицій. Насамперед Еліаде називає монографії Гершома Шолема про Кабалу та єврейський гностицизм і містичні системи, підкреслюючи, що завдяки ерудиції й інтуїції Шолема в науковий обіг ввійшли тексти, які зазвичай нехтувалися як магія й марновірство [14, с. 515–516].

Проте розуміння містики як релігійного феномену одним з найавторитетніших її дослідників не було однозначним. Н.-Е. Заболотна називає його відверто суперечливим і звертає увагу на те, що в одній зі статей Г. Шолем наполягає на невимовному характері містичного досвіду, оскільки, попри будь-які спроби його описати, завжди залишається безформне осереддя, яке й забезпечує досягнення містиком свого релігійного світу та його цінностей, і саме ця діалектика визначає його ставлення до релігійних авторитетів; таким чином провадиться думка про антиномічний потенціал містики, що дозволяє в певних випадках відкинути інституційні форми конкретної релігії. З іншого боку,

Г. Шолем не визнає такого явища, як абстрактна містика, не пов'язаного з певною релігійною системою [6, с. 19–20]. Він пише: «Існує не містика як така, а лише певна форма містики — християнська, мусульманська, єврейська містика і т. д. Немає сенсу заперечувати, що між ними існує дещо спільне, і це якраз і є той елемент, який виявляється під час порівняльного аналізу окремих видів містичного досвіду» [14, с. 40]. До того ж, у роботі «Основні течії в єврейській містиці» (1941) Гершом Шолем стверджує, що містика — це певна стадія в розвитку релігії, вона виникає за певних умов і пов'язана з певною стадією релігійної свідомості і є невіддільною від цієї стадії [14, с. 41].

Погоджуючись і водночас полемізуючи з Г. Шолемом, можна сказати, що містика є іманентною сутністю релігії, її властивістю, котра впливає з природи релігії як особливої форми культури, специфічна функція якої полягає в реалізації трансцендентних зв'язків людини. Містика є структуруючим началом релігійної свідомості як «специфічного практично-духовного способу входження людини в світ» [10, с. 275]. Цей спосіб має свої специфічні ознаки: образність, символічність, діалогічність, глибоку інтимність, складне й суперечливе поєднання ілюзорного і реалістичного, емоційну насиченість, активний вплив на вольові стани особи та колективу віруючих. Як релігійний феномен, містика є діалектичною за своєю природою та функціональністю, її діалектичне начало виявляє себе у трьох можливих значеннях. По-перше, у первісному — як метод встановлення істини шляхом подолання суперечностей. По-друге, в гносеологічному — як метод пізнання дійсності в її суперечливості, цілісності та розвитку. По-третє, як процес розвитку в усій багатомірності його форм і суперечливості його проявів. Таким чином, містика виявляється механізмом розвитку в генезі релігійної свідомості та в генезі релігії як феномену культури.

Стосовно трьох означених Г. Шолемом монотеїстичних релігійних традицій: християнства, ісламу та юдаїзму — варто зазначити, що за різними принципами типізації науковці часто зараховують їх до різних кластерів релігійних систем. Однак від часів появи на культурно-історичній арені всі три релігії виявляють у всесвітньому масштабі надзвичайно потужний історикотворчий і культуротворчий потенціал. Вони не втрачають вітальної енергії продуктивного зросту, і сьогодні саме вони визначають вектори глобальних процесів: політичних, економічних, соціальних, культурних, духовних, — формуючи менталітет сучасної людини.

Християнство, іслам, юдаїзм мають спільний корінь на ґрунті містики, що чітко проявляється в дефініціях «авраамічні релігії» і «релігії об'явлення». В означених поняттях відбиваються істотні риси, що за типологічним принципом наукової систематизації об'єднують саме ці три релігії в окрему групу.

Ці три релігії називають релігіями об'явлення, оскільки осереддя їхніх релігійних вчень ґрунтується на тому, що сам Бог відкрив людям про себе і про правильну істинну віру, тобто на Об'явленні, яке, будучи головним і визначальним, розглядається в цих релігійних традиціях, як незаперечне джерело божественних істин.

Об'явлення є фокусом релігійно-філософських роздумів М. Бердяєва, який стверджує, що у порівнянні з філософським, обмеженим певним кутом зору, релігійне одкровення є синтетичним, більш повним і органічним, адже релігія є об'явленням Розуму в людині, у її містичному спілкуванні зі світовою реальністю, відкриттям Сенсу світобудови не в суб'єктивній замкнутості, а в таємничому входженні в людину об'єктивної реальності. Київський філософ-екзистенціаліст розглядає об'явлення не як владу авторитету ззовні нав'язаних слів чи фактів, а як свободне й реальне поєднання особистості з першоосновою буття, що відбувається у внутрішній її містичній стихії і дає таке визначення: «Об'явлення є таємничим внутрішнім актом народження Логоса в нашій внутрішній містичній стихії, це наш містичний досвід, осмислений Розумом» [2, с. 21].

Концепт, висловлений М. Бердяєвим, дозволяє стверджувати, що вчення релігій об'явлення принципово будується на містичному досвіді, в якому відбувається діалектичне з'єднання в єдине ціле суб'єкта і об'єкта, віри і розуму, ірраціонального і раціонального чинників релігійної свідомості. Очевидно, що містичний досвід реалізується в певному внутрішньому просторі особистості, цей вимір характеризується такими властивостями, як свобода, синтез, творча і вольова активність. Означені параметри мають відповідати діалектичній структурі свідомості, скерованій на розкриття нових смислів культури в кризові моменти її розвитку. Йдеться про структуру свідомості багатовимірної особистості, здатної до трансцендентності — виходу за суб'єктивні межі власного «Я». Містичний досвід таких особистостей відбився не лише в релігіях об'явлення, він мав реальні наслідки у світовій культурі й вплинув на історичний процес: Христос, Магомет, Жанна д'Арк.

Містичний досвід об'явлення заклав у підґрунтя релігій, що виникли на його основі, протиріччя, яке мало історичні наслідки. Як зауважує А. Тойнбі, між філософією і традиційним поганством не існувало проблеми примирення серця з розумом, оскільки не було спільного ґрунту для виникнення суперечностей: суть примітивної релігії складала не віра, а дія, тож свідченням згоди з нею була не приналежність до конфесії, а участь у ритуальних діях [12, с. 98]. Містичний досвід релігій об'явлення якісно відрізнявся від діонісійського досвіду язичницьких містерій, адже йдеться не про досвід свідомості, зануреної в міфологічну стихію, а про досвід релігійної свідомості, яка пройшла катастрофу рефлексії. Характерною новою рисою цих релігій стало те, що їхні доктрини, які ґрунтувалися на одкровеннях пророків, було викладено раціоналістичною мовою філософських постулатів. Таким чином, за словами А. Тойнбі, істина стала ментальною сферою, що вдається до суперечки, а відтак виникло двоє незалежних авторитетних джерел: пророцьке одкровення й філософська думка, — і кожне з них претендувало на цілковите й беззастережне панування на інтелектуальній ниві; отже, думка й одкровення не могли існувати на колишніх сприятливих засадах думки й ритуалу [12, с. 99].

Однак означена проблема виникає не лише в площині історично обумовлених змін у структурі містичного досвіду й релігійної свідомості в цілому, але й через внутрішню природу містичного досвіду як такого, одну з трьох його характерних особливостей, виявлених Вільямом Джеймсом у роботі «Багатоманітність релігійного досвіду» (1902), де вчений з позиції філософа й психолога стверджує: «Містичний досвід підриває авторитетність немістичної чи раціональної свідомості, заснованої на розумі та відчуттях» [4, с. 329].

Ці обставини призвели не лише до опозиції релігійного і наукового світоглядів, епістемологічної кризи сучасної постсекуляризованої доби та краху картезіансько-кантианської картини світу, а й до появи в межах релігій об'явлення в певні кризові моменти їхнього розвитку містичних рухів, які вступали у протиріччя з ортодоксальними традиціями.

Занурений у діонісійську стихію, ритуал первісних поганських релігій носив екстатичний характер. З появою у структурі релігійної свідомості рефлексії, логічного мислення, екстатичні інтенції в душевній організації людини стали зменшуватися. Т. П. Ліфінцева виявляє пов'язану з цим вельми важливу тенденцію: майже всі релігії затемнюють найвищу ціль, яка полягає в тому, щоб привести віруючого до єднання з Абсолютом,

великою кількістю ритуалів, що зазвичай перетворюються на самоціль. Так традиційний юдаїзм зробив ритуальні дійства й обряди, описані в Галасі, центром святості, вони, незалежно від інтенцій віруючого, гарантували спасіння. Хасиди повстали супроти інтелектуального снобізму й соціальної замкнутості рабинів. Хасидизм, на думку дослідниці, прагнув не до реформи обрядової чи догматичної, а до більш глибокої психологічної реформи: перетворення не віри, а віруючого. Цей містичний рух намагався створити новий тип релігійної людини, яка ставить почуття вище розуму, емоції — вище обряду, духовний запал — вище закону [8, с. 75]. Вочевидь, містичне вчення хасидів з'явилося як реакція на втрату ортодоксальним юдаїзмом головної релігійної функції, що перетворювало його на мертво форму культури.

Подібну ситуацію висвітлює Г. М. Керімов у співвідношенні ісламу й суфізму, стверджуючи, що розбіжності між ними містяться у ставленні до мусульманських обрядів, адже суфії не визнають паломництва, постів і цілого ряду молитов, регламентованих нормами шаріату, оскільки для їх містичного вчення основоположним є не шаріат, а хакікат, тобто істина, яка міститься не в шаріаті, а в Бозі [7, с. 232, 235–236].

Східнохристиянське містико-аскетичне вчення ісихазм понад обряди ставить богопізнання через містичне споглядання сутності речей. Один з його теоретиків Григорій Палама стверджує, що Божественна сутність випромінюється у створеному світі Енергіями, які людина сприймає як душею, так і тілом. І це втягування в себе Божественних Енергій (Духа Божого) є головною ціллю християнського релігійного життя [9].

Неважко помітити, що в цьому контексті виникає ще одна антиномія — закон/благодать, пов'язана з діалектичними властивостями містичного досвіду, яка була закладена у текстах Святого Письма, що стали спільним першоджерелом для релігій об'явлення. П'ятикнижжя Мойсееве визнають, хоч і по-різному тлумачать, усі три релігії, у зв'язку з його текстами їх називають авраамічними. Термін «авраамічні релігії» об'єднує християнство, іслам та юдаїзм в групу релігійних систем, доктрини яких виходили з віровчення патріарха праотця Авраама.

З одного боку, історія Авраама — це втілення Закону [3, с. 32]. З іншого — це історія зустрічей з Богом, історія Об'явлення [11, с. 204]. С. Аверинцев зазначає, що в біблійній оповіді цілком відсутні суб'єктивний характер та розумове мотивування «навернення» Авраама, тобто йдеться про містичний досвід, тому традиція юдаїзму прагнула заповнити цю прогалину в післябіблійних легендах, вводячи мотив свідомого вибору [1, с. 24].

Саме в історії Авраама зачинається суперечність Закону і Благодаті, яка по-різному проявляється й вирішується в авраамічних релігіях і є фундаментальною антиномією в історії їхнього розвитку. За словами Бориса Вишеславцева, М. Бубер розглядає її як проблему релігії та релігійності, адже релігія завжди позитивна й набуває форми законних установлень, а релігійність завжди містична та інтимна й не висловлюється жодним Законом і вона є Благодаттю. Вишеславцев стверджує, що всі містичні течії в єврействі — і Філон, і кабала, і хасидизм, і М. Бубер — представляють собою наполегливі пошуки «благодаті», підтверджуючи недостатність релігії закону. На його думку, остання і найвища благодать Божа висловлюється саме в містичному переживанні [3, с. 33–34, 298].

У цьому контексті дуже переконливо звучить сентенція Б. Паскаля як людини, а не як філософа про те, що Бог Авраама, Ісака та Якова — не Бог філософів і вчених.

Має сенс звернутися до двох міркувань з дослідження давньоєврейської та давньогрецької літератури. Г. Синіло зазначає, що в духовному досвіді цих трьох патріархів — Авраама, Ісака та Якова сконцентровано й відтворено досвід багатьох поколінь, однак особистісний аспект, особистісне зусилля волі в пошуках призначення є на першому плані. Саме ці патріархи, першим з яких став Авраам, розпочинають неперервний діалог с Богом, адже вони є тими, «чия душа готова до зустрічі з Богом» через «подолання внутрішньої інерції, духовний рух» [11, с. 203]. Розглядаючи функції жерця у феномені давньогрецького жертвопринесення, О. Фрейденберг вказує на принципову різницю між Агамемноном, який заколює свою доньку Іфігенію на олтарі, і Авраамом, який намагається це зробити з Ісаком. На відміну від Авраама, Агамемнон виступає не в ролі батька і глави роду, а як божество смерті, тотем-смерть [13, с. 31].

Очевидним є те, що в порівнянні з досвідом архаїчних ритуалів жертвопринесення містичний досвід Авраама відкриває новий вимір — віру. Містичний досвід Авраама є принципово новим з погляду психологічної мотивації жертвопринесення. Аналізуючи історію принесення в жертву Ісака, Карл Юнг вказує на батьківські почуття Авраама і нестерпучість такої жертви з психологічної точки зору, також на подальше розгортання парадигми цього жертвопринесення в християнстві, його евхаристичну сублимацію, тобто символічне відтворення в літургійній формі в християнській месі [15, с. 253–254, 314–316]. Принесення в жертву сина, народженого не в рабстві, а в свободі, є не просто ритуальною жертвою жерця богам, а справжнім самопожертвуванням, що спирається на без-

застережну довіру до Богу, а не на страх перед божеством, яке перебуває за етичною межею добра і зла.

У цьому контексті Юнг наводить талмудичну легенду, в якій Авраам дорікає Богу за вимагання від батька такої жахливої жертви і домагається відвітного жесту, і Бог дає обіцянку [15, с. 314]. У цій легенді діалог між Богом і людиною відбувається на очевидній рівності сторін. Проте не лише в цій легенді, а й у Книзі Буття міститься діалог між Авраамом і Богом, побудований на паритетних началах (1 М. 18:23), в якому з'являється нове уявлення про Бога, як милосердного й справедливого. Але цьому якісно новому діалогу передуює перевірка Авраама на етичну зрілість — явлення Господа, що супроводжується вимогою до всього життя, в якому висловлено примат етичного служіння перед усіма іншими: «Ходи перед лицем Моїм, і будь непорочний!» (1 М. 17:1). Пройшовши цю перевірку, яка містить у собі зміст ініціального характеру, Авраам отримує нове ім'я: «І не буде вже кликатись ім'я твоє: Аврам, але буде ім'я твоє: Авраам, бо вчинив Я тебе батьком багатьох народів» (1 М. 17:5). Нове ім'я Авраама вказує не на зміну соціального статусу — він має стати батьком не лише роду, а й багатьох народів, а передусім на зміну онтологічного статусу й екзистенційного стану. Г. Синіло звертає увагу, що в цьому тексті Авраама названо «другом Божим», і це нечуване в язичницькому світі визначення, відтворює абсолютно інший рівень взаємовідношень людини і Бога [11, с. 204].

Містичний досвід Авраама, описаний у Книзі Буття — це не пасивний досвід дельфійської піфії, це акт свободи і трансцендентності активної особистості, яка має власний голос у діалозі двох рівноправних особистостей. Цей рівень трансцендентного діалогу здобуто людиною через самопожертву та її свобідний етичний вибір. Таким чином, історія Авраама, його містичний досвід закладає підґрунтя екзистенційної діалектики Божественного і людського, проявленої в генезі релігійної свідомості, на формування структури якої насамперед впливають авраамічні релігії: християнство, іслам та юдаїзм,— в яких Бог виступає як особистісне етичне начало, котре шукає сенсу буття через діалог зі своїм творінням.

На підставі аналізу визначальних рис двох понять, які характеризують християнство, іслам та юдаїзм як авраамічні релігії та релігії об'явлення, можна стверджувати, що обидві дефініції генетично пов'язані з виявленням у цих монотеїстичних релігійних традиціях містичного досвіду. У контексті того, що означені релігійні системи представляють собою

суттєвий етап у розвитку релігійної свідомості й мають неабиякий вплив на формування її структури, стає очевидною принципова відмінність їх містичного досвіду в порівнянні з попереднім дорефлекторним містичним досвідом поганської релігійної свідомості, зануреної у міфологічну стихію. Зіткнення ірраціонального і раціонального начал у площині релігійної свідомості актуалізували діалектичні тенденції містичного досвіду, проявляючи в ньому принципові для трьох традицій константи: етичність, свободу, діалогізм на паритетних засадах, — мотивовані здобутими цим досвідом новими уявленнями про Бога, збагаченими етичним виміром, відтак якісно новим характером спілкування із Ним на ґрунті взаємної любові Творця і творіння. У контексті кризової зміни релігійної парадигми вельми цікавим стає питання дослідження специфіки діалогу реалізованого через містичний досвід як екзистенційної діалектики божественного і людського начала.

Література:

1. Аверинцев С. С. Словник/Сергій Сергійович Аверинцев // Аверинцев С. Софія-Логос. Словник. — 2-е вид. — К.: Дух і Літера, 2004. — С. 20–264.
2. Бердяев Н. А. Новое религиозное сознание и общественность/Николай Бердяев // Бердяев Н. А. Новое религиозное сознание и общественность/сост. и ком. В. В. Сапова. — М.: Канон+, 1999. — С. 5–290.
3. Вышеславцев Б. П. Этика преображённого эроса/Борис Петрович Вышеславцев. — М.: Республика, 1994. — 368 с.
4. Джеймс У. Многообразии религиозного опыта/Уильям Джеймс [пер. с англ.]. — М.: Наука, 1993. — 432 с.
5. Еліаде М. Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання. Есеї з компаративних релігій/Мірча Еліаде // Еліаде М. Мефісто фель і андрогін; [пер. з нім., фр., англ. Г. Кьорян, В. Сахно]. — К.: Основи, 2001. — С. 469–569.
6. Заболотная Н.-Э. Г. Г. Шолем — духовные странствия/Наташа-Эстер Заболотная // Шолем Г. Г. Основные течения в еврейской мистике [пер. с англ. и ивр. Н. Бартман, Н.-Э. Заболотная]. — М.: Мосты культуры, 2004. — С. 13–20.
7. Керимов Г. М. Суфизм: мистическая ветвь в исламе/Гасым Мамедович Керимов // Вопросы религии и религиоведения

- (Антология отечественного религиоведения). Вып. 1.— Ч. 2.— М.: Медиа Пром, 2009.— С. 229–240.
8. Лифинцева Т. П. Философия диалога Мартина Бубера/Татьяна Петровна Лифинцева.— М.: РАН Институт философии, 1999.— 133 с.
 9. Регельсон Л. Жанна д'Арк и её вера [Электронный ресурс]/Лев Регельсон//Наука и религия.— 1991.— № 7.— Режим доступа к журналу: <http://www.apocalypticism.ru/Joanna-Darc.htm>.
 10. Релігійзнавий словник/за ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика.— К.: Четверта хвиля, 1996.— 392 с.
 11. Синило Г. В. Древние литературы Ближнего Востока и мир ТаНаХа (Ветхого Завета). Учебное пособие для студентов филологических факультетов вузов/Галина Вениаминовна Синило.— Минск: Экономпресс, 1998.— 471 с.
 12. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії.— Т. 2/Арнольд Тойнбі [пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука].— К.: Основи, 1995.— 406 с.
 13. Фрейденберг О. М. Миф и литература древности/Ольга Михайловна Фрейденберг.— М.: Наука, 1978.— 606 с.
 14. Шолем Г. Г. Основные течения в еврейской мистике/Гершом Герхард Шолем/[пер. с англ. и ивр. Н. Бартман, Н.-Э. Заболотная].— М.: Мосты культуры, 2004.— 511 с.
 15. Юнг К. Г. Символ превращения в мессе/Карл Густав Юнг//Юнг К. Г. Ответ Иову.— М.: Канон, 1995.— С. 235–348.

Фуркало В. С. Мистический опыт в монотеистических религиозных традициях

Раскрыто содержание таких понятий, как авраамические религии и религии откровения в аспекте проявления в них специфики мистического опыта в обозначенных этими дефинициями религиях: христианстве, исламе и иудаизме. Установлено, что в мистическом опыте названных духовных традиций диалектически проявились новые для данного этапа развития религиозного сознания черты, которые формировали новые, обогащённые этическим измерением, представления о Боге.

Ключевые слова: *мистический опыт, религиозное сознание, авраамические религии, религии откровения, исихазм, суфизм, хасидизм, христианство, ислам, иудаизм.*

Furkalo V.S. Mystical experience in monotheistic religious traditions.

The content of such concepts as the Abrahamic religions and religion revelation in terms of identifying the specific mystical experience in the aforementioned definitions of these religions: Christianity, Islam and Judaism. Established that the mystical experience of these spiritual traditions dialectically revealed new to this stage of development of religious consciousness traits that shaped new ideas about God, enriched ethical dimension.

Keywords: *mystical experiences, religious consciousness, Abrahamic religions, religious revelation, Hesychasm, Sufism, Hasidism, Christianity, Islam, Judaism.*

УДК 32.303.8

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ УПРАВЛІННЯ

Бех Ю. В. ©

*Кандидат філософських наук, доцент, докторант НПУ імені
М. П. Драгоманова*

Подано теорії та підходи, які були передумовами формування загальної теорії управління — управління технічними, біологічними та соціальними системами.

Ключові слова: *управління, система, теорія, принцип, кібернетика.*

Сьогодні управлінська думка знаходиться у кризовому стані саме тому, що дотримується застарілої парадигми управління, що не відповідає реаліям світового і вітчизняного постіндустріального розвитку. В Україні проблема управління, а водночас і проблема нашого цивілізаційного руху вперед, поглиблюються довготривалістю процесу інституціональної емансипації управління від владних функцій і функцій розпорядження власністю.

Нам уявляється, що кризовий стан управлінської думки обумовлений все ж її послідовним розвитком у рамках природничо-наукової індустріальної парадигми, незважаючи на те що для дослідження об'єктів управління все більше залучаються соціогуманітарні науки. І, що характерно, незважаючи на багаточисельні дослідження організацій і поведінки людей в організаціях, на дослідження особових і психосоціальних якостей, кар'єр керівних кадрів і менеджерів як соціального прошарку, управління так і не стало предметом дослідження як соціальне явище, що не зводиться ні до об'єкта, ні до суб'єкта і навіть ні до організації їх стосунків. Як явище управління просто випадає з поля зору індустріальної парадигми, воно не може бути експліцровано в її рамках. За управління приймають або те, що роблять або повинні робити керівники (обов'язки, повноваження), або зовні виражені результати (ефективність), або способи управління (типи організацій, психологічні стилі управління і т. п.). Але самоврядування, як соціальне явище і проблема, так і залишається слабо експлікованим і дослідженим.

Тому вважаємо за необхідне поставити за мету статті — описати основні теорії та підходи, які створюють загальнотеоретичні передумови до обґрунтування загальної теорії управління технічними, біологічними і соціальними системами.

Спроби обґрунтувати загальну теорію управління технічними, біологічними і соціальними системами робились неодноразово на протязі майже усього ХХ століття і не припиняються сьогодні, тобто на початку ХХІ століття. Для переконання у правоті цієї тези достатньо прослідкувати долю таких відомих теорій як: а) загальна теорія організації (тектологія О. О. Богданова); б) загальна теорія систем (системологія); в) загальна теорія управління (кібернетика); г) системна соціальна теорія (соціальна системологія Ю. М. Резніка).

Названі теорії є найбільш обґрунтованими, здатні сприяти розробці загальної теорії управління технічними, біологічними і соціальними системами. Коротко охарактеризуємо кожну з них, оскільки саме вони створюють загальнотеоретичні передумови до обґрунтування загальної теорії управління технічними, біологічними і соціальними системами. Інші джерела важливі, але вони створюють лише допоміжні можливості у її розробці і подамо матеріал про них нижче.

Загальна теорія організації ґрунтується на наступних *принципах тектології* О. О. Богданова: 1) *єдності організаційних методів в теорії і практиці*; 2) *спеціалізації організаційної діяльності, заснованої на практичному розподілі праці*; 3) *систематизації організаційного досвіду людства*; 4) *різноманітності організаційних форм живої і неживої природи*.

Одне з важливих завдань тектології, по А. А. Богданову, полягає у виявленні і використанні механізмів організаційного процесу. Усі *організаційні механізми* він підрозділяє на дві *групи*: що формують і що регулюють. Перші є причиною виникнення, розвитку і зміни організаційних форм, другі покликані сприяти закономірному їх збереженню або знищенню. До формувальних механізмів відносяться кон'югація (об'єднання комплексів, у тому числі спілкування і співпраця між людьми), інгресія (входження елементів одного комплексу в інший), дезінгресія (розпад комплексу). Що ж до регулюючих механізмів, то вони охоплюють такі процеси, як консервативний підбір і прогресивний підбір (зростаюча складність і неоднорідність внутрішніх стосунків комплексу).

Ідеї А. А. Богданова передбачили багато в чому концепції і положення кібернетики, теорії рішень та ін. Особливо вони вплинули на становлення загальної теорії систем — другої передумови системного підходу в соціальному знанні і аналізі соціальних систем, зокрема.

Загальна теорія систем (системологія). Її прибічниками є вчені Л. фон Берталанфі, Р. Калман, М. Месерович, В. М. Глушков, А. М. Колмогоров, М. М. Моїсєєв, М. П. Бусленко, В. М. Садовський, О. І. Уемов, І. Блаумберг, Е. Г. Юдін та ін.

За своєю сутністю «Загальна теорія систем», — писав Л. Берталанфі, представляє собою логіко-математичну галузь дослідження. Завданням якої є формулювання і виведення загальних принципів, що застосовуються до систем взагалі» [7]. Пізніше він дав, як відомо, ще одне найменування власної теорії — абстрактна теорія систем, яка націлена на вивчення різних моделей реальних систем і нараховує вісім рівнів: символіко-лінгвістичний, теоретико-множинний, абстрактно-логічний, топологічний, логіко-математичний, теоретико-інформаційний, динамічний і евристичний [19, с. 440–445].

Загальна теорія систем ґрунтується на низці фундаментальних теоретичних *принципів*, а саме: 1) цілісності, 2) організованості, 3) функціональності, 4) динамічності.

У свою чергу, принципи ґрунтуються на трьох *методологічних підходах*: 1) системно-структурному, 2) функціональному і 3) динамічному. Крім них до методології системного підходу віднесено низку конкретно-наукових методів: логіко-дедуктивні і емпірично-інтуїтивні, а також метод аналогії, метод логічної гомології, метод моделювання.

Загальна теорія управління (кібернетика) більш наближена до вирішення проблеми даного дослідження. Термін «кібернетика» був уперше введений, як відомо, у 1834 році французьким вченим А.-М. Ампером для позначення науки про ідеальне управління державою. Сама ж наука сформувалась у 50-х роках ХХ ст. після виходу відомої книги Н. Вінера «Кібернетика или управление и связь в животном и машине» (1948).

Кібернетика розвивається сьогодні як наука про складні системи управління (технічних, біологічних і соціальних). Зустрічаються й інші визначення [19, с. 440]. Основу цієї теорії склали три принципи сформульовані Н. Вінером, що дозволяють віднести те або інше явище до управління: 1) наявність процесу передачі, обробки і зберігання інформації; 2) наявність телеологічного ефекту або цілепокладання; 3) наявність механізму зворотного для коригування дій з досягнення

цілей. По-цьому в її структурі виділяються такі розділи, як загальна, біологічна, технічна і соціальна кібернетика.

Загальна (*теоретична*) кібернетика досліджує відповідно загальні закони управління складними системами. У неї входять наступні розділи: теорія інформації, алгоритмів, дискретних перетворень, автоматів і ігор, теорія відкритих систем, теорія лінійних систем, теорія великих систем, теорія марківських систем, теорія знакових систем (семіотика) тощо. До загальної теорії кібернетики примикає безпосередньо теорія дослідження операцій, яка зароджується в 40-і роки ХХ ст. як наука про вивчення масових явищ.

Біологічна кібернетика є напрямом кібернетики, який вивчає закони зберігання, отримання і переробки інформації у біологічних системах. Вона підрозділяється у свою чергу на медичну і психологічну кібернетику, нейрокібернетику і біоніку. Останній розділ отримав найбільш широке поширення, оскільки намагається розповсюдити принципи побудови і функціонування біологічних систем на процес конструювання нових машин і інших технічних систем. Існують також напрями кібернетичних досліджень, які не відносяться до чисто біологічних систем. Наприклад, *психологічна кібернетика* «моделює психічні функції на базі вивчення цілісної поведінки людини» [19, с. 446]. Об'єктом вивчення *технічної кібернетики* виступають технічні системи управління, у тому числі автоматизовані комплекси і робототехніка. Вона включає теорію автоматичного управління і деякі інші розділи. Протягом багатьох років кібернетика в соціальній області ототожнювалась переважно з *економічною кібернетикою*. Проте вона має і соціологічний зміст. Соціологічні питання кібернетики пов'язані з осмисленням вкладу кібернетики і різних кібернетичних пристроїв в розвиток суспільства і науки. Отже, кібернетика з моменту свого виникнення слугує головним джерелом математичного моделювання процесів функціонування і розвитку соціальних систем, так свідчать наукові публікації кінця 50-х — початку 70-х років ХХ ст. [3; 5; 6; 9; 11; 17; 19]. Кібернетична система належить абстрактних систем, тобто систем, що є моделями безлічі взаємопов'язаних елементів, здатних сприймати, зберігати, переробляти інформацію і обмінюватися нею [13, с. 466]. До структури кібернетичної системи входять підсистема (суб'єкт управління), що управляє, керована підсистема (об'єкт управління) і інформаційна підсистема (перетворення інформації в системі). Такі кібернетичні системи володіють кількома істотними *параметрами*, або ознаками. Це: гомеостаз, гомеорез і гомео-

клас (властивості систем, що мають здатність: автоматично вирівнювати рівноважне положення, забезпечувати розвиток або саморозпадатися); наявність мети управління (цілеспрямованість); негативний зворотний зв'язок (управління покликане понизити відхилення між заданим параметром управління і його фактичним значенням); безперервність потоку інформації про об'єкт і суб'єкта управління; замкнутість контуру управління; надійність (здатність зберігати істотні властивості на заданому рівні і впродовж фіксованого проміжку часу); стійкість розвитку; якість управління (міра якості управління завжди пов'язана з відхиленням реального процесу від відповідної мети).

До числа головних *принципів кібернетики* як науки про управління відносяться наступні принципові вимоги: принцип зворотного зв'язку; ієрархічність управління; принцип відповідності керованої і такої, що управляє підсистем; принцип зовнішнього доповнення; принцип необхідної різноманітності; принцип «чорного ящика» або співвідношення між інформацією на вході і виході керованої системи.

Вищеназвані наукові теорії виступили головними ідеями, які передували формуванню загальної теорії управління технічними, біологічними й соціальними системами. Далі звернемося до окремих наук, що з різних боків вивчають феномен управління і мають власне бачення проблеми, оскільки воно є засобом рішення різноманітних завдань регуляції життя і діяльності людей в їх стосунках з природою і культурою, в їх стосунках між собою. Серед *найбільш поширених підходів* тут можна виокремити: а) економічний; б) політологічний; в) соціологічний; г) психологічний підходи до визначення філософських рис соціального управління. Предмет нашого дослідження специфічно розглядається ще й у науці державного управління. Інші ж види управління ще тільки очікують своїх дослідників від інших галузей знань.

Визначаємо принципову різницю між термінами «*соціальне управління*», «*соціальний менеджмент*» і «*менеджмент*», адже менеджмент спочатку охоплював управління переважно у сфері бізнесу, в той час як сьогодні — сферу державного регулювання соціальних процесів. Для розгляду проблем управління в суспільстві в ширшому сенсі застосовуються терміни «адміністрація», адміністрування (*administration*). Найвпевненіше рекомендації менеджменту поширюються на вищих менеджерів (*top management*) великих підприємницьких організацій — корпорацій, транснаціональних компаній, — тому що менеджмент як досвідчена наука і школа є відповідь, передусім, на їх потреби.

Поширення принципів менеджменту на інші рівні управління компаній-гігантів, як і на інші типи організацій (держава, армія, церква, партії, неурядові і некомерційні організації, місцеве самоврядування), вимагає додаткового обґрунтування, оскільки зі зміною об'єкту управління багато в чому міняється і увесь «джентльменський набір» управлінських дій, що нерідко випускається з уваги, коли, наприклад, говорять про менеджмент соціальної сфери.

У рамках *економічного підходу* він віддзеркалює предмет дослідження в працях засновників наукового менеджменту (Ф. Тейлор, А. Файоль), а також представників «школи людських відносин» (Ф. Герцберг, Д. Лайкерг, К. Арджирис, Мацусита, Р. Кантер, Ч. Хенді), «емпіричної школи» (П. Друкер, А. Слоун, Г. Мінцберг, У. Бенніс, Дж. Коттер, Д. Пью), «школи соціальних систем» (Ч. Барнард, Г. Саймон, Дж. Марч), прихильників об'єднання у менеджменті понять «людина» і «система» (П. Сенге, К. Бартлетт і С. Гошал, Г. Хамел, К. Прахалад, І. Нонака і Х. Такеучи). Автор також з'ясовує, що дане явище розуміється, передусім, як самостійний вид професійно здійснюваної управлінської діяльності в умовах ринкової економіки.

Політологічний підхід до менеджменту вбачає його сутність в управлінні політичними подіями, що зорієнтовано на реалізацію певних політичних інтересів їх учасників (Г. Пушкарьова, В. Цветков, С. Саханенко, В. Жуков., А. Карпов, Г. Малкіна, О. Москаленко, Д. Наріжний, Л. Руїс Мендісабаль, А. Ідиатулліна, Г. Ситник, М. Харитончук, В. Токовенко, Л. Бойко-Бойчук, Т. Верхейн, В. Чиркин, М. Анохин, В. Комаровський, Ю. Матвеєнко, В. Брустінов, В. Баштанник, Р. Роудз, Й. Коойманн, Ван Влайет, Т. Васильєва, С. Саханенко).

Соціологічний підхід передбачає вивчення менеджменту як соціального інституту, що включає сукупності принципів, форм і методів управління, соціальних ролей і статусів (М. Маликовський, В. Матусевич, Р. Макивер, У. Томас, Т. Парсонс, Т. Ньюкомб.). Наукові доробки також висвітлюють проблеми ефективності соціальних механізмів і технологій менеджменту (Дж. Грейсон, К. О'Делл, П. Штомпка, П. Герси, К. Бланшар, Г. Тульчинський, Д. Смитбург, В. Томпсон, В. Бурєга), культури управлінського спілкування (Ф. Херцберг, Р. Емерсон, А. Етціоні, Д. Горин, Р. Інглехарт, Г. Хофстед, У. Бейкер, Е. Шумахер, Фей Карл.).

Психологічний підхід визнає менеджмент як сукупність певних дій, чинених людиною (суб'єктом) стосовно об'єкта, щоб забез-

печити рух до заданої мети. Визначальними є ідеї неформального лідерства, «гармонії взаємовідносин», «піраміди потреб» (Е. Мейо, М. Фоллет, А. Маслоу, Д. Мак-Грегор). Серед актуальних є явища організаційних змін (розвиток організацій), неспроможності (банкрутства) підприємств, компоненти оргкультури, взаємодії психологічних (особистісних) і організаційних (середовищних факторів) в управлінні персоналом (С. Карналл, К. Левін, Р. Блейк, Дж. Мутон, Т. Коно, Т. Авдулова, А. Журавльов, Н. Коломінський, С. Баранова, Л. Хьелл, Дж. Куик, Л. Дебра, Дж. Джозеф, Д. Зиглер). Аналізуються факти, закономірності і механізми індивідуальної і групової діяльності (Т. Адорно, С. Тидор, А. Франческо, Бери Аллен Гоулд, Д. Шваб, Л. Каммінгз, Стефен П. Робинз, Т. Шеломова, М. Байрамуков, А. Тихончук, В. Павлов, Ю. Громико). Особливої значущості набули доробки щодо впливу національної культури і менталітету на менеджмент організації (М. Алексєєв, К. Дрилов, К. Грієр, Дж. Стефенс, Ю. Аксененко, Л. Фаткин, К. Морозова, Р. Кристофер, Р. Шонбергер).

Окремо слід розглядати ідеї цього роду, що накопичила і обробляє наука *державного управління*. У літературі з питань державного управління, як зарубіжній так і вітчизняній, нескладно знайти відповідні сюжети, що виокремлюють його значимі характеристики і, відповідно, розходження з поняттям «administration». Зокрема, наголошується, що досить істотна різниця між двома поняттями полягає в тому, що це поняття означає «служити, задовольняти», а «management» — «контролювати, досягати результатів». Інакше кажучи, з одного боку, «служба, обов'язок та практика, з другого, — «результати, ефективність, цілеспрямованість та наука» [20]. Відповідно, із цих визначень випливає, що «administration» (адміністрування) істотну перевагу надає такому аспекту, як дотримування службами інструкцій, тоді як для менеджменту пріоритетними є: а) досягнення результатів; б) персональна відповідальність менеджера щодо досягнення результатів» [15, с. 49]. Більш детально про співвідношення цих семантичних одиниць можна знайти у науковій праці В. Андрущенко і В. Савельєва «Освітня політика (огляд порядку денного)» [2, с. 155–177].

Висновок знову є маловтішним. Окремі науки, вивчають лише власні аспекти управління і не можуть запропонувати концепцію інтегративного управління технічними, біологічними і соціальними системами. Це слушно зазначає М. І. Анголенко, що поки не вдалося створити єдину теорію управління [1, с. 11–12].

Існують доволі *оригінальні підходи* щодо спроб створення такої інтегративної загальної теорії управління. так, наприклад, той же М. І. Анголенко пропонує це зробити на основі ідеї К. А. Павлова про *систему головних функцій* (СГФ) або за визначенням розробника — MFS (Main Fastens Systems) У чому ж сила і привабливість системи головних функцій керівництва? Це [за: 1, с. 13]: науково обґрунтований алгоритм досягнення мети «по прямій», без відхилень на другорядне і непотрібне; простота у вивченні, розумінні і застосуванні; можливість застосування комп'ютерних систем; здатність поступового і гарантованого виведення будь-якого об'єкту, в т. ч. і глобального, з нестійкого стану до рівня процвітаючого; усеосяжна можливість застосування від простих дій до законотворчості; доцільність вивчення на будь-якому рівні — від школяра до прем'єр-міністра; безліч практичних і прикладних форм застосування; можливість створення об'єктивних моделей причинних дій, що призводять до очікуваних результатів; можливість створення як ефективних структур керівництва будь-яким об'єктом, так і високофункціональних робочих місць; система головних функцій являється системотворній у усіх областях людської діяльності.

На жаль, чергова робота з управління 2003 р. російського дослідника Е. М. Короткова «Концепция менеджмента» не дала вирішення поставленій на початку статті проблемі щодо ґрунтового формування загальної теорії управління. в цій роботі нічого принципово нового, на наш погляд, не з'явилось, як не з'явилось й у наступних працях [10]. Адже він пропонував прописні істини «будь-яке управління припускає необхідність передбачення, організації, контролю. Це основа будь-якого управління... ..Необхідно мотивувати діяльність людей... .. управління необхідно і регулювання... .. не усі процеси можна змінити у напрямі мети, але можна їх регулювати. Це особливо актуально для управління в умовах ринкової економіки...» [10, 25].

Джерелом для розробки загальної теорії управління можна розглядати відому *теорію рівноваги* [14], яку відстоювали у свій час О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюринг, К. Каутський, О. Богданов та ін. та яка у СРСР була оцінена як «ворожа марксистсько-ленінській філософії вульгарно-механістична і антидіалектична теорія, яка переносить на усі явища природи і суспільства закон рівноваги, що діє в області механіки. Прибічники теорії рівноваги вважають рівновагу природним і «нормальним» станом, а рух, розвиток — тимчасовим і скороминущим. Джерело руху ця теорія бачить у боротьбі зовнішніх протилежних сил. Теорія

рівноваги заперечує внутрішні протиріччя предметів і явищ і боротьбу внутрішніх протиріч як джерело розвитку.

Відносно суспільних явищ теорія рівноваги призводить до висновку, що нібито розвиток суспільства залежить, головним чином, від взаємовідношення його із зовнішнім середовищем, природою, що рушійною силою розвитку антагоністичного суспільства є не боротьба внутрішніх протиріч, не класова боротьба, а зовнішні протиріччя з природою.

Зробивши моніторинг сучасних матеріалів з **професійної підготовки менеджерських кадрів** приходимо висновків, що для деяких авторів підручників тут проблеми взагалі немає, оскільки вони пропонують для вивчення вже існуючу, на їх погляд, загальну теорію. Коротко охарактеризуємо основні праці.

Наприклад, електронний навчально-методичний комплекс з дисципліни «Менеджмент» [12], що підготовлений у рамках інноваційної освітньої програми «Создание института экономики и управления в рамках СФУ как инновационной научно-образовательной системы непрерывного экономического и бизнес-образования, ориентированной на качественно новый уровень профессиональной компетенции», реалізованої у ФГОУ ВПО СФУ в 2007 р. містить навіть відповідну тему. Аналіз її переконає, що автори електронного підручника вводять нас в оману, оскільки зміст теми 2.1. що має назву: *«Общая теория управления. Закономерности управления различными системами»* [12] настільки примітивний, що не потребує ніяких коментарів, адже подано переписані елементарні складові корпоративного управління на кшталт уточнення видів і зв'язків управління, понять «менеджер» і «підприємець» тощо. Але, нажаль, такі роботи з теорії управління не поодинокі [8; 16; 18].

Варто відзначити, що прогнозуючи перспективи розвитку менеджменту, намагаючись оцінити його досягнення за сто років більшість закордонних авторів *до сих пір не розуміють необхідності* розробки загальної теорії управління технічними, біологічними і соціальними системами, особливо зараз, в умовах організаційної і інформаційної єдності світової спільноти.

Так, на початку ХХІ ст. виходять праці: «Классики менеджмента»/Под ред. М. Уорнера (2001), Р.І. Акоффа «Акофф о менеджменте» (2002), «Менеджмент ХХІ века»/Под ред. С. Чоудхари та ін. Наприклад, С. Крайнер у праці «Ключевые идеи менеджмента» (2002) зосереджується на основних ідеях менеджменту, що висували у своїх роботах

теоретики и практики в області управління, чії прізвища відомі усьому світу. Аналогічну роботу написав Д. Шелдрейк «Теория менеджмента: от тейлоризма до японизации» (2001).

Великий інтерес викликає аналітична робота А. Хажинські «Гуру менеджмента» (2002), в якій узагальнюється увесь досвід розвитку поглядів на менеджмент у другій половині ХХ ст. При цьому автор аналізує розвиток менеджменту з різних боків. Це популярні управлінські ідеї, їх повтор у різних дослідженнях, просування у життя, у тому числі презентації і потреби в них менеджменту. І, що важливо, аналізуючи погляди, ідеї, концепції у ретроспективі, А. Хажинські групує їх за смисловим принципом.

Книга С. Кермаллі «Инструменты эффективного менеджмента: 100 ключевых терминов, моделей и концепций современного менеджмента» (2005) акцентує увагу читачів на найбільш важливих напрямках сучасного менеджменту, що при грамотному використанні дають бажаний результат.

Праця К. Кеннеди «Гуру менеджмента: «Кто есть кто» в бизнес-элите» (2006), у якійсь мірі повторює вже відомі ґрунтовні дослідження: «Классики менеджмента»/Под ред. М. Уорнера, Д. Шелдрейка «Теория менеджмента: от тейлоризма до японизации» тощо при цьому, аналізуючи наукові біографії вже відомих авторитетів менеджменту, К. Кеннеди намагається довести важливість їх концепцій для сучасного бізнесу.

Однак, це лише сукупність адаптованих і відпрацьованих практикою управління інструментів, що ґрунтуються на теоретичних постулатах класиків менеджменту. Це стратегія, управління якістю, фінансами, персоналом, ефективністю, маркетингом та інші відомі складові класичного походження. В принципово нового для створення загальної теорії управління технічними, біологічними і соціальними системами вони не несуть.

Отже, аналіз опрацьованого й представленого матеріалу свідчить, що класична наука, з одного боку, просто поринула у безлічі напрацьованого інструментарію, а з іншого, розгубилась перед новими проблемами, а тому й не спроможна зробити крок уперед.

Вихід з такого гносеологічного тупика вбачаємо у розробці якісно нових світоглядно-ідеологічних підвалин організації управління технічними, біологічними і соціальними системами. І виконати це завдання на першому етапі формування загальної теорії управління має *філософія управління*. остання, на наше глибоке переконання, може дослідити

багатовимірність підходів до вивчення проблеми становлення загальної теорії управління технічними, біологічними і соціальними системами і запропонувати світоглядно-ідеологічну платформу подальшої методологічної і теоретичної роботи.

Першими і головними наріжними каменями якої є: а) ідея субстанціональної єдності технічних, біологічних і соціальних систем; б) дослідження особистості людини як джерела соціального світу у якому вона і її допоміжні органи — технічні і соціальні системи — створюють органічне ціле, що перебувають у організаційній взаємодії між собою, тобто живе і розвивається за загальними законами; в) сприйняття управління як явища, що виокремилось із загальноеволюційного процесу саморегуляції універсуму і тому підкоряється одним і тим же принципам, але відрізняється різним інструментарієм, специфічними технологіями і оригінальними методиками.

Література:

1. Анголенко Н. И. Системное руководство организацией: учебник/Н. И. Анголенко. — М.: Издательство «Экзамен», 2006. — 414 с.
2. Андрущенко В. П. Освітня політика (огляд порядку денного)/В. П. Андрущенко, В. Л. Савельєв. — К.: «МП Леся», 2010. — 368 с.
3. Ауэрхан Я. Автоматизация и общество/Я. Ауэрхан. — М.: Соцэкгиз, 1960. — 170 с.
4. Афанасьев В. Т. Научное управление обществом/В. Т. Афанасьев. — М.: Политиздат, 1968. — 384 с.
5. Берг А. И. Кибернетика и прогресс науки и техники/А. И. Берг, Б. В. Бирюков. // Ленин и современное естествознание. — М.: «Мысль», 1969. — С. 353–354.
6. Берг А. И. Информационное управление/А. И. Берг, Ю. И. Черняк. — М.: Экономика, 1966. — 64 с.
7. Бергаланфи Л. фон. История и статус общей теории систем/Л. фон Бергаланфи // Системные исследования: Ежегодник. — М.: «Наука», 1973. — С. 20–37.
8. Игнатов В. Г. Теория управления: Курс лекций/В. Г. Игнатов, Л. Н. Албастова. — М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2006. — 464 с.

9. Кобринский Н. Е. Основы экономической кибернетики / Н. Е. Кобринский. — М.: Экономика. 1969. — 253 с.
10. Коротков Э. М. Концепція російського менеджменту: навчань. посібник / Э. М. Коротков. — М.: Дека, 2004. — 896 с.
11. Математика и кибернетика в экономике: Словарь — справочник / И. И. Гортарев, М. Б. Немчинов, А. А. Попов [Под ред. Н. П. Федоренко]. — 2-е изд. — М.: Экономика, 1975. — 699 с.
12. Менеджмент. Версия 1.0 [Электронный ресурс]: учеб. программа дисциплины / сост.: М. М. Дворяшина, О. Н. Шилина, Н. Г. Макуха и др. — Электрон. дан. (1 Мб). — Красноярск: ИПК СФУ, 2008. — Режим доступа до ресурсу: http://files.lib.sfu-kras.ru/ebibl/umkd/85/u_program.pdf.
13. Российская социологическая энциклопедия. [под общ. ред. Г. В. Осипова]. — М.: Норма-Инфра-М, 1998. — 672 с.
14. Теория равновесия // Словарь терминов по философии. [Электронный ресурс]. — Режим доступа до ресурсу: <http://filslov.ru/t/455-teoriya-ravnovesiya.html>. — Заголовок з екрану.
15. Токовенко В. В. Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємовідносин та оптимізації взаємодії / В. В. Токовенко. — К.: Вид-во УАДУ, 2001. — 256 с.
16. Уколов В. Ф. Теория управления: Учеб. для вузов / В. Ф. Уколов, А. М. Масс, И. К. Быстряков. — 2-е изд., доп. — М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. — 656 с.
17. Черняк Ю. И. Информация и управление / Ю. И. Черняк. — М.: Наука, 1974. — 184 с.
18. Шамхалов Ф. Теория государственного управления / Ф. Шамхалов. — М.: Экономика, 2002. — 638 с.
19. Энциклопедия кибернетики [В 2 т.] / [Под ред. Глушкова В. М.] — К.: Высшая школа, 1974. — Т. 1. — 608 с.
20. Stivers C. Administration vs. Management. A Reading from Beyond the Boundaries / C. Stivers // Administration and Society. — 2003. — Vol. 35. — No. 2. — P. 210.

Бех Ю. В. Общетеоретические предпосылки становления общей теории управления

Представлены теории и подходы, которые были предпосылками формирования общей теории управления — управление техническими, биологическими и социальными системами.

Ключевые слова: *управление, система, теория, принцип, кибернетика.*

Bekh Y. V. Theoretical prerequisites for becoming a general theory of management

Presents the theories and approaches that were prerequisites for the formation of a general theory of management — management of technical, biological and social systems.

Keywords: *management, system, theory, principle, Cybernetics.*

УДК 327.2+321.02

ОСОБЛИВОСТІ РОЛЬОВОЇ ФУНКЦІЇ ІНТЕРЕСІВ НАРОДУ В СУСПІЛЬНОМУ РОЗВИТКУ

Дубінін В. В. ©

Доктор філософських наук, професор кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук Донбаського державного педагогічного університету

Розкривається субстанційна і атрибутивна сутність інтересів народу. Доводиться теза, що інтереси народу багатовимірні за критерієм функціональності.

Ключові слова: *народ, інтереси народу, суб'єкт, субстанція, рольова функція інтересів народу, субстанційні властивості народу, атрибутивні властивості народу, куматоїд, фрактал.*

Ми ставимося до народу як до особливої історично зумовленої природної, суспільної та духовної спільності людей, яка мешкає на певній території, має притаманні тільки їй особливі форми власності, господарювання, управління та самоврядування, неповторну державну мову, культурно-історичні традиції, світогляд, ментальність та властиві тільки їй уявлення про свободу. Інколи дослідники при розкритті ролі народу в історії розглядають його виключно в якості суб'єкта суспільного розвитку. *Мета* нашого повідомлення полягає в тому, щоб обґрунтувати тезу про те, що народ є не тільки суб'єкт, а й субстанція суспільно-історичного процесу, яка характеризується функціонально багатовимірністю.

Мова йде про те, що поняття «суб'єкт» та «субстанція» не тільки тотожні, а й відмінні. Їх тотожність пояснюється тим, що вони розкривають активну, діяльнісну сторону народу в суспільно-історичному процесі. Їх відмінність простежується в тому, що поняття «суб'єкт» позначає діяльнісне начало суспільно-історичного процесу, в той час як поняття «субстанція» позначає креативне начало всього універсуму.

Рольову функцію ми розглядаємо як певну систему зв'язків і відносин, в яку вступають члени суспільства, щоб задовольнити певні потреби, ідеали, цілі, цінності та інтереси в залежності від природного, суспільного та духовного оточення. Рольова функція того чи іншого предмета, явища чи процесу має, принаймні, два аспекти: внутрішній та

зовнішній. Перший аспект стосується дій, які виконує, скажімо, певний суб'єкт, щоб задовольнити атрибуції власного розвитку. Зовнішній аспект пов'язаний з діями, які виконуються певним суб'єктом, щоб задовольнити атрибуції не власного, а зовнішньо суспільного розвитку. Варто не втрачати із виду відносність цих двох аспектів рольової функції, їх взаємоперехід, взаємовплив і гармонію. Рольову функцію народу ми розглядаємо як систему внутрішніх та зовнішніх зв'язків і відносин, в якій знаходиться кожна людина, яка входить до складу народу і задовольняє свої атрибутивні властивості в залежності від природних, спільних та духовних умов. Найбільш яскраво рольова функція народу прослідковується в його інтересах.

Інтереси народу є не що інше як діяльність, спрямована на пошук і вибір раціональних та ірраціональних принципів, шляхів, форм, методів та засобів, які детермінують та регулюють розв'язання протиріч між атрибутивними та субстанційними його характеристиками. До інтересів народу ще треба віднести явища та процеси, що спрямовані на його само-реалізацію та самоствердження. До атрибутивних характеристик народу ми відносимо потреби, ідеали, цілі, цінності та інтереси, а до субстанційних умов існування народу належать матеріальні та духовні фактори його розвитку, що, відповідно, становлять і предмет його субстанційних інтересів. Йдеться про територію, форми власності та господарювання, управління та самоврядування, світогляд, мову, етичні, естетичні та інші ноосферні явища.

До територіальних інтересів народу належать діяльність по пошуку та вибору принципів, шляхів, форм, методів і засобів розв'язання протиріч, пов'язаних із захистом споконвічної землі, її надр, лісів, степів, повітряного та водного басейнів, флори та фауни. Питання про рольову функцію географічного фактору в суспільному розвитку розглядається філософами різних часів та народів. Широкий розвиток воно отримало в працях Ш. Монтеск'є [4, с. 513–515], та Г. Гегеля [3, с. 82–85]. Про значення клімату в промисловому розвитку народів говорив крупний бізнесмен ХХ сторіччя Г. Форд [5, с. 113, 156]. Наукові спостереження свідчать, що роль географічного середовища, біологічного, кліматичного, екологічного та інших факторів не можна не враховувати при розгляді субстанційних та атрибутивних характеристик народу. Тим більше вони становлять невід'ємну частину його інтересів. Коли йдеться про економічні, скажімо, інтереси і їх рольову функцію в життєдіяльності народу, ми, насамперед, маємо на увазі те, що мова йде про

певну систему дій, зв'язків і відносин, спрямованих на розв'язання протиріч, пов'язаних з розвитком, функціонуванням та гальмуванням форм власності, способів і засобів господарювання. Будь-яка власність має певні плюси та мінуси. Надзвичайно точні характеристики приватної та загальної (спільної) форм власності дав у свій час Арістотель, до яких варто прислухатися і сьогодні [1, с. 410–411]. Рольова функція економічних інтересів народу пов'язана, по-перше, з розвитком різноманітних форм власності на засоби виробництва при домінуючій ролі приватної власності; по-друге, з розвитком різноманітних способів виробництва, які детермінуються різноманітними географічними, кліматичними та іншими природними умовами; по-третє, з розвитком ринкової економіки як засобу розвитку продуктивних сил народу.

Активну роль в системі інтересів народу відіграють політичні інтереси. Саме з появою на історичній арені народу формуються суспільні політичні інтереси. З'являється політика як система зв'язків і відносин між етнічними спільностями, зміст якої полягає в становленні та розвитку відносин панування та підкорення. Головним органом вираження і захисту інтересів народу має бути держава. Вона утримує прогресивні елементи передуючих органів управління справами суспільства. Держава виникає внаслідок появи виникнення, функціонування і розвитку народу. Тому інтереси народу зводяться головним чином до того, щоб створити таку форму державного устрою, яка б максимально сприяла розв'язанню всіх внутрішніх і зовнішніх проблем мирним шляхом. Народ зацікавлений у тому, щоб всі гілки державної влади працювали узгоджено і сприяли розвитку всіх субетнічних спільнот у складі народу і кожної людини, зокрема.

До субстанційних ознак народу варто віднести ще сім'ю, яка виникає одночасно з виникненням та розвитком народу та його інститутів: приватної власності та держави. Сім'я ґрунтується на основі родинних зв'язків між чоловіком і жінкою, батьками та дітьми, які підтримують одне одного у справах господарювання, створення та відтворення людини, її етнічних та расових спільнот і відповідно умов їх життєдіяльності. Рольова функція інтересів народу стосовно сім'ї полягає в тому, що народу притаманно мати не одну форму сім'ї, що тут виявляється вплив досвіду, звичаїв, традицій різних родів, племен, націй щодо сімейно-шлюбних відносин. Народу властивий широкий погляд на цю дуже делікатну проблему. Народ руйнує ендогамні кордони, тобто

не заперечує міжнаціональні сімейно-шлюбні відносини. Народ відкриває більше простору для їх всебічного розвитку.

До субстанційних підвалин народу належить мова, яка в суспільно-історичному процесі відіграє важливу функцію. Говорячи про мовні інтереси, ми розуміємо пошук і вибір принципів, шляхів, форм, методів і засобів розв'язання протиріч між атрибутивними та субстанційними властивостями народу щодо забезпечення, з одного боку, плуралізму мов, а з іншого — розвитку однієї державної мови, в якості якої має бути мова титульної субетнічної спільноти народу. Мова є найбільш вірним засобом визначення належності людини до того чи іншого роду, племені, нації. Оскільки народ як субстанція суспільно-історичного процесу створює власну державу і затверджує тим свій суверенітет, то рано чи пізно виникає питання про державну мову. Власне, мова є характерною ознакою держави. Немає нічого дивного в тому, що, скажімо, в російській імперії державною мовою була мова головної етнічної спільноти, саме російської нації, оскільки держави формуються, керуючись етнічним принципом. Така ж ситуація склалася і в колишньому СРСР, ядром якого була «великая Русь», а єдиною мовою державного спілкування була російська мова. Таким же чином треба визначити за істину, що мовою державного спілкування в Україні має бути мова головної етнічної спільноти — української нації. Разом з тим, не можна погодитись, щоб розглядати полі етнічну українську спільноту виключно як українську націю. Це є штучне, зневажливе ставлення до субетнічних спільнот у складі українського народу. Рольова функція мовних інтересів народу полягає в тому, що за допомогою мови здійснюється зв'язок поколінь, розвиток культурно-історичних традицій етнічних спільностей. Завдяки мові відбувається взаємообмін інформацією як в середовищі самого народу, так і з зовнішнім оточенням, тобто народами близького та далекого зарубіжжя.

У системі інтересів народу значну функціональну роль виконує світогляд, історичними типами якого виступають міфологія, релігія, наука, філософія та різноманітні форми суспільної свідомості. Важливо підкреслити, що кожна форма суспільної свідомості та кожний історичний світогляд не зникають разом з тими історичними умовами, в яких вони виникли. Вони наповнюються новим змістом, набувають нових рис і виконують певну функціональну роль в сфері духовного освоєння світу. Кожна форма світогляду вчить своїм специфічним способом, як треба жити, яких цінностей дотримуватися, щоб кожній людині та

народу в цілому кращало. Історичні типи світогляду мають величезне значення, оскільки сповненні раціонального та ірраціонального змісту. Саме народу притаманне толерантне, врівноважене ставлення до всіх без винятку раціональних та ірраціональних форм духовного освоєння світу.

Окрім вищеназваних існують ще етичні та естетичні інтереси народу. Під моральними інтересами ми розуміємо духовну діяльність, спрямовану на пошук і вибір принципів, шляхів, форм, методів та засобів розв'язання протиріч між загальнолюдськими моральними потребами, ідеалами, цілями, цінностями та умовами життєдіяльності народу. Естетичні інтереси народу також сфокусовані в діяльності, спрямованій на пошук і вибір принципів, шляхів, форм, методів та засобів розв'язання протиріч між загальнолюдськими естетичними потребами, ідеалами, цілями, цінностями та умовами життєдіяльності народу. Щодо рольової функції етичних та естетичних інтересів народу треба зазначити, що вона визначається тим, що моральні субстанційні ознаки субетнічних спільнот народу не обмежують простір моральній та художній творчості етнічних спільностей, складаючих органічну єдність народу.

Як бачимо, існує плюралістична палітра рольових функцій інтересів народу у відповідності з його плюралістичною природою. Ми з'ясували також, що народ має багатовимірну систему інтересів, які поруч з потребами, ідеалами, цілями та цінностями як пакетними поняттями становлять його фундаментальну властивість. Системність інтересів народу означає безліч зв'язків і відносин між етнічними спільнотами, що складають народ. До інтересів народу завжди апелюють окремі особи, політичні партії та об'єднання з метою реалізації своїх амбітних егоїстичних та корпоративних, мафіозних та кланових інтересів. Насправді, вони турбуються не про народ, а прагнуть побудувати таку політичну систему і, відповідно, державу, яка має відповідати їх уявленням про політику та державу, яка розглядається ними як знаряддя вирішення своїх проблем. Іронія історії полягає в тому, що інтереси народу становлять куматоїдне явище, яке нібито існує і нібито не існує. Коли політичні діячі говорять про інтереси народу, вони мають на увазі, як ми вже помітили, егоїстичні та корпоративні інтереси тих, кого вони безпосередньо представляють, кому вони зобов'язанні допомогти в першу чергу. Бідна людина, як правило, соромиться у когось просити, інколи для неї краще вмерти, ніж ходити з протягнутою рукою. Рольова функція народу інколи виступає димовою завісою, яка прикриває

грабб'яз, гвалтування бідних людей пануючою меншістю, яка, соромлячись свого хижацького вигляду одягає на себе овечу шкуру. Тому тут варто замислитись, чи варто говорити та писати про рольову функцію народу у конструктивному плані. Вона — є, чи її — немає?! Звичайно, люди звикли хитрувати, лукавити спираючись на діалектику речей. Людина, якій пощастило в житті можливо, подумає, що народ все-таки щось означає в суспільному житті, кому не поталанило — схиляється до розпачі щодо рольової функції народу.

У чому ж, власне, полягає рольова функція інтересів народу в суспільному житті? Вона полягає, по-перше, в тому, що народ захищає свою субстанційну основу — природу, суспільство та духовність, які становлять, інакше кажучи, альфу і омегу існування людини і людства. Йдеться про величезну кількість проблем, які ми за субстанційною ознакою поділяємо на літосферні, гідросферні, атмосферні, біосферні, соціосферні та ноосферні. По-друге, народ стоїть на захисті своїх атрибутивних властивостей — потреб, ідеалів, цілей, цінностей і, звичайно, інтересів.

По-третє, інтереси народу стосуються того, що детермінує розвиток життя на землі і, зокрема, суспільного і духовного. По-четверте, народу належить також функція регулювання інтересів субетнічних спільнот у складі народу як за субстанційною, так і атрибутивною ознаками. Мова йде про гармонійне поєднання та забезпечення розвитку народу як цілого, так і окремих його елементів, розпочинаючи з окремої людини і закінчуючи субетнічними спільнотами. Це саме складне завдання, над вирішенням якого працюють державні і недержавні організації. Держава висловлює впевненість устами Президента та Прем'єр-міністра, що всі проблеми вона розв'яже якщо їй не буде заважати опозиція. І високопосадовці просять у народу ще додаткових повноважень, які, на думку опозиції, переходять всі розумні межі і загрожують суспільству диктатурою, тобто тоталітаризмом з боку держави. Коли держава намагається встановити «належний» порядок, то суспільство становиться «закритим», оскільки гаситься будь-яка опозиція і держава не дозволяє нікому втручатися у свої справи.

Той, хто народився в СРСР і прожив значну частину свого життя у «закритому» суспільстві, добре знає, що держава прагне до абсолютної влади і нічого гарного від розширення її повноважень чекати не доводиться. Тому народу потрібна ще влада громадянського суспільства, як альтернативи державному диктату. Річ у тому, що за критерієм форми

правління суспільство можна розглядати як державне суспільство, якщо воно стовідсотково підпорядковане державі, тобто коли держава керує не тільки загальними явищами і процесами, а й підпорядковує приватне життя людини. Недержавне суспільство ми розглядаємо як громадянське суспільство в тому значенні, що виражати і захищати приватні інтереси люди делегують громадянським організаціям, які не підпорядковані державі і становлять в певному значенні їй альтернативу.

Варто також наголосити на тому, що інтереси народу та інтереси окремої субетнічної спільноти мають фрактальну структуру. Специфіка фрактальних предметів, явищ чи процесів полягає в тому, що якими б вони не були малими чи надто великими, вони тотожні, тобто мають єдину структуру в своїй основі [2, с. 127]. Це свідчить про те, що рольова функція народу органічно пов'язана із рольовою функцією субетнічних спільнот.

Роблячи загальний висновок із всього сказаного, підкреслимо наступне:

1) народ як особлива етнічна спільнота становить собою суб'єкт і субстанціюсуспільно-історичного процесу;

2) інтереси народу ми розглядаємо як органічне поєднання раціональних та ірраціональних принципів, шляхів, форм, методів та засобів розв'язання суперечностей між субстанційними та атрибутивними властивостями народу і його субетнічних спільнот;

3) субстанційна природа народу та його субетнічних спільнот має плюралістичний вигляд. Таку ж плюралістичну природу мають інтереси народу і його субетнічних спільнот;

4) інтереси народу і його субетнічних спільнот мають куматоїдний характер, тобто без інтересів нічого не діється і разом з тим їх присутність безпосередньо не помітна в життєдіяльності народу;

5) інтереси народу і його субетнічних спільнот мають фрактальну структуру;

6) функції інтересів народу виконують як окремі особистості, так і державні та громадянські структури.

Література:

1. Аристотель. Политика/пер. С. А. Желябова /Аристотель / Сочинения: В 4-х т. — Т. 4. — М.: Мысль, 1983. — С. 375–644.
2. Бех В. П. Человек и Вселенная: когнитивный анализ/В. П. Бех. — 2-е изд., доп. — Запорожье: «Просвіта», 2007. — 148 с.

3. Гегель Г. В. Ф. Философия истории / Г. В. Ф. Гегель // Соч.: в 14 т. — М.-Л.: Соцэкгиз, 1935. — Т. VIII. — 468 с.
4. Монтескье Ш. О духе законов / Ш. Монтескье / Избранные произведения. Общая редакция и вступ. ст. проф. М. П. Баскина. — М.: Политиздат, 1955. — С. 159–733.
5. Форд Г. Моя жизнь, мои достижения. / Г. Форд. — М.: Финансы и статистика, 1989. — 240 С.

Дубинин В. В. Особенности ролевой функции интересов народа в общественном развитии

Раскрывается субстанциальная и атрибутивная сущность интересов народа. Обосновывается тезис, что интересы народа многомерны по функциональному критерию.

Ключевые слова: *народ, интересы народа, субъект, субстанция, ролевая функция интересов народа, субстанциальные свойства народа, атрибутивные характеристики народа, куматойд, фрактал.*

Dubinina V. V. Features role function of people's interests in social development

Opens up the substantial entity and attribute people's interests. The author proves that the interests of the people are multidimensional by functional criteria.

Key words: *the people, the people's interests, the subject substantiya, role function of people's interests, substance properties people attribute characteristics of the people, kumatoid, fractal.*

УДК 17. 023.31:364

СОЦІАЛЬНЕ ПІКЛУВАННЯ: ВІД ДЕСТРУКЦІЇ ДО КОНСТРУКЦІЇ

Буяшенко В. В. ©

Доктор філософських наук, доцент Академії праці і соціальних відносин

Аналізуються шляхи вирішення проблем соціальної сфери в контексті взаємозв'язку «громадянське суспільство — соціальне піклування — держава».

Ключові слова: *соціальне піклування, держава, громадянське суспільства, конструкція, деструкція.*

Протягом декількох останніх місяців соціальна тематика набула великої популярності як серед представників українського політикуму так і в науковому середовищі. В країні розгорнулася велелюдна дискусія довкола обіцяних керівництвом держави змін, мета яких — поліпшити добробут громадян, вирішити соціальні проблем, які накопичилися в нашому суспільстві. Соціальні завдання стали для України стратегічним курсом, сферою постійної невідкладної турботи і знайшли своє втілення у Новій соціальній політиці, яка за словами віце-прем'єр-міністра — міністра соціальної політики Сергія Тігіпка, вперше стала комплексною програмою змін у цьому напрямі. Соціальна сфера — це перш за все сфера життєдіяльності людини і будь-які проблеми цієї сфери приводять до розбалансованості суспільства взагалі. Саме на підставі змін у соціальній сфері оцінюється ефективність влади, формується довіра до неї. Спробуємо проаналізувати, чи є шанси виправдатися очікуванням людей, чи є перспективи для втілення Нової соціальної політики і чи не спіткає їх доля короткотермінових акцій.

У сучасних розвідках (Г. Атаманчук, В. Князев, В. Куценко, В. Патрушев, В. Ребало, Д. Цабрія та ін.) ми можемо зустріти визначення поняття «соціальної сфери» у широкому та вузькому смислі [1]. У широкому розумінні соціальну сферу можна описати як вияв засад соціальності через взаємодію індивідів та спільнот, а також через функціонування соціальних інститутів. Таким чином, поняття «соціальна сфера», з одного боку, презентує соціальні відносини різної якості, які

сформувалися в процесі суспільної життєдіяльності, а, з іншого, — соціальну діяльність, яка спонукала до того чи іншого типу соціальних відносин. У вузькому розумінні соціальна сфера — це особлива область взаємодій людей, де здійснюється їхнє відтворення та життєзабезпечення і задовольняються потреби. Головною функцією соціальної сфери є відтворення й всебічне життєзабезпечення особистості й соціальної спільності. Інші функції сприяють: соціальній інтеграції, соціальній адаптації, соціальному захисту й самозахисту.

Історично склалося так, що в пострадянських суспільствах соціальна сфера сприймається виключно як прерогатива держави і усі проблеми цієї сфери пов'язують з негараздами державного управління (Г. Демидова, Г. Осадчая, М. Панченко та ін.). В цих суспільствах не існує чіткого розмежування (як на рівні теоретичного усвідомлення так і на рівні практичного функціонування) того, що держава повинна робити сама і, що може перекласти на інших. Окрім того ієрархічна структура бюрократичного апарату держави щодо реалізації соціальної політики поглиблює розрив поміж безпосереднім фактом отримання соціальної підтримки та процедурами щодо її надання, що часто вмотивовує клієнта (навіть в разі гострої необхідності) відмовитися від такої підтримки і створює невдалу основу для рішення проблем соціальної сфери. У той же час незадоволеність соціальною політикою держави не веде автоматично до пошуку самостійних рішень за рахунок самоорганізації суспільства і незалежних громадянських ініціатив. Постійна патерналістська опіка держави щодо проблем соціальної сфери привела до структурної кризи ті суспільні об'єднання, які збереглися з давніх часів і продовжують формально діяти у сфері соціальних відносин (наприклад, творчі союзи митців, письменників тощо. На жаль реальність довела неспроможність дій цих організацій, ні як форми виразу громадських ініціатив, ні як засобу реалізації корпоративних і суспільних інтересів, ні як інституту тиску у взаємодії з державою). Окрім того діяльність подібного роду суспільних організацій скоріше висуває ще одну проблему: чи сприяє їх діяльність навіть у перевтіленому вигляді добровільній суспільно-корисній діяльності і взаємодопомозі чи навпаки: вони є перешкодою для розвитку сучасних форм суспільної організації? Зрозуміло, що всім цим стереотипам (зовсім різним за своїм семантичним змістом) щодо усвідомлення проблем соціальної сфери в пострадянському просторі є пояснення і логічна аргументація. Серед цих пострадянських держав Україна в даному випадку не є виключенням. Яким чином вийти з цієї

ситуації постійного суспільного конфлікту, що веде до подальшої розгармонізованості українського суспільства?

Просування України шляхом соціально-економічного і політичного реформування обумовило появу нових соціальних послуг, які слабо були відображені в державній політиці та в інституціях громадянського суспільства, реанімація якого тільки-но почалася. На початку 90-х років усвідомлення їх необхідності стимулювало пошук нових форм та способів реалізації в межах багаточисельних суспільних і в першу чергу недержавних організацій. Результатом цього пошуку стала активізація соціального піклування як специфічного явища соціальної взаємодії та певної сфери професійної діяльності, яка акумулювала в собі різні аспекти проблем соціальної сфери: соціальні, правові, організаційні, управлінські, психологічні, реабілітаційні, медичні, біоетичні тощо. Збіг цільових настанов соціального піклування з конкретними інтересами виживання найбільш вразливих соціальних страт суспільства створювало реальне підґрунтя для його зближення з вже усталеними інституціями соціальної сфери як-то держава, громадянське суспільство тощо. Особливою рисою соціального піклування є його здатність до історичного виживання, його стійкість по відношенню до зовнішнього впливу. Воно за будь-яких обставин зберігає своє соціальне обличчя. Історично виникнув як соціально заангажоване, воно продовжує залишатися виразником інтересів тих соціальних груп, для яких воно є єдиною формою соціальної підтримки.

В соціально-психологічній структурі пострадянських суспільств дослідниками (П. Бублик, Т. Петровська, М. Розумний [1; 6; 7] та ін.) умовно виділяють чотири соціальні групи: «патерналісти» — люди, що звикли до державного чи корпоративного (на підприємстві) піклування і втративши традиційного покровителя, не вміють самостійно піклуватися про себе, не здатні пристосуватися до ситуації, яка швидко змінюється; «поодинокі вовки», — люди, які розраховують виключно тільки на себе (у кращому випадку на вузьке коло родичів чи друзів), егоїстичні, ні з ким не рахуються, з підірваними «соціальними інстинктами»; «дезадаптанти», — люди, які вже втратили надію на державу і віру в себе, вони ще не навчилися піклуватися про себе і захищати себе самі, індивідуально чи колективно; «солідаристи», — люди орієнтовані на самоорганізацію і взаємодопомогу. Серед чотирьох виділених соціальних груп клієнтами соціального піклування є представники усіх груп. І поки це соціальне середовище продовжує

відновлюватися його роль в суспільстві збільшується, що в не меншій мірі сприяє розширенню меж його діяльності. Соціальне піклування максимально наближене до повсякденних структур існування людини, воно орієнтується на задоволення її потреб, але у своїй діяльності воно керується не тільки моральними принципами і клієнтельними потребами, а й вимогами реального суспільного буття, можливістю подальшої ресоціалізації суб'єкта своєї турботи. Саме тому практика соціального піклування різноманітна і неоднозначна: від примусу до співучасті, від інформування до конкретних дій, від правової підтримки до ізоляції тощо.

Соціальне піклування орієнтовано на підтримку клієнта за рахунок його власного внутрішнього потенціалу, скритого резерву можливостей і самовизначення в складних життєвих обставинах. При цьому актуальність тих проблем, які воно вирішує укріплює його авторитет і забезпечує підтримку як зі сторони держави так і зі сторони громадянського суспільства. На початку своєї реанімації в 90-х роках воно дуже часто в дещо оновленому вигляді використовує ті практики, що мали місце в радянській соціально-корпоративній організації (принаймні на рівні підприємства) та суспільного життя. Наприклад, соціальну підтримку, що існувала в «трудоному колективі», який був не тільки пропагандистським гаслом, а й реальністю вияву громадської самоорганізації, в якій існували елементи безкорисної взаємодопомоги та взаємопідтримки. Вони виявляли себе на рівні «слобідської» (або «барачної») культури, яка свого часу сформувалась на основі збігу інтересів виробництва і проживання (явище властиве для малих і великих робітничих міст). «Радикальні реформи» нанесли по цим структурам удар, але не зруйнували їх повністю. Не хважаючи на те, що атомізація та мозаїчність українського суспільства нівелює такі взаємовідносини, форми взаємодопомоги, які сформувались в надрах цих «трудомих колективів», «барачних культурах», продовжують застосовуватися у практиці соціального піклування через організацію взаємопідтримки на рівні територіальної громади, або за місцем проживання.

Необхідність рішення проблем соціальної сфери спонукає державу виявляти інтерес до соціального піклування (особливо в громаді). З одного боку, це можна пояснити тим, що держава усвідомлює необхідність і важливість цієї роботи та хоче ствердити її статус в суспільстві, а, з іншого, такі дії держави можна розцінювати як спробу контролю держави над громадськими ініціативами соціального піклування. В залежності від

того, на вирішення яких проблем спрямовані дії соціального піклування, іноді воно змушене перебувати у конфронтації з державою (наприклад, задля того, щоб привернути увагу держави до проблеми), іноді воно йде на співпрацю з державою, намагаючись зберегти свій самостійний статус, дотримуючись принципу домовленості. Несталість, сегментованість українського громадянського суспільства, іноді його надмірна заполітизованість, яка заважає процесу його консолідації для вирішення конкретних проблем, ускладнює його взаємовідносини з державою. Ні політичні, ні економічні умови України поки не сприяють перетворенню інституцій громадянського суспільства у вагомий чинник регіонального або навіть локального організатора і виконавця програм соціальної сфери. Здатність інституцій громадянського суспільства до активізації громадської ініціативи щодо вирішення проблем соціальної сфери ще занадто низька, для цього вони не мають не сил не коштів, а заполітизованість їх можливих спонсорів не створює умов для їх виступу в якості самостійних суб'єктів реалізації соціальних програм. У цій взаємодії соціальне піклування є своєрідною точкою перетину інтересів держави (зняття соціальної напруги, можливість перерозподілу своїх функцій), інтересів громадянського суспільства (розвиток громадської ініціативи, самоорганізація суспільства), інтересів самого соціального піклування (умови для діяльності, формування суспільної думки тощо). Держава намагається розробити цілісну систему дій щодо рішення проблем соціальної сфери, яка знаходить свій відбиток в її соціальній політиці. Її увага зосереджена на питаннях матеріальних ресурсів, штатних структурах їх розподілу, на розвитку нових державних служб. Громадянське суспільство через власні інституції намагається взяти на себе вирішення частини соціальних проблем, тим самим сприяючи державі в реалізації завдань соціальної політики. А соціальне піклування, через свою безпосередню наближеність до структур повсякденного буття, не претендуючи на вирішення усіх проблем соціальної сфери, нібито окреслює магістральні вектори необхідних дій зі сторони усіх представників цього взаємозв'язку і вирішує локальні соціальні проблеми. Воно має прагматичну спрямованість у тому смислі, що його загальний позитивний внесок в суспільство перевищує негативний заряд втручання в індивідуальні права, які сучасна людина тільки-но навчилася визнавати.

Ця співпраця може мати певні труднощі. По-перше, соціальне піклування реалізує проекти, в яких чітко визначений конкретний об'єкт, конкретний термін реалізації і очікувані результати (так легше звітуватися

і відслідковувати результативність такої роботи). Держава зацікавлена в довгострокових проєктах, які б створили можливість для виникнення з часом стабільних державних структур. Громадянське суспільство в силу своєї специфіки може взагалі не усвідомлювати необхідність певних дій соціального піклування. По-друге, соціальне піклування у своїй діяльності керується актуальністю цієї проблеми для сьогодення суспільства, держава ж може виходити з політичних, кон'юнктурних і нетермінових пріоритетів. Громадянське суспільство іноді ініціює проєкти, які є актуальними, але не продуманими до кінця, тому їх результат носить дуже сумнівний характер. Окрім того суперечки з політичних питань за відсутністю досвіду колективних дій ускладнюють міжгрупову взаємодію і обмежують можливості та результативність таких ініціатив.

Наприкінці ХХ ст. в країнах Західної Європи структурами громадянського суспільства охоплена більшість активного населення. Така ситуація є результатом глибоких змін, які відбулися у сфері праці, коли наймані працівники почали демонструвати свою соціальну активність як у сфері виробництва так і поза її межами. Форми їхньої організації і самоорганізації були досить різноманітними, вони залежали від культури виробництва, субкультури виробничих верств і груп, загальнонаціональних і глобальних проблемам. Участь різних верств населення у розвитку громадянського суспільства стала запорукою підвищення рівня життя і соціального захисту громадян, сприяла процесу освоєння ними правових методів боротьби за захист соціальних інтересів. На жаль, українське громадянське суспільство тільки набуває таких навичок і їх застосування поки носить або ситуативний, або фрагментарний характер.

Соціальне піклування завжди знаходиться у стані постійної зміни, що змушує його використовувати різні способи організації роботи. Його динаміка обумовлена тими проблемами, що виникають у соціальній сфері, наприклад гомосексуаліст повинен мати ті «права», що і будь яка інша людина при всиновленні дитини. Динамічність соціального піклування вмотивовує його на гнучкість: щодо зміни моральних правил, де не існує жорстких зводів; щодо епістемологічної позиції — повне знання, часткове знання, достатнє знання проблеми. Уникнути проблем подібного роду соціальному піклуванню дає ідея громадянства і наявність самого громадянського суспільства: повага до «громадянина» — головний критерій роботи. І в цьому аспекті соціальне піклування і громадянське суспільство найбільше здатні досягати консенсусу.

Гнучкість соціального піклування та реальність її результатів дозволяє уникнути «відновлення» цих труднощів. На противагу від інших суб'єктів цієї взаємодії соціальне піклування безпосередньо взаємодіє з агентами соціальної сфери, що потребують допомоги, її зв'язок з соціальною сферою має постійну зворотну функціональну природу: проблема — дія — результат — аналіз. Для соціального піклування соціальна сфера — це не теоретичне узагальнення, а «система цілеспрямованої дії» [3, с. 7]. На відміну від інших суб'єктів соціальної взаємодії соціальне піклування у своїй діяльності найбільше вразлива для безпосередньої критики, оскільки щоденно зустрічається з соціальними і моральними головоломками великої складності: необхідність втручання в конфлікт інтересів членів родини, громади, певної групи тощо. Незавжди проблеми, які воно вирішує, знаходяться лише в сфері її юрисдикції і вона змушена шукати певні компроміси.

Не зважаючи на цілу низку пострадянських проблем у соціальній сфері Україна в цілому є сучасним суспільством. Особливо це стосується функціонування механізмів розповсюдження інформації і культури. Наявність загальної освіти, широке розповсюдження сучасних засобів масової комунікації (телебачення, радіо, Інтернет) сприяє процесу культурної однорідності українського суспільства, що дещо полегшує діяльність соціального піклування особливо на регіональному рівні. На відміну від держави і громадянського суспільства, соціальне піклування на перших етапах носить локальний характер, який у подальшому обумовлює загальне рішення цієї проблеми. Саме на перших етапах створюються умови для визначення подальшої результативності дій соціального піклування і в разі необхідності зміни його форм і методів з мінімізацією можливих втрат і негараздів.

Якщо потрібна взаємодія суб'єктів соціальних відносин є досить складною, неоднозначною і частіше може створювати конфліктні ситуації ніж досягати бажаної інтеграції, то двосторонні взаємовідносини є більш результативними. Прикладом взаємодії громадянського суспільства і соціального піклування є правозахисне поле. Саме в цьому полі в найбільш чистому вигляді представлена громадянська ініціатива в Україні відносно малочисельними правозахисними організаціями. При маргинальності правозахисних традицій в суспільстві правозахисні організації громадянського суспільства, які діють у цій сфері, повинні були самі, методом спроб і помилок, шукати і створювати механізм взаємовідносини зі своїм партнерами державою, міжнародною спільнотою.

Щоб зберегти свою незалежність і загальну правозахисну спрямованість, вони вимушені були відмовитися від безпосередньої орієнтації на певну політичну силу. Закордонна допомога також не вирішувала усіх проблем діяльності правозахисних організацій. Саме тут слухною була допомога соціального піклування через своїх волонтерів, які у повній мірі або частково виконували завдання цих організацій і формували нові проблеми, що вимагали свого правого рішення: правове врегулювання зміни статі, виховання дитини в ендогамній сім'ї, статус прийомної родини тощо. Соціальне піклування не схильне демонструвати будь-які свої вподобання в суспільно-політичних відносинах, оскільки це може зашкодити результатам очікуваної роботи, які іноді дуже далекі від певних ідеологем.

Сьогодні економічні умови сприяли тому, що ці організації не стали «масовидними». Взаємодія правозахисних організацій і громадянського суспільства у цій сфері створила в Україні унікальні форми і сфери діяльності. Прикладом може служити рух солдатських матерів, який виник спочатку для захисту групових інтересів. Унікальність цього руху полягає в тому, що об'єднання жінок діють в традиційно чоловічій (військовій) і надзвичайно чуттєвій для держави сфері, а також в тому, що його розвиток відбувався знизу, без будь-якої інтелектуальної, організаційної або фінансової підтримки всередині країни або за кордоном. Швидка криза в армії обумовила трансформацію цих організацій в об'єднання, які захищали інтереси широких суспільних верств (батьки і родичі дійсних та майбутніх призовників, самі призовники, військо службовців за призовом, демобілізовані, батьки загиблих солдат тощо). На сьогоднішній день ці організації накопичили багатий досвід, який вже не можуть ігнорувати державні відомства і який особливо важливу роль відіграє для суспільства, яке не має досвіду правозахисної діяльності (навіть в професійній сфері). В діяльності організацій солдатських матерів масова робота по вирішенню індивідуальних жалоб з приводу порушення прав людини в армії поєднувалася з розробкою і висунуттям вимог, які стосувалися рішення однієї з найбільш гострих соціальних проблем України — військового реформування. Цей приклад добре демонструє необхідність взаємозв'язку «громадянське суспільство — соціальне піклування — держава», бо показує як спочатку через двосторонню діяльність суб'єктів соціальних відносин стало можливим втручання третього — держави — в рішення певної проблеми. Такі цільові ініціативи відіграють важливу в пригортанні сус-

пільної уваги до окремих але важливих проблем і в оперативному їх вирішенні. Але вони існують короткий час і після рішення поставлених задач перестають існувати.

Процесу становлення громадянського суспільства в Україні повинні були сприяти ті інститути громадянського суспільства, які вже мали місце в ньому раніше, наприклад, профспілки. Профспілки — це добровільні, незалежні від роботодавця і держави об'єднання найманих робітників для захисту їх економічних інтересів, перш за все у відносинах з роботодавцем шляхом колективних переговорів. Згідно з класичною формулою Сіднея і Біатріс Веббів [2] профспілки — це організація постійного типу найманих працівників з метою збереження і покращення умов виробничого життя. Добровільність і незалежність — головні умови для реалізації профспілками своїх основних функцій — захист економічних інтересів робітників та службовців. По великому рахунку профспілки сприяють усвідомленню кожним робітником його особистих прав і таким через свою діяльність формують з нього громадянина. Це дуже важливо, як свідчить досвід західних країн, оскільки наймані працівники — це більша частина населення. Можна виділити такі характерні риси профспілок як інституту громадянського суспільства: це організація, яка вирішує економічні задачі. Як інші інститути громадянського суспільства, профспілки спираються на «об'єктивну групу» (групу людей, яка виділяється в суспільстві особливостями свого існування) — найманих працівників. Профспілки належать до тієї меншості інститутів громадянського суспільства, які мають природних партнерів-противників у самому суспільстві. Для профспілок — це підприємці. Таке протистояння є дуже рідким, його унікальність полягає в необхідності протистояння — співпраці.

Ще однією особливістю профспілок є їхня багатофункціональність. Для профспілок головна і визначальна діяльність носить економічний характер, інші — додаткові функції розширюють діапазон впливу профспілок та його роль в суспільстві. Подібно до інших структур громадянського суспільства профспілки виходять в політику, хоча іманентно це їм не притаманне. Приливи і відливи «політизації» профспілок, зміна їх мети та форми багато в чому залежать від характеру національної політичної культури, але досвіду повної аполітичності профспілок в історії не знайдемо. Профспілки — це організація загальнонаціонального масштабу, яка вступає у взаємодію з іншими асоціаціями громадянського суспільства. Здебільшого це взаємовідносини співпраці та

взаємної підтримки. В деяких випадках одночасно з співпрацею простежується суперництво, конкуренція, істотні протиріччя. Наприклад, коли профспілки виступають проти притоку мігрантів, вони зустрічаються з відповідними організаціями.

Задача профспілок — не допускати зниження оплати праці до того мінімуму, до якого зводить її вільне і безперешкодне функціонування ринку та «вільна конкуренція» поміж робітниками, і навпаки, підняти її до рівня, який припускає ринок. Природно, це поширюється і на величину робочого часу, на умови праці. Дбаючи про підвищення (або не зниження) заробітної платні, покращення (або не погіршення) умов праці, збереження (або розширення) зайнятості, профспілки суперечать логіці ринку, логіці капіталу.

При цьому профспілки діють як безпосередньо так і через державу. Вони вимагають прийняття законів про мінімальну заробітну платню, про відпустку і взагалі, про обмеження робочого часу, про пільги для окремих категорій робітників (жінок, молоді та ін.). Як інститут, який об'єднує робітників, ліквідує (або знижує) конкуренцію поміж ними, профспілки в певній мірі зрівнюють економічну силу з самого початку роз'єднаних найманих працівників з силою роботодавців. Ця особливість профспілок — бути одночасно інститутом громадянського суспільства та інститутом ринку — накладає відбиток на їх характеристику. Профспілки знаходяться в опозиції до ринку та обмежують його роль. Але це обмеження стимулює його розвиток, удосконалення і «цивілізацію». Таким чином, профспілки щільно вплетені в тканину громадянського суспільства і відграють у ньому немаловажну роль. Але варто пригадати, що історично так склалось, що практично з моменту свого виникнення профспілки України мали справу з державою. Вона або прямо протистояла найманим працівникам і знаходилась на боці підприємців, або виступала як дирижистська сила, що стояла над безпосередніми інтересами як одних так і інших. В цих історичних умовах профспілки або прямо підтримували політику держави, дуже часто виступаючи інструментом державного регулювання ринку праці, або були противниками держави і боролися за її демократію і, відповідно, за лібералізацію трудових відносин. Профспілки, як своїм впливом на трудове законодавство, так і через механізм колективних договорів на підприємствах і в національному масштабі борються за підвищення заробітної платні, покращення умов праці, підвищення і розширення

соціальних виплат, участь робітників в управлінні, тим самим модифікують стихійну логіку ринкового розвитку.

Профспілки чи через недостатню кваліфікацію своїх кадрів, чи в силу інерції, чи через спротив адміністрації (скоріше за все через усі причини разом) рідко намагаються виявляти недоліки, помилки господарювання (а часто і шахрайські дії керівництва), вимагати їх усунення, пропонувати якісь альтернативи. Перед українськими профспілками стоять ті самі проблеми, що й перед профспілками інших пострадянських країн: боротьба за більш менш гідну заробітну плату (і своєчасну її виплату), за збереження зайнятості і соціального захисту при втраті роботи, за визнання незалежних профспілок проти спроб законодавчого ущемлення профспілкових прав, за збереження основ державного соціального страхування, проти свавілля керівників підприємств усіх видів власності, а у подальшому також за збереження і розвиток елементів участі в управлінні, «промислової демократії». Таким чином, ми можемо говорити про два напрями впливу профспілок як інститут громадянського суспільства на державу. Це, по-перше, захист в органах законодавчої та виконавчої влади соціально-економічних інтересів членів профспілок. По-друге, прямі виступи на державному рівні на користь «профспілок»: пенсіонерів, дітей, студентів, інвалідів тощо. Боляче відбувається розширення соціоетальної діяльності профспілок.

В самій природі профспілок закладено протиріччя між його економічною та соціоетальною функціями. Захист економічних інтересів, які абсолютизуються, може підштовхувати профспілки до антидемократичних дій. Але розвиток суспільної діяльності профспілок і розуміння ними зв'язку поміж успіхом економічної боротьби та інтересами суспільства в цілому сприяє послабленню цього протиріччя. Соціоетальна діяльність профспілок розгортається нерівномірно. Можна прослідкувати певну закономірність: погіршення економічного положення в країні, де діють профспілки, підштовхує їх до згорнення суспільної активності, економічне зростання — до її розширення. Профспілки з більш освіченими членами при інших рівних умовах як правило більш активні в суспільстві.

На ринку праці профспілки виступають в якості агента продавців робочої сили і відіграють важливу роль в економіці. В той же час, як незалежне добровільне об'єднання, «неприбуткова асоціація», яка не є безпосереднім продавцем чи покупцем на ринку, профспілки виступають в якості одного з найбільш вагомих і впливових інститутів громадянського суспільства. Відповідно до подвійної природи

профспілок їх вплив на розвиток громадянського суспільства також відбувається начебто в двох площинах: опосередковано — через діяльність на ринку праці і прямо — через їх соціоетальну діяльність. Діяльність профспілок дає дуже важливий ефект впливу на громадянське суспільство: вона демократизує суспільство, робить його більш гармонійним, менше поляризованим і антагоністичним. Профспілки сприяють привнесенню в нього таких рис як солідарність і взаємодопомога, соціальна справедливість, колективізм. В тих випадках, коли профспілки сильні, укріплюється властивий громадянському суспільству дух компромісу, відмова від диктату.

Наведені приклади двосторонньої або трьохсторонньої взаємодії свідчать, що соціальне піклування виконує функції конвенційного зв'язку для цієї взаємодії. В ній постійно присутні, так би мовити три взаємообумовлені зв'язки: відносини з людьми, які потребують послуг соціального піклування на різних рівнях від повсякденності до державних структур, відносини з роботодавцями різного рівня від конкретного підприємства до держави, відносини з інституціями громадянського суспільства різного рівня. Значимість його дій в цій ситуації ще більш зростає тому, що не існує широкої згоди з приводу міри державної соціальної захищеності, тому що постійно зростає кількість тих, хто знаходиться на периферії суспільства. Окрім того соціальне піклування здійснюється на фоні постійних соціальних змін тих, інституцій громадянського суспільства, які раніше мали місце і виконували таку роботу, що зараз бере на себе соціальне піклування. Воно постійно переймається соціальним добробутом індивідуума, соціально і економічно нестабільних груп, представляє інтереси людей, які не відповідають звичним соціальним очікуванням або не виправдовують їх, виступаючи від їх імені, вона забезпечує адекватне до них ставлення зі сторони інституцій громадянського суспільства і держави, які зачіпають їх інтереси. Шарлотта Таул, охарактеризувала його, як діяльність яка є втіленням соціальної свідомості суспільства [3, с. 3]. Оскільки соціальне піклування не виконується в вакуумі, ізолювано від суспільства, а навпаки максимально наближена до його повсякденних структур, то останнє вносить в його діяльність суттєві зміни, що відображаються в практиці: з'являються нові моделі і практики соціального піклування, нові організаційні структури. Наприклад, тільки в останнє десятиліття почали говорити і визнавати відкрито, не тільки в нашій державі і в усьому світі також, явище сексуального свавілля над дітьми.

Останнім часом соціальне піклування стає свідком зацікавленості з боку держави не стільки практикою скільки управлінською діяльністю в межах соціального піклування та його залученням до крупних структур соціального захисту, які створені в державі. Основу соціального піклування утворює суспільна взаємодія. Тепло, відкритість і повага зі сторони соціального піклування, у крайньому випадку допоможуть людині скласти таке враження про державну бюрократію, яке б вигідно відрізнялось від враження спілкування з чиновниками комунального господарства, соціального забезпечення і вчителями. У поєднанні з ефективним втручанням ці обставини іноді можуть відіграти важливу роль у житті клієнта. Соціальне піклування вимушене постійно знаходитися у стані пошуку результативності взаємодії поміж усіма суб'єктами соціальної сфери за для вирішення проблем власних клієнтів таким чином, щоб виправдати колективні соціальні дії і досягнути певного консенсусу. На справді соціальному піклуванню дуже важко здійснювати такі колективні дії, це вимагає від неї вияву цілеспрямованості і послідовності, щоб не піддатися тиску і не погодитися на «більш м'яке» рішення.

Діяльність соціального піклування обумовлена низкою різних чинників, які входять у цей взаємозв'язок: «громадянське суспільство — соціальне піклування — держава». Пропонуючи свої послуги людині соціальне піклування виходить із припущення, що його втручання не нанесе йому ще більшої шкоди, а в кращому випадку допоможе клієнту досягнути кращих змін. Воно намагається орієнтуватися на принципи справедливості, що є визначальними для суспільства. В середовищі соціального піклування найбільшого поширення набули два концепти соціальної справедливості: Дж. Роулза та Р. Нозіка [4]. Перша передбачає рівний доступ до соціальних благ усіх громадян суспільства і дуже важливо яку позицію займає держава щодо їх розподілу. Р. Нозік вважає, що роль держави полягає в наданні мінімальних гарантій людині щодо реалізації її прав. Ці концепти вельми важливі для практичної соціального піклування. Жоден з них однозначно не застосовується в соціальному піклуванні, а як правило доповнюється здобутками того соціокультурного простору в межах якого воно змушене діяти. Але поради Дж. Роулза щодо уникнення бюрократизації соціального піклування широко вживаються в практиці, забезпечуючи ефективність його діяльності на відміну від державних інституцій та інституцій громадянського суспільства, де по-перше, соціальні відносини мають безособовий характер. Люди поділяються на категорії чи групи, через що не вдається виявити усі проблеми

клієнта та його особистий внесок в їх рішення. Неможливо прослідкувати за користувачем послуг в його звичному соціальному середовищі і надати можливість для колективної дії.

Деперсоналізація контакту поміж соціальним піклуванням і Людиною віддаляє їх один від одного і не дає можливості для результативної співпраці. По-друге, багато масштабний бюрократичний апарат має справу лише з представленими на його розгляд проблемами і пропонує відповідно до них відповіді, що містять в собі, як правило, відірваність від реальності. Практично з моменту свого виникнення в суспільстві соціальне піклування одночасно мала справу і з державою, і з громадянським суспільством. В залежності від обставин воно або відкрито йшло на компроміс з державою, знаходячись під її безпосереднім патронатом, або використовуючи її дирижистські можливості, і дбаючи в першу чергу про людину, шукало компроміс поміж інтересами держави та громадянського суспільства, таким чином задовольняючи рішення не тільки власних проблем, а й активно формуючи їх взаємовідносини. В цих історичних умовах соціальне піклування або брало на себе рішення частини державних проблем через активізацію діяльності інституцій громадянського суспільства, або навпаки була інструментом відкритого виступу проти держави разом з громадянським суспільством.

Членство у громадянському суспільстві передбачає рівні права і обов'язки для усіх, що досягається горизонтальними зв'язками взаємності і кооперації. Тільки тоді, коли спільнота, до якої належить людина, забезпечує захист її прав, будь-я вимоги по відношенню до неї є обґрунтованими. Суспільство, яке не забезпечує елементарних прав, безперспективно, воно руйнує себе і особистість. У нашому суспільстві багато розраховують на вертикальні зв'язки авторитета і підпорядкованості, таким чином що громадяни взаємодіють не як рівні, а як клієнт з патроном або підлеглий з керівником. Орієнтація на особисту довіру змушує розрізняти індивідів в залежності від того, наскільки кожному з них можна довіряти, в той час як соціальна довіра, яку передбачає громадянське суспільство, ґрунтується на переконанні, що сама структура ситуації значно важливіше особистих властивостей. Але варто говорити, не тільки про проблеми становлення громадянського суспільства, а й про позитивні зрушення у цьому процесі. Таким позитивним зрушенням на наш погляд є становлення індивіда як окремої соціальної одиниці і соціального суб'єкта. Звичайно, такий індивід ще не здатний ствердити себе в якості базового елементу суспільної цілісності, алей

він вже ідентифікує себе як рівнозначний іншим суб'єктам (групам, корпоративним спільнотам, етнічним утворенням). Цьому процесу сприяли і певні дії зі сторони самої держави, що по-перше, спонукало до усвідомлення необхідності підготовки фахівців соціальної сфери, по-друге, переосмислення змісту компетенції і навичок їх професійної підготовки, по-третє, звернення до зарубіжної практики і вивчення історії власного досвіду соціального піклування в громаді. Створення громадських організацій, планування діяльності соціальних служб, спрямоване на вирішення конкретних соціальних проблем, реалізація численних громадських ініціатив та соціальних проектів на локальному рівні є безперечними свідченнями того, що зараз соціальне піклування стає одним із пріоритетних напрямів соціальної діяльності і дійовим механізмом встановлення громадської злагоди. Воно є своєрідним соціальним перетином психологічних, побутово-економічних та юридичних засад і розглядає життєдіяльність людей у звичному для них природному навколишньому середовищі з географічними, політичними і соціальними кордонами та досить розвинутим спілкуванням один з одним. Пріоритетними напрямками його діяльності виступають:

— підтримання і поліпшення якості життя, збереження середовища, утримання в належному порядку загальної власності здатні повести за собою інших людей, щоб відстояти інтереси своєї спільноти;

— визначення бажаного майбутнього своєї спільноти, вплив на політику місцевої адміністрації щодо рішень, які є важливими для життя місцевої спільноти;

— задоволення потреб різних категорій членів своєї спільноти і попередження конфліктів інтересів серед них;

— наявність ініціативної групи, яка налагоджує конструктивні взаємостосунки з усіма життєзабезпечуючими службами (комунальними, освітніми, медичними тощо) на території місцевої спільноти.

Така діяльність передбачає включення кожного індивіда в життя громади, прийняття спільних рішень шляхом досягнення консенсусу, коли враховуються індивідуальні особливості та сильні сторони кожного члена громади і в ролі лідера може бути кожен із членів громади. Через співучасть у діяльності в конкретній громаді будь-якого ґатунку (релігійна, професійна, сусідська тощо) індивід набуває навичок самостійного рішення соціальних проблем без патронату держави та позбавляється егоцентричного бажання першочергового задоволення власних потреб, враховуючи інтереси усієї спільноти. Усе це набуває обрисів і починає

працювати не відразу, для цього потрібно щоб люди відчували свою організованість, але в той же час усе це сприяє розвитку інститутів громадянського суспільства і створює умови для подолання розгармонізованості українського суспільства. В громадянському суспільстві громада за своєю сутністю має становити таку спільність людей, яка спрямована на вирішення локальних проблем. Саме така місцева спільнота в результаті спільних взаємних комунікацій об'єктивно спроможна виробляти характерні інтереси та реалізовувати їх на місцевому рівні. Вона має бути здатна до саморозвитку, самоорганізації та саморегуляції, покликана здійснити якісну трансформацію як самої себе, так і всього суспільного організму в цілому, її багаторівневість детермінована диференційованістю за інтересами, потребами, духовно-ціннісними орієнтаціями кожного її члена і соціальних груп.

Соціальне піклування розглядає людину в соціальному просторі як діючого суб'єкта (актора), визначає ресурсний потенціал для забезпечення активної позиції індивіда в цьому процесі, встановлює той мінімум, нижче якого людина вже втрачає свої соціальні якості, задає параметри соціальної політики, визначає критерії і індикатори ефективності соціального захисту, пропонує оптимальну модель їхнього функціонування і розвитку. Специфіка соціального піклування полягає в його орієнтованості на структури повсякденності існування людини, а звідси — на самодопомогу, актуалізацію власних ресурсів людини, яка в умовах більш сприятливого ставлення до неї з боку суспільства та позитивних змін соціуму може, незважаючи на недостатність свого соціального потенціалу, вести активне громадське життя, не відчуваючи себе аутсайдером та ізолятом. Вектор розвитку соціального піклування історично утверджується через постійний діалог суспільства як такого з груповими або атомарними соціальними акторами, який забезпечує цілісне втілення прав людини та соціальної справедливості. Зв'язок між цими двома проекціями життєдіяльності встановлюється завдяки нормативній компоненті, яка забезпечує легітимність правил поведінки соціальних суб'єктів у різних життєвих ситуаціях і сферах суспільного життя. Це пояснюється тим, що соціальне піклування формує в суспільстві умови для розвитку і реалізації його самодіяльного потенціалу як в матеріальній, так і духовній сфері, долаючи усталений стереотип патерналізму. Взаємодія громадянського суспільства та соціального піклування має амбівалентний характер.

Література:

1. Бублик П. И. Рестрафікація пострадянського суспільства: чинник чи наслідок соціальної напруженості?/П. И. Бублик; [Електрон. ресурс]. Режим доступу: http://www.netgorod.narod.ru/articles/Bublik_restratifikacia.htm
2. Вебб С., Вебб Б. История рабочего движения в Англии/Вебб Сидней, Беатрисса Вебб. — СПб.: [б. и.], 1899. — 254 с.
3. Динамика ценностей в социальной работе/Стивен Шардлоу (ред.). — Амстердам; К.: Асоціація психіатрів України, 1996. — 206 с.
4. Доронін О. Д. Соціальна політика як засіб системного забезпечення демократичних реформ: дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси»/Доронін Олександр Дмитрович; Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського (м. Одеса). — О., 2004. — 173 арк.
5. Панченко М. М. Соціальна сфера і соціальна політика та їх співвідношення в аспекті державного управління соціальною сферою/М. М. Панченко//Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. праць. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2009. — Вип. 1 (37). — С. 180–183.
6. Петровська Т. Соціально-психологічні фактори економічної поведінки/Т. Петровська [Електрон. ресурс]. Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=28&c=419>.
7. Розумний М. Соціальна некомпетентність та шляхи її подолання/М. Розумний; [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://bibl.kma.mk.ua/pdf/pidruchniku/21/26.pdf>

Буяшенко В. В. Социальная забота: от деструкции к конструкции

Анализируются пути решения проблемы социальной сферы в контексте взаимосвязи «гражданское общество — социальная забота — государство».

Ключевые слова: *социальная забота, государство, гражданское общество, конструкция, деконструкция.*

Buyashenko V. V. Social care: from destruction to construction

The ways of solving the social problem in the context of relationships «civil society — social care — the state» are analyzed.

Keywords: *social care, government, civil society, the construction and deconstruction.*

УДК 17.12 (14)

НЕНАСИЛЛЯ ЯК ПЕРЕКОНАННЯ І ВЧИНОК

Фуркало В. І. ©

Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та суспільствознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Проаналізовані головні форми здійснення ненасилля, зокрема пацифізм та його подальшу трансформацію.

Ключові слова: *ненасилля, пацифізм, героїзм, жертовність, «моральне роззброєння», толерантність.*

Проблема ненасилля у філософському вимірі може розглядатись у двох площинах — теоретичній і практичній. Для того, щоб охарактеризувати теоретичну площину та її наявні проблеми, потрібно звернутись до спадку теоретиків ненасилля, для того ж, щоб розглянути практичний вимір, теоретичного доробку виявляється замало, для аналізу нам необхідно підключити історичний прецедент. Необхідність розгляду саме в такому контексті підтверджується тим фактом, що по відношенню до етики ненасилля є численний ряд стереотипів, одним із яких ми могли б назвати «світоглядний», що ніби законсервовує цей напрям етики у лещатах пасивності та бездіяльності. Теза про «етику ненасилля» як неефективний, утопічний світогляд легко руйнується не тільки аргументами, але й доказами, тобто *de facto*. Провівши певну межу між теоретичною і практичною стороною нашого питання, ми можемо проілюструвати як слабкі, так і сильні сторони обох сфер, що і буде нашим *головним завданням*. Також ми не можемо не зауважити, що такий практичний вияв етики завжди носить персоналістичний характер, що ми і спробуємо розкрити. Ми переконані, що звернення до практичного вияву етики ненасилля здатне зруйнувати помилкове ставлення до неї та актуалізувати проблеми миру в сучасному світі. *Об'єктом* нашого дослідження є теоретичний доробок представників етики ненасилля ХХ століття та їх дослідників. *Предметом* є практичні вияви даного напрямку етики, здійснені у вчинках тих чи інших теоретиків ненасилля, політичних лідерів тощо.

Що стосується розробки нашого основного питання, то ми повинні констатувати нерозробленість даної проблеми, незважаючи на значний масив літератури з етики ненасилля. До останнього ми б віднесли як безпосередні твори теоретиків ненасилля, присвячені проблемі миру, пацифізму, прихованим формам насилля та тоталітаризму, так і праці біографів, які присвячені видатним проповідникам і діячам у даній галузі. Тому до джерельної бази (твори теоретиків ненасилля) ми б віднесли твори Толстого, Ганді, Торо, до методологічної і біографічної частини — дослідження Еджертона, Гусейнова, Апресяна, Швейцера, Мартишина, Шарпа.

Якщо вести мову про практичні вияви ненасилля, то одним із них може виступити пацифізм. Звернувшись до словника Ожегова, знаходимо, що «пацифізм (від лат. *pacifus* — мирний) — течія і світогляд, що засуджує будь-які війни, в тому числі справедливі, визвольні; антивійськовий рух, учасники якого вважають головним засобом запобігання війн засудження їх аморального характеру» [5]. Як зазначав Альберт Швейцер у своїй Нобелівській промові, [7] війна історично сприймалась як те, що здатне сприяти прогресу, зокрема тоді, коли більш розвинена культура поглинала менш розвинену і утворювала могутню цивілізацію. Так було зокрема за часів царя Кіра або Олександра Македонського. Але досвід двох Світових війн, що відбувались у XX столітті, розвіяв будь-які ілюзії по підношенню до користі війни та гуманізації засобів її ведення, на яку так сподівались представники Просвітництва та Нового часу. Тому для того, щоб настали зміни, недостатньо вести миротворчу діяльність, починати потрібно зі зміни свідомості. «Свідомість, що є необхідною для нас сьогодні, повинна звестись до переконання, що всі ми винні в нелюдськості. Все те страшне, що нам треба пережити, повинно струсити нас, пробудити в нас потребу у сприянні такому часу, коли війни не буде» [7]. На питання про те, яким чином це можливо, Швейцер абсолютно в дусі Просвітництва відповідає — це можливо за умови досягнення більшої розумності. Зважаючи на тезу, яку ми сформулювали вище (про персоналістичний характер практичного вияву етики ненасилля) та аналізуючи творчість Швейцера, ми можемо сказати, що особливістю цього персоналізму є подвійний, бінарний характер, тобто такий, що працює в обидва напрями. Фактично діалог відбувається між особою і особою, але ніколи між особою і суспільством в цілому. Тобто, можна сказати, що великий етик позбавлений ілюзій щодо розсудливості народу. Виваженість як риса властива тільки окремим лідерам та

діячам, людині як особі, але не масі, що легко піддається маніпуляції. Особливо небезпечним утворенням Швейцер оголошує націоналізм, як європейський, так і новоутворений націоналізм звільнених народів, зокрема колишніх колоній. У керівників завжди є вибір: чи стати вище дріб'язкових інтересів заради майбутнього, чи задовольняти свої миттєві примхи за допомогою примусу і насилля. І так само, як народ піддається маніпуляції, так народ може і піддатись гуманістичним переконанням, які попередньо визрівають у голові їхніх лідерів.

Отже, чого потребує ненасилля як переконання і вчинок? Ми вже з'ясували, що у своєму практичному вимірі воно носить *персоналістичний* характер. А якщо ми маємо справу з персоною, то і відповідно маємо справу з певними рисами, що їй властиві. Таким чином, для здійснення етики ненасилля потрібно насамперед володіти мужністю. Як зазначає Гусейнов: «... воно (ненасилля — прим. автора) виходить з метафізичної святості кожної людини і є душевним, так як потребує більше *мужності*, ніж те, що потрібне для подолання фізичного («тваринного») страху. Для любові потрібно набагато більше кругозору і більше мужності, ніж для кровної помсти, дуелі або іншої розправи із «ворогом» [3, с. 75]». Ми б, у свою чергу, акцентували також увагу на кругозорі, про який згадував Гусейнов. Для того, щоб вдаватись до ненасильницьких дій, потрібно володіти широким світоглядом, глибоким знанням людини і про людину, бути знайомим із наслідками насильницької альтернативи. Треба бути «життєво мудрим», а це, в свою чергу, передбачає синтез теоретичних знань і практичного досвіду людини, яка здатна до діалогу з будь-якою людиною, незалежно від її соціального статусу. Ми б хотіли підкреслити наступне: щоб бути здатним вести такий діалог, треба насамперед мати *досвід* подібного спілкування, адже жоден лідер і жоден правитель не побачить у людині людину, якщо не матиме безпосереднього контакту із нею. Крім того, ненасильницька поведінка вимагає справжнього *героїзму*, взятого не у своєму абстрактному вимірі, а абсолютно реального, що аналізує наслідки своєї діяльності. Жан Госс виділяє наступні вимоги ненасильницької поведінки, що криються в євангельській заповіді любові: 1) не підкорюватись несправедливості; 2) не застосовувати насилля у відповідь; 3) підставляючи другу щоку, звертатись до совісті володаря, примушуючи його до внутрішньої боротьби, закликаючи до його совісті. Крім того, ненасилля здатне змінити окрему людину і міжособистісні взаємини, а відповідно, таким шляхом перетворити спільноту, а потім і суспільство.

Що стосується способу ненасильницької боротьби, то в загальному його можна було б охарактеризувати словами Гусейнова: «Немає шляхів до миру, мир — це і є шлях». Так само як і немає шляхів до щастя, адже саме щастя і є шляхом. Вже аналізуючи сам девіз цього напрямку етики, ми можемо стверджувати, що вона діяльнісна за своєю суттю, а це вочевидь розбиває всі твердження про її пасивність. До характеристик ненасилля можна також додати виражений *демократизм, соборність* (прийняття рішень у колегії, після різноманітних нарад, у, так би мовити, єдності вільних громадян), високий рівень *добровільної дисципліни*.

Осередками етики ненасилля є різноманітні організації, а також добровільні об'єднання, рухи, що мають виражених *лідерів*. Лідери відрізняються від пересічних членів угруповання рівнем відповідальності та жертвовності, адже вони готові взяти на себе наслідки ненасильницької діяльності, колективних рішень та пройти через ймовірні репресії.

Отже, для того, щоб нам проілюструвати ненасилля у практичному аспекті, ми маємо звернутись до тих, чії постаті уособлюють ідеали ненасилля, до тих, хто на власному прикладі доводить, що мирний спротив є не порожніми словами, або, іншими словами, до лідерів ненасильницького руху. Одними з найхарактерніших постатей є Л. Толстой та М. Ганді. Між першим і другим невидимою ниткою проходить зв'язок, який ми б охарактеризували як відношення вчителя та учня. Незважаючи на це, їх розуміння ненасилля, хоч і було дуже близьким, проте втілення та опис його були різними. Якщо Толстой говорив про непротивлення злу насиллям, що і спровокувало невірні інтерпретації ненасилля як пасивного очікування перед обличчям зла, то Махатма Ганді сформулював власний принцип як *ненасильницький спротив злу*, що вже суттєво змінило головні акценти. Тим не менше, багатьма своїми ідеями індійський лідер зобов'язаний Льву Толстому. І якщо у випадку з Махатма Ганді його вплив не піддається зараз жодному сумніву, то вплив Толстого на світову спільноту ще підлягає детальному аналізу та доведенню (що пов'язано з табуванням даної теми за радянської влади), теоретичній та практичній реабілітації. Багато аспектів прояснилось завдяки західним дослідникам творчості російського мислителя. Зокрема, Уільям Еджертон описує вплив Толстого на світову спільноту та діяльність толстовських громад у світі. Звернемось до його досліджень. Окрім того, що Лев Толстой пропонує Закон Любові як універсальний закон співіснування людей, він власним прикладом провадить у житті принципи тієї етики, яку намагався сповідувати. Він припинив захоплюватись мислив-

ством, перейшов до вегетаріанства, відмовився від вживання алкоголю та паління, проповідував сувору моногамію. Специфічним було його ставлення до компромісу, який він не сприймав на теоретичному рівні, і ось тут ми зустрічаємо суттєвий аргумент на користь догматизму. Компроміс, вважає Толстой, може існувати лише у практичному вимірі, ніяких же компромісів із Істиною вчення Христа бути не може, адже наявність таких компромісів ставить під сумнів саме вчення і знищує ті ідеали, які як промені світла є тими вказівниками, до яких треба прагнути. Дійсно, відсутність ідеалів веде до нігілізму, що ми і можемо констатувати, виходячи із сучасних постмодерних умов. Сама ж творчість Толстого, за влучним висловом Еджертона, схожа на море, з якого різні люди черпали ті моральні та релігійні цінності, які відповідали їх власним схильностям та потребам.

Так з'явилося безліч спроб втілити в життя утопію комуни або общини. Характеризуючи ці угруповання, Уільям пише: «... я не знайшов жодного випадку, коли б вони (толстовці — прим. автора) свідомо або мимовільно виявили ненависть, мстивість, або навіть насмішку по відношенню до тих, хто їх переслідував, висував їм хибні звинувачення, несправедливо піддавав їх тюремному ув'язненню і посилав сотнями на смерть. Можливо, ці малоосвічені селяни знайшли у вченні Толстого дещо таке, що поставило їх вище грубої сміливості, в ту точку, з якої вони змогли дивитись навіть на тих, хто їх мучив, як на братів по людському буттю? [8, с. 19]». Питання, яке поставив дослідник, на нашу думку, не є чисто риторичним, адже саме в такій поведінці і виявляється справжня свобода і гідність людини, що здолала тваринний страх самозахисту. Варто навести деякі приклади для того, щоб проілюструвати ширину впливу російського філософа та письменника. У 1896 році в Англії з'явилась толстовська община, яка згодом розпалась, оскільки романтизувала анархізм, але не мала чітко визначеної мети і стратегії. Також сумно завершилась історія голландської общини, яку спалили через три роки після її виникнення. У США вплив Толстого простежувався аж до Першої світової війни, після якої взагалі можна відзначити крах будь-якої соціальної міфології та соціального романтизму. Тим не менше, кількість громад у США вражає своїми цифрами — біля трьох сотень угруповань. З одним із них («Християнська колонія спільного блага») Толстой підтримував довготривалий зв'язок, листуючись з його лідерами. В Японії російський мислитель мав підтримку в особі колеги на ім'я Мусянокодзі Санаецу, що в юності познайомився з твор-

чістю Толстого та під враженнями вже у зрілому віці намагався створити ідеальну комуну, що носила назву «Нове село». В Латинській Америці однодумцями Толстого стали молоді чилійські письменники.

Отже, до наслідків впливу Толстого на світову громаду ми можемо віднести наступні: по-перше, практично повна відсутність територіальних обмежень, що свідчило на користь певної універсальності, привабливості та цінності ідей Толстого як суспільного вчення; по-друге, створення ореолу романтизації навколо толстовського вчення, що, звісно, мало свої недоліки у стратегічному плані; по-третє, нетривалі існування світових комун переважно через фінансові труднощі. Аналізуючи пункт третій, ми можемо зазначити, що всі угруповання розпадались з однієї головної причини: Толстой був блискучим етиком, але не економістом. І незважаючи на домінують блискучо сформованих етичних ідей, ми мусимо відзначити, що якраз економічні причини дуже часто штовхають людей на здійснення насилля. Другою причиною краху толстовського руху у світі є індивідуалістичний характер самого непротивлення злу насиллям. На думку Толстого, тільки проповіддю і особистим прикладом можна вплинути на оточуючих, а інтерес до суспільного резонансу, що може бути викликаний цією проповіддю є нічим іншим як мирською суєтою, що тим самим замикає ненасильницьку діяльність у лещатах індивідууму.

Варто зазначити, що всі комуні характеризувались яскраво вираженим пацифізмом. Саме на рівні слабо вираженого пацифістського руху толстовські громади продовжили свою діяльність після Першої, а особливо Другої світової війни.

Що стосується Махатма Ганді, то йому вдалося подолати індивідуалізм непротивлення злу, що був характерний для Льва Толстого. Для Ганді залишається важливим не тільки особисте дотримання ненасилля, але й викорінення насилля та зла у світі. Це вже передбачає певну кількість прихильників та опозиціонерів, що, в свою чергу, формує потужний суспільний рух. Таким чином, Ганді вийшов за межі чистої етики і наблизив власне вчення до політичного принципу. Як зазначає російський дослідник Мартишин: «Ганді замислював рух у цілому, а не тільки свою участь у ньому, як здійснення моральних принципів, рух, що припинив бути лише індивідуальним актом Ганді, отримав самостійність, самотність, і для багатьох, для більшості учасників та керівників, він став засобом досягнення *реальних*, політичних, а не *ідеальних*, духовних цілей [4, с. 125]». Головним методом ненасильницького противу Ганді

був принцип *сатьяграха*. Буквально сатьяграха означає «стійкість у здійсненні істини», «поєднання істинності та твердості». Характеризуючи цей принцип, ми б назвали його *універсалізуючим світоглядом*, що охоплює ставлення людини до самої себе та взаємовідносини з іншими людьми та навколишнім середовищем. Крім того, він охоплює і певні правила поведінки, що включають у себе *вегетаріанство* (як ми вже помітили, дуже важливий принцип у представників етики ненасилля), близькість до природи, фізичну працю. Гандізм, відповідно, заперечує «європейську цивілізацію» з її прагненням до комфорту та надлишку, до розваг (гедонізму), популярної культури та схильності до немотивованого конформізму. Абсурд же сучасної цивілізації уособлює собою атомна бомба як витвір рук тих, хто ставить перед собою утилітарні та загарбницькі цілі. Головним чинником, що допомагав індійському мислителю у класифікації вчинків на насильницькі та ненасильницькі, був мотив, але не зовнішній характер вчинку, тобто, це означало, що в деяких випадках застосування фізичного примусу є виправданим. Таке переконання зближує етику Ганді з етикою Канта та його категоричним імперативом, де вираз «максима твоєї волі» можна прочитати як «мотив твоєї поведінки», тобто, «вчиняй так, щоб мотив твоєї поведінки ліг в основу всезагального законодавства». Це дуже важливо у тонкому розумінні фальші людської поведінки, що часто приховує за собою формально добрі вчинки за вихованням, традицією, нечистими намірами, утилітаризмом. Адже поступати *істинно* морально часто не вигідно для людини. Тому учасник сатьяграхи має дивитись на супротивника як на члена своєї родини. Тому і налагоджувати «сімейні відносини» слід *переконанням, вчинками*, і лише в крайньому випадку — *непослухом та відмовою від співробітництва*. Сімейні відносини також передбачають чесність і довіру. Тому сатьяграха, обманувшись двадцять разів, мусить повірити кривднику у двадцять перший. Також цей світоглядний принцип передбачає відкрите проголошення вимог і їх *діяльнісну* підтримку ненасильницьким шляхом. Сам Махатма Ганді говорить про сатьяграху «як найактивнішу силу». За його висловом: «Ніхто не може бути ненасильницьки пасивним». Сама сатьяграха застосовувалась на трьох рівнях: індивідуальному, колективному та масовому. Індивідуальний рівень здійснювався, як правило, у формі *голодування* (це нам нагадує і сучасний спосіб мирного індивідуального протесту), колективний або масовий здійснювався у таких формах, як: *хартала* (призупинення роботи, закриття торгових лавок), *дхарна* (сидячий

протест), пікетування і відмова від сплати податків, але найбільшою і найефективнішою його формою є *громадянська непокоря*.

Крім того, віддати життя, захищаючи свою честь, — обов'язок справжнього сат'яграха. І якщо може постати вибір між самогубством і вбивством нападника, то перевагу слід надати першому, наприклад, у випадку насилля над жінкою. Таким чином, на думку Ганді, жінці вдається перемогти, але в жодному разі не капітулювати. Такий ідеал жертвності розповсюджувався і на масові протести.

Як і для Толстого, осередком ненасилля, втіленням пропагованих ідеалів мали стати селянські общини, а згодом і селянська цивілізація, що на санскриті носить назву *сарвадайя*. Головним заняттям у такій цивілізації мала стати фізична праця, позбавлена будь-яких ознак експлуатації, оскільки всі учасники забезпечені рівними правами, а блага, що виробляються справедливо, перерозподіляються шляхом *опіки*. Це і був ідеал «ненасильницької держави».

І, нарешті, ми б хотіли подивитись і на іншу сторону етики ненасилля у практичному вимірі, що розгорнулася в Європі у першій половині ХХ століття. Одним із переконань етики ненасилля є впевненість у силі освіти, у її здатності змінити ситуацію у світі. Ця тенденція не є поодиноким, що ми можемо спостерігати, звернувшись до творчості багатьох мислителів того часу. Зокрема, британський журналіст Джеральд Херд вважав, що з допомогою освіти невеликі групи людей, що прагнуть до миру, зможуть допомогти розв'язати міжнаціональні конфлікти. Сутність його «нового пацифізму» полягала у тому, що панацеєю для «вмираючої цивілізації індивідуалістів» він вбачав «ініціативу суспільної творчості», тобто єдність миротворчої свідомості з продуктивною творчістю. Марія Монтессорі теж прагнула звільнити людей від полону насилля шляхом освіти. Вона цілком слушно вважала, що влада займається маніпуляцією, тиснучи на небезпечні глибоко підсвідомі імпульси, що властиві людям, викликаючи тим самим патологічні емоції. Мартін Бубер намагався привнести моральні принципи в націоналізм у його емоційному та політичному проявах. Так як він був лідером пацифістського напрямку сіоністського руху, він наполягав на рівних правах як євреїв, так і арабів. Західна прихильниця пацифізму Кароліна Плейн розглядала світову війну як наслідок зростання розумової деградації. Вона сподівалась, що фрейдизм і біхевіоризм створять психіатрію суспільства, яка зможе допомогти людству позбавитись від усіх негативних проявів підсвідомого. Крім того, вона пропонувала свій спосіб ненасиль-

ницької боротьби, що був названий «моральним роззброєнням» [див.: 1]. «Моральне роззброєння» швидко захопило тогочасну інтелектуальну еліту і сформувало досить болісне запитання: «що робити, якщо відносини у суспільстві і поведінка, що веде до насилля, зведені до принципу державної політики?». Відповіддю на це питання може бути лише поєднання особистого виміру і відповідальної громадянської поведінки. Отже, для представників «нового пацифізму» характерним було проведення чіткої межі між цінностями індивідуальної моралі та критерієм соціально-політичного вибору: людина може зробити свій вибір тільки на основі особистих цінностей, які абсолютні й властиві тільки їй (позитивні за своєю природою), і водночас захищати політичні цінності, які є відносними та умовними (позитивні за наслідками). Пацифістські організації першої половини ХХ століття пішли досить правильним шляхом, об'єднавши свої зусилля і створивши щось на зразок Пацифістського Інтернаціоналу.

Окремим виявом ненасильницької діяльності є *пропагування толерантності* та впровадження її як основоположного принципу сучасної освіти, що відображено у Конвенції про моральне роззброєння, де акцент робиться на такому викладанні, що здатне виховати в учнів та студентів повагу до інших народів та до інакомислення.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

1. Ненасилля як переконання і вчинок носить персоналістичний характер, оскільки втілюється в особі лідера, який звертається до іншої особи, апелюючи до її совісті, мужності, честі. Таким чином, ми маємо справу з певною формою діалогу, що виражається у вмовлянні, переконанні, заклику.

2. Здійснення ненасилля вимагає від свого агента мужності, героїзму, широкого кругозору, гуманності, багатого життєвого досвіду. Громади, що дотримуються етики не насилля, характеризуються соборністю, демократизмом, високим рівнем добровільної дисципліни та жертвності.

3. Ненасильницькі рухи, як правило, мають лідерів, які відрізняються високими духовними якостями та готовністю до ймовірних репресій. Серед найвідоміших лідерів можна назвати Л. Толстого, М. Ганді, М. Л. Кінга та інших.

4. Ненасильницька позиція Толстого і Ганді має суттєву відмінність, яку можна було б охарактеризувати як пасивну та активну, індивідуалістичну та колективну відповідно. І Толстим, і Ганді було

створено утопічний проект ідеальної громади, який мав реальні спроби втілення. Серед форм спротиву слід назвати пацифізм, як свідому відмову від будь-якої військової діяльності та повинності, а також форми індивідуальної та колективної непокори, зокрема запропоновані Ганді (проте не доведені до кінця) форми економічного тиску (несплата податків) та мирне зібрання, якими і досі користуються демократичні суспільства.

5. Серед форм ненасильницької боротьби другої половини ХХ століття можна назвати «моральне роззброєння» як трансформацію традиційного пацифізму з акцентом на зміні у свідомості людей, високому рівні освіти та звільненні підсвідомих імпульсів. Досягнення мирного співжиття народів пропонується досягти за допомогою толерантності як активного світоглядного принципу, що фіксується у міжнародних конвенціях.

6. Окремого дослідження також потребують форми практичного вияву ненасилля в епоху постмодернізму, який поширив свій вплив на всі сфери життя, починаючи з кінця 60-х років ХХ століття.

Література:

1. Альтернатива войне от античности до конца второй мировой войны [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://antimilitary.narod.ru/antology/sborniki/1993_Mir_Peace/Mir_Peace.htm.
2. Ганди М. Моя вера в ненасилие / М. Ганди // Вопросы философии. — 1992. — № 3. — С. 65–66.
3. Гусейнов А. А. Этика ненасилия / А. А. Гусейнов // Вопросы философии. — 1992. — № 3 — С. 72–81.
4. Мартышин О. В. Ненасильственное сопротивление Махатмы Ганди // Принципы ненасилия: классическое наследие / Отв. ред. В. М. Иванов. — М.: Прогресс, 1991. — С. 113–163.
5. Пацифизм // Словарь Ожегова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.slovarik.kiev.ua/ojegov/p/95751.html>
6. Толстой Л. Н. Закон насилия и закон любви [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://az.lib.ru/t/tolstoj_lew_nikolaewich/text_1230.shtml.
7. Швейцер А. Проблема мира в современном мире [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Schweitzer/Prob_Mir.php.

8. Эджертон У. Загадка влияния Л. Толстого на мировое сообщество // Ненасилие как мировоззрение и образ жизни (исторический ракурс) / Под ред. Т. А. Павловой; М.: ИВИ РАН, 2000. — С. 10–19.

Фуркало В. И. Ненасилие как убеждение и поступок.

Проанализированы основные формы осуществления ненасилия, в частности пацифизм и его дальнейшую трансформацию.

Ключевые слова: *ненасилия, пацифизм, героизм, жертвенность, «моральное разоружение», толерантность.*

Furkalo V.I. Nonviolence as a belief and action.

The main forms of non-violence, in particular pacifism and its further transformation.

Key words: *non-violence, pacifism, the heroism, sacrifice, «a moral disarmament», tolerance.*

УДК 325.744

КРИЗА ПОЛІТИКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СУСПІЛЬНОМУ ПРОСТОРИ

Грубов В. М.[©]

Доктор політичних наук, професор кафедри філософії і соціальних наук Національного торговельно-економічного університету.

Кулагін Ю. І.[©]

Кандидат філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії і соціальних наук Національного торговельно-економічного університету.

Досліджується феномен політики мультикультуризму, механізми та проблеми її реалізації провідними країнами Європи на національному рівні.

Ключові слова: *політика, мультикультуралізм, еміграція неінформаційна культура, національні інтереси, конфлікт.*

Актуальність проблеми. Перш ніж очертити проблемність зазначеної теми прослідкуємо генезу терміну мультикультуризм у суспільно-політичній практиці. В книзі «Ми всі мультикультуралісти», яка вийшла у 1997 році Н. Глейзер повідомляє, що поняття мультикультуралізм з'явилося у друці в 1941 році в New York Herald Tribune books. У широку політичну практику воно увійшло в 1970 — рр. минулого століття, коли уряди Канади та Австралії проголосили мультикультуралізм у якості державної концепції розвитку. В європейській лексикон термін увійшов лише в 1980 рр. минулого століття [1].

В контексті сучасного звучання увага європейців до теми мультикультуралізму відчутно проявилася на початку ХХІ століття. Точкою відліку стали виступи молоді з емігрантського середовища у 2005–2006 роках в великих містах Франції, Німеччини, Голландії та інших країн Європи. Жорстокість вуличних погромів стала свідченням, що політика заохочення колишніх іноземців стати органічною часткою суспільства почала давати збої, а у європейської толерантності є певні межі.

У кінці 2010 року їх окреслили виступи лідерів Німеччини, Франції і Великобританії з приводу провалу мультикультуралізму.

У європейській політиці сам термін «мультикультуралізм» не є чимось на зразок «*tabula rasa*». За ним стоїть цілісна концепція, яка визначає мультикультуралізм як політику, яка націлена на розвиток і збереження в окремо взятій країні і в світі в цілому культурних відмінностей і наявність ідеології, яка таку політику обґрунтовує. В межах мультикультуралізму різні культурні групи за етнічним або релігійним поділом мають колегіальні права і можуть виступати єдиним суб'єктом в сфері політики, культури, освіти тощо [2]. Із всіх європейських країн особливо у цій практиці відрізнялася Швеція.

Сучасний варіант європейського мультикультуралізму протиставляється американській концепції «плавильного котла» і є одним з аспектів толерантності, яка передбачає можливість паралельного існування культур з метою їхнього взаємопроникнення, збагачення і розвитку у руслі масової культури. Такий теоретичний посыл виглядає бездоганним як би не одне **але**... Це стосується наявності ефективних механізмів реалізації такої політики як в межах Європейського Союзу, так і в окремих країнах-членах. Тобто йдеться про те, що для збереження стану мультикультурності різні групи емігрантів повинні не тільки володіти власною культурною ідентичністю, але й мати можливості продукувати її у всіх сферах суспільного буття. Але оскільки цього не відбувається, то це є першою і домінант-проблемою мультикультуралізму.

Першу проблему посилює друга і не менш вагома. Для проголошеної культурної доктрини вона виглядає надто контрастно. Можна навіть сказати не по-європейські. Мається на увазі те, що в європейському і національних дискурсах тема мультикультуралізму освітується у різних термінах, які з огляду на сучасні політико-ідеологічні доктрини приймають різне кольорове забарвлення. Наприклад в Британії центром еміграційного дискурсу є поняття «расових відмінностей», у Франції йдеться про «асиміляцію», в Італії — про «расу» і «расизм», в Швейцарії — про потомків-швейцарців, які тільки і можуть утворювати національну однорідність [2]. Отже переслідуючи загальну для всіх мету на одній дошці європейського дискурсу опинилися терміни консерватизму, лібералізму і фашизму, що для європейської політичної традиції є неприпустимим. Про особливе звучання мультикультуралізму як «другої крайності фашизму» вказують американські дослідники з Інституту ім. Айн Ред М. Берлінер і Г. Халл, які стверджують, що

«прихильники мультикультуралізму бачать світ через кольорові лінзи і поділяють людей за ознакою раси і статі, вкорінюючи в життя принципи дійсного расизму [3]. Вчені констатують: «раса для мультикультуралізму — детермінанта мислення і людської ідентичності в цілому», яка «возводить непереборкану прирву між людьми, які мов би не мають нічого загального крім кровних зв'язків» [3].

Це свідчить, що мультикультуралізм як поняття не є чітко визначеним концептуально, позбавлений єдиного ідеологічного підґрунтя і тяжіє до національного тлумачення, межі якого досить розмиті в залежності від національних пріоритетів. Така ситуація підіграє амбіційним політикам, які в залежності від власних політичних цілей і внутрішньополітичних проблем в країні, час від часу, маніпулюють суспільною свідомістю. Прикладом можуть слугувати практично всі країни сучасної Європи. Особливо це стає відчутним під час виборних перегонів і національних випробувань на зразок сучасної фінансово-економічної кризи. Змагання правих і лівих не означає, що переможуть ліві, як данина європейської традиції. Прихід в 2009 році до влади в Австрії правих і «правий марш» Швейцарії теж визначають певну європейську тенденція, яку підігривають невизначеності мультикультуралізму.

Третя проблема пов'язана з історичною пам'яттю і певною культурно-політичною традицією колишніх метрополій. Гасло «Європа без кордонів» втратило свій блиск, саме тоді, коли воно торкнулося людської свідомості як оберегу культурної пам'яті де завжди присутні дві духовні протилежності — «МИ» і «ВОНИ». У європейців, які виховані на лібералізмі це протиставлення вкорінене в свідомість історично. Нести культуру іншим і повчати цивілізованості — це європейська моральна норма ще здавен. Згадаймо «Філософію права» [4] Г. Гегеля, де з легкої руки класика філософської думки за цивілізованими народами було закріплено право здійснювати керівництво нецивілізованими. У феномені європейськості як данини історії — ця теза залишається і досі. Про це переконливо пише наш сучасник лауреат Нобелівської премії І. Валлерстайн у своїй відомій праці «Кінець знаомого мира: Соціологія ХХІ века» [5]. З другого боку було б несправедливим уникнути цього питання стосовно протилежної сторони. Йдеться про тих, хто з емігрантською хвилею прибув до Європи і пов'язав свою долю з країною еміграції. Для сучасної Європи проблемою номер один стала велика мусульманська громада, яка утворилася на терені ЄС і яка, на думку європейців, загрожує культурній самості європей-

ців. Інтернаціональна за країнами походження, вона духовно цілісна за характером прояву. Це надто контрастує з європейськими реаліями, де християнські цінності перестали бути одним з стовпів європейського дому, і які в силу різних причин поступово витісняються з культурного життя європейців. Таку тенденцію показали дослідження американських соціологів Ніола Фергюсона, Роберта Баро та Рашаля Мак Клірі [6]. Отже друге МИ (відносно європейців — це ВОНИ), яке завойовує Європу виглядає як сила, яка генерує інші традиції і релігійні постулати. Мусульмани Європи релігійно дужчі і солідарні, ніж корені європейці, тримаються свого коріння і утворюють цілі етнічні квартали, в які навіть місцева поліція без поважних причин не наважується заглядати [7]. Наскільки питання непорозуміння між ціма протилежностями залишатимуться невирішеними покаже час. Але вже сьогодні зрозуміло, що вони скоріш будуть поглиблювати прірву відмінностей між ним, ніж наближати до тотожності. Ця думка базується на тому, що їх системна організація будується на зовсім різних основах. У європейській спільноті вона світська, правова, у емігрантській — вона духовна, релігійна.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що мультикультуралізм як поняття і як політична практика перебувають у стані пошуку [2,19,20], а його проблематика матеріалізувалася у науковому і суспільно-політичному дискурсі. Цю особливість функціонування мультикультуралізму ґрунтовно висвітлили як закордонні, так і вітчизняні автори [1,2,3,4,5,17,19,20]. Але на жаль більшість публікацій проблему мультикультуралізму подає фрагментарно чим звужує цей феномен політики до певних сфер буття людини [2, 7, 17,19,20]. Наше завдання полягає в другому — подивитися на мультикультуралізм як явище, яке народжено історією розвитку людства і є продуктом двох світів — світу матеріального і світу ідеального.

Сьогодні європейському політичному бомонду стає все більш зрозумілим, що за гаслами мультикультуралізму стоїть певна соціо — і етнокультурна реальність, з якою слід поводитися надто обережно. Її моделює звичайна людина відповідно до свого життєвого досвіду, культурно-генетичного коду, інтересів та прагнень. Невипадково голова комісії ЮНЕСКО з питань освіти Жак Делор відмітив: «Наші сучасники хворіють від головокружіння розриваючись між процесом глобалізації і пошуками свого коріння, опори в минулому, причетності до того чи іншого суспільства».

Попередньо задана проблематика спонукає нас розглянути мультикультуралізм у його національних реакціях, де, перш за все, важливі механізми реалізації цієї політики урядами європейських країн. Такими механізмами виступають освіта, професійна соціалізація, релігія, суспільний простір, громадянство. Вони визначають цілісність суспільства як особливої системи де функціонують соціальні норми та цінності, що лежать в основі взаємозв'язку і взаємодії людей» [8, с. 256]. У головному наш аналіз буде побудовано на європейських лідерах Німеччині, Франції, Італії та Великобританії як локомотивах Європи, які у політиці мультикультуралізму мають певні здобутки, але й і багато невирішених проблем. Для дослідників ці країни ще цікаві не тільки своїми національними характеристиками, скільки їхньою системною сукупністю, яка іменується моделлю суспільного розвитку. Рівень економіки, набір державних соціальних гарантій, участь держави у соціально-економічному житті суспільства є тими орієнтирами, які притягують нові хвилі еміграції у ці країни.

Мультикультуралізм і мова. Політика мультикультуралізму починається з мови. Рівень інтеграційного стану суспільства можна оцінити саме за показником знання і вживання національної мови. Слоган «мова — це інструмент для інтеграції» сьогодні для багатьох країн Європи не є черговим гаслом, а життєво важливим і ключовим фактором. Розуміючи всю глибину мовної проблематики у виступі на зборах молодіжного крила Християнсько-демократичного союзу (ХДС) в жовтні 2010 р., канцлер ФРН Ангела Меркель заявила, що «вивчення мови повинно стати обов'язком емігрантів, як це було раніш, а не добровільною опцією, як це відбувається сьогодні». Позицію канцлера Германії в подальшому підтримали прем'єр Великобританії Девід Камерон і президент Франції Ніколя Саркозі. Однак, одна справа коли це йдеться про представників титульної нації, а друга — про середовище емігрантів. Особливої гостроти звучання ця проблема набула у Німеччині і декілька прикладів допоможуть нам зрозуміти ступень важливості цього питання. На думку професора Бернта Аренхольца з університету в Йене проблема полягає у тому, що для вивчення німецької мови потребується більше часу ніж це прийнято вважати. Є надто великою помилкою, що німецьку мову можна вивчити надто швидко — продовжує він. На його думку оволодіння мовою можна зрівняти з процесом оволодіння спеціальності, а на це потрібно від 3 до 5 років [9]. Невтішними для політичного керівництва країни є і інші думки Бернта Аренхольца. Сьогодні в Німеччині більш ніж 9 тис. емігрантів чикають на курси німецької мови. В таких містах як Франкфурт-на-Майні, Мюнхені та Штутгарті більш ніж

50% всіх дітей у віці 15 років — це діти емігрантів, а у Франкфурт-на-Майні біля 72% всіх дітей у віці до 3-х років мають емігрантське коріння. Враховуючи специфіку німецької мови вони неспроможні вивчити її навіть на рівні гарного повсякденного спілкування. Ситуацію вважає Бернт Аренхольц може змінити лише продумана політики інтеграції, яка повинна починатися з елементів соціалізації у ранньому віці, як основи формування соціуму. Зрозуміло, що це потребує неабияких коштів і постійної уваги з боку державного керівництва. Однак на жаль, констатує він, цього нема навіть у такій країні як Німеччина.

Стурбованість Б. Аренхольца поділяє і науковий співробітник експертної ради німецьких фондів для еміграції і інтеграції Хольгер Кольб. На його думку «Сама велика проблема в німецькій політиці інтеграції — це система освіти. Сьогодні, німецька система освіти неспроможна дати лад школярам, які відносяться до різних культур» [7]. Існує гостра потреба, вважає він, у великій кількості співробітників з еміграційним фоном на держаній службі і в визнанні закордонних дипломів в Німеччині. Результатом прорахунків у політиці еміграції і інтеграції є те, що більш ніж 1.1 млн. емігрантів, які мешкають у Німеччині зовсім не володіють німецькою мовою.

На відміну від Німеччини такі країни як Франція, Італія, Англія у мовному питанні знаходяться у більш кращому стані. Причиною цього є колоніальне надбання, яке ці країни залишила у колишніх володіннях, з яких і отримують найбільшу частку емігрантів. Для Франції — це Марокко і Алжир, для Італії — Туніс і Лівія, для Англії — Індія, Пакистан та країни Близького Сходу. Залучення до культури завойовників в цих країнах відбулося природним шляхом. З одного боку її надто швидко сприйняла місцева еліта, адже ця культура принесла нову якість життя, а з другого — місцеве населення, для якого мова стала засобом виживання. На додаток відкриття культурних центрів при амбасадах та діяльність різноманітних урядових і неурядових структур сприяло популяризації освіти і культури метрополій в цілому. Яскравим прикладом таких процесів може слугувати діяльність «Британської Ради», яка була створена у 40-х роках минулого століття урядом Великобританії саме під ці цілі. Працює у цьому напрямі вона і сьогодні. Отже, поступово двомовність стала ознакою вихованості і розцінювалася як певний капітал до кращого життя, але вже за межами країни.

Разом з тим, наприклад, уряд Франції враховує, ситуацію з недосконалістю знання французької мови з боку дітей емігрантів, які компактно

мешкають в країні. З метою покращення стану знання французької урядом Франції розроблено проект Приоритетних освітніх зон — *Zones d'éducation prioritaires (ZEP)*, які об'єднують проблемні шкільні заклади. Згідно з проектом для них збільшено фінансування з держбюджету і діє положення щодо зменшення учнів в класах. За статистикою в таких школах навчається більш ніж 20% французьких школярів, які походять з середовища етнічних меншин.

Окремою проблемою у мовному питанні є відсутність співпраці між бізнесом і державою. Вона проявилася у відсутності зацікавленості бізнесу до фінансування різноманітних державних і суспільних мовних і професійних проєктів для робітників-емігрантів та відсторонене відношення бізнесу до тієї частини емігрантів, яка не знає, або надто слабо володіє мовою. Завдяки впровадженню такого селективного механізму роботодавців емігранти поділяються на бажаних і небажаних. Внаслідок небажані стають додатковим тягарем для бюджетів муніципальних органів влади і країни в цілому. На додаток це є подразнювачим фактором у відносинах з місцевим населенням. Зрозуміло, що така картина стану мовної культури серед емігрантів віддзеркалює вкрай невтішні життєві і соціальні перспективи вихідців з емігрантського середовища. Про будь-які соціальні ліфти тут не йдеться взагалі. Розуміюче це у 90-х — 2000 роках на рівні урядових рішень в Австрії, Данії, Германії, Греції, Нідерландах, Великобританії, Люксембурзі, Франції та Іспанії було підвищено фінансування шкіл, де навчаються діти емігрантів, стали розроблятися нові навчальні програми, готуватися підручники, покращена підготовка вчителів. Активно став працювати і інститут інтеграційних курсів де на вивчення мови відведено 600 годин. Однак як констатують аналітики, політичні заяви і риторика політичних лідерів і урядовців різного рангу країн ЄС щодо покращення стану навчального процесу серед емігрантів стикається з суперечливістю національних концепцій мультикультуризму та особливостями підходів у вихованні молоді в дусі поваги до ідеалів і цінностей ЄС.

Мультикультуралізм і професійна соціалізація. Для європейського мультикультуралізму притаманна лінія поведінки, яку можна визначити як «мисли глобально, дій локально». Стратегія такої лінії віддзеркалює наміри об'єднаної Європи щодо перетворення у центр світової сили на основі збереженням потужної європейської і національних культур та ефективного використання ресурсу емігрантської спільноти. Сучасний європейській мультикультуралізм — це наслідок інтеграції чотирох

потужних економік світу, які об'єднують більш ніж 100 транснаціональних корпорацій (41 — британські, 28 — німецькі, 21 — французькі, 14 — італійські), які потребують ресурсів і ринків. Контури такої стратегії були закладані у 1949 році, а її наслідки стали відчутними починаючи з 60–70 років ХХ століття, коли провідні європейські економіки набрали обертів і відчули дефіцит робочої сили. Причина — це порушення балансу між народжуваністю і смертністю населення, між людьми молодими і людьми похилого віку. У відповідності до міжнародних критеріїв країни вважаються старими, якщо доля людей у віці 65 років і старше перевищує 7% населення. Європа вже давно перетнула цей поріг і відноситься до старіючої цивілізації.

Отже спасінням ситуації стала політика квотованого запозичення робочої сили з колишніх колоніальних територій та інших країн. Залишається вона такою і сьогодні, але з суттєвою різницею — країни-лідери європейської індустрії зацікавлені у науковцях і робітниках, перш за все, високої кваліфікації. Наприклад щодо Німеччини, то прості розрахунки засвідчили, що сьогодні значна частина робочих вакансій кваліфікованих фахівців неможливо заповнити за рахунок 4 млн. армії безробітних. З цією метою уряди Німеччини, Франції, Італії і Великобританії на початку нового століття суттєво змінили еміграційне законодавство та правила в'їзду в країни фахівців. Для цієї категорії були встановлені терміни контракту, умови праці і можливості продовження співпраці з стороною (фірмою), яка запросила фахівця. Це дозволило урядам впорядкувати трудову еміграцію, а головне направити її на досягнення пріоритетів національного економічного розвитку. Однак з другого боку така політика суттєво понизила шанси трудоустрою представників національної еміграції, які і без того в силу різних причин були їх позбавлені. Наприклад, якщо сьогодні Німеччина волає щодо нестачі лікарів нижчої і середньої ланки, то у Франції ми бачимо перенасичення ринку праці кваліфікованими кадрами, які є громадянами країни, але мають іноземне коріння. Наприклад, лише 11% випускників навчальних закладів алжирського і марокканського походження у віці від 25 до 33 років отримали роботу після закінчення навчання, тоді як доля коренних французів складає 46%. Як констатують експерти дискримінація фахівців за країною походження стала характерним явищем для провідних економік країн ЄС. Інша статистика свідчить зворотне. До 2020 року в Німеччині буде невивистачати 6,5 мільйона працівників, з них 2,4 млн. з вищою освітою.

Таку супечливу картину обумовлюють багато причин. Тут є і причетність окремих країн до епохи індустріалізації, і сутність «високих технологій», яка виключає їх спрощення, що тягне високі стандарти щодо оцінювання знань і вмій, і зміна пріоритетів у розміщенні технологічних виробництв (виробництва першої стадії, які базуються на розумовій праці розміщуються у себе вдома, виробництва другої стадії, які потребують кваліфікованої ручної праці — в країнах з високою технічною культурою виробництва (наприклад, Шотландія), виробництва третьої стадії, які потребують рутинної малокваліфікованої праці (різна зборка) — в таких країнах як Гонконг, Індонезія тощо [2], але ми торкнемося однієї — соціально-біологічної.

Йдеться про те, що в останні часи в європейському політикумі дискутується тема про так званий коефіцієнт інтелектуальності (IQ). В політичній, соціологічній і біологічній науці, які вивчають соціальні структури ця тема є однією з провідних. Те, що *Homo sapiens* належить до біологічних видів, який реалізує колективний спосіб життя ні в кого сумніву не викликає. До того ж сучасні дані генетики [10] й етології (науки про колективну поведінку тварин) [10] свідчать, що у біологічних видів, які здійснюють колективний спосіб життя, існують природжені, генетично обумовлені потреби у взаємодії з собі подібними, форми пристосування до себе подібних, координації й субординації серед собі подібних, кооперація й конкуренція, а також генетично обумовлений рівень інтелектуальних та інших здібностей для задоволення даних потреб. Наприклад, є дослідження, які встановлюють, що розподіл індивідів у соціальній структурі США залежить від значення коефіцієнта інтелектуальності (IQ), який значною мірою обумовлений природженими генетичними чинниками [11]. Отже, в суспільстві біологічні чинники, які діють разом з чинниками соціальними слугують природним порогом щодо виконання певних функцій і видів праці, особливо коли йдеться про економіку 5 і 6 технологічних укладів. Історична парадигма трудової діяльності вихідців з країн «третього світу», чи навіть такої країни як Туреччина, яка вже тривалий час є кандидатом до вступу в ЄС не дозволяє їм переступити поріг «традиційної» кваліфікації. Для цього потрібен історичний час і чинемалий.

Зрозуміло, що в мовах фінансово-економічної кризи такі висновки науковців стикаються з проблемою політкоректності. Адже одна частина країни виглядає розумною і навіть патріотичною, а другий — навішується ярлик «недолугої посередковості». Особливо це було

помітним за підсумками загальноєвропейської дискусії навколо книги члена ради директорів Німецького федерального банку Тіло Саррацина (Thilo Sarrazin) «Германия самоликвидируется», яка вийшла у 2010 році. На переконання Саррацина середній німецький буржуа за традицією мислить в національних категоріях, які підкріплені біологічними аргументами. Оскільки політика еміграції Німеччини є помилковою, то на протязі тривалого часу замість імпорту мозгів вона націлена на імпорт жебратства. У підсумку, на його думку, відбувається негативний відбір, в результаті якого Німеччина *глушеет* (рос. мовою). На відмінну від дарвінського природного відбору, *оглушення* німецької нації — стає процесом природним. Другою причиною *оглушення* вважає він є соціальне законодавство, яке стимулює народження *глупейших*. Вихід з ситуації вважає Саррацин є. Це — заохочення до зростання народжуваності серед розумних людей, особливо німців. Молодим людям з вищою освітою слід надавати премію і всіляко їх підтримувати. І тоді, на його думку, країна економічно розквітне, оскільки головним товаром Німеччини завжди був інтелект [12]. У контексті ідей Саррацина, але в менш різкій тональності висловилися міністр внутрішніх справ ФРН Томас де Мезера, депутат бундестагу від фракції ХСС Норберт Гайс (Norbert Geis) та багато інших високопосадовців. Зрозуміло, що така термінологічна полеміка високопосадовців не покращує соціальний клімат у суспільстві в цілому. Але існує більш об'єктивний фактор, який стимулює небажання молодшої частини емігрантів до професійної соціалізації. Це — феномен соціальної держави, яка побудована в Німеччині, Франції та інших країнах. Наприклад Німеччина на соціальні потреби витрачає щорічно 26,7% ВВП країни. Це більше ніж в США (15,9%) та в середньому по країнах ЄС (20,5%) [13]. Механізм соціальної допомоги, який повинен був підтримувати та заохочувати емігрантів до активних соціальних дій перетворився на притулок лінності та іждивенства. Особливо це відчутно серед молоді. Наприклад, як свідчить статистика, в 2006 році 47% молодих людей турецької громади Німеччини жили за рахунок соціальних виплат і зовсім не переймалися своїм працевлаштуванням. Для етнічних груп цей факт надто неприємний. Скоріш він каже не про трудову дискримінацію, а про особливості суб'єктивного психологічного сприяття образу суспільства, в якому людина мешкає. Соціальну державу частка емігрантів, особливо молодь, сприймає як місце реалізації екстремальних принципів [13, с. 17]. У системі цінностей західної спільноти до таких принципів можна віднести принцип гедонізму,

згідно з яким люди прагнуть максимізувати позитивні емоції й мінімізувати негативні. Для емігрантів принцип максимуму тобто максимум досягнень при мінімумі витрат є природним в силу історичної традиції економічних відносин. З дією цього принципу ми стикаємося постійно, коли заходимо у торгові ряди базарів. Якщо врахувати, що переважна більшість турок-емігрантів — це мешканці найбідніших районів центральної і східної Туреччини, то все природно.

Мультикультуралізм і релігія. У політиці інтеграції релігійний чинник є одним з ключових. Датою відліку прискіпливого погляду на цей феномен свідомості людини стали події, які були пов'язані з діяльністю представників радикального крила ісламу та мусульманських громад в окремих країнах Європи. Саме після 2001 року політики відкрито заговорили про небезпеку з боку ісламського світу. З другого боку йдеться про небезпеку перетворення європейської цивілізації на європейсько-ісламську в силу процесів глобальної міграції як про це пише російській дослідник В. Пантин в «Філософії історичного прогнозування» [14]. За різними даними в країнах ЄС сьогодні перебувають більш ніж 90 млн. емігрантів, серед яких емігрантам мусульманам належить першість. Наприклад, кількість вихідців з мусульманських країн складає в Голландії — 4,4% населення, в Німеччині — 3,7%, в Франції — 7,1–8,9%, Італії — 1,2% Великобританія –2.6%, Швеція 2,8% тощо [15].

В Європі питання ісламу розглядається у двох площинах: іслам як духовна сфера буття людини та іслам як основа радикалізму окремих груп населення. Складність полягає в тому, що в політичних цілях ці два питання час від часу змішуються, а засоби масової інформації подають іслам у вигляді монстра, який ось-ось поглине Європу. Експертна спільнота справедливо справедливо акцентує увагу, що у цій справі політики і журналісти вихоплюють з будь-якої інформації потрібний тільки для них контекст, який відповідає їхнім уявленням і переконанням. Решту справи робить людська уява і інформаційна картинка. Про таку тенденцію у інформаційному просторі ЄС свідчать дослідження групи депутатів європарламенту у 2011 році, які оприлюднив комісар з прав людини в Європі Т. Хаммерберг. За його інформацією із загальної кількості естреміських подій, які щорічно відбуваються в країнах ЄС тільки 3–2% пов'язані з виступами радикалів-ісламістів. Решта — це внесок домовзрослених екстреміських груп: від ліво — до право радикального спрямування. Отже справа в іншому — у політкоректності тих, хто подає матеріал у ЗМІ і хто очікує вигоди від такої PR акції. Те, що картина

ісламської навали на Європу надто перебільшена свідчить аналітичний огляд Лондонського відділення асоціації православних експертів [16]. Тематика проблем, які винесені православними експертами на обговорення загалу надто широка — від кількості мечетей по країнах Європи і стану релігійності в середовищі людей, які вийшли з ісламських країн до демографії населення етнічних груп в країнах проживання. Висновок авторів схиляється до одного — загальноєвропейській дискурс з цього питання надто нестриманий в коментарях і некоретний в оцінках.

Серед європейських країн найбільш комфортно мусульманська громада почуває себе в Голландії. Мультикультура за голландським варіантом означає, що всі культури мешкають паралельно, а емігранти вивчають мову і культуру країни перебування залежно від власного бажання. Завдяки старанням уряду країни побудовано 475 мечетей, створено різноманітні освітні і культурні центри, що упорядкувало стан культурного життя мусульманської громади. На додаток соціальне забезпечення непрацюючих і різноманітні виплати роблять життя емігрантів досить пристойним навіть за європейськими мірками. До таких результатів у мультикультуралізмі Німеччині, Франції та Великобританії ще далеко, хоча і ці країни теж прикладають багато зусиль щодо покращення релігійного життя емігрантів. Наприклад, в Німеччині побудовано 1600 мечетей, а в Великобританії — 1500. За підрахунками фахівців з урахуванням динаміки соціалізації молоді з емігрантського середовища та залученням її до європейських цінностей цієї кількості культових споруд досить. Інша справа у спекуляціях навколо релігійної тематики, які іноді носять некоректний характер. Прикладом можуть слугувати комплексні дослідження щодо життя емігрантів-мусульман у Німеччині і коментарі до них. Нещодавно міністерство внутрішніх справ Німеччини оприлюднило на своєму сайті документ під назвою «Уявлення про життя молодих мусульман в Німеччині». Найгостріші спори аналітиків викликав тезис, що «15% молодих мусульман у віці від 14 до 32 років входять у групу строго релігійних, з ярко визначеним неприяттям західного образу життя, тенденцією до виправдовування насилля та небажанням інтегруватися у суспільство» [17]. У цьому тривожному феномені суспільних реалій представники офіційної влади помітили «імпорт авторитарних, антидемократичних і фанатично — релігійних переконань» [17].

Така думка представників офіційної влади надто контрастує з позицією лідера мусульманської громади Німеччини. Голова центральної

Ради мусульман Німеччини Альман Мазьєк (Aiman Mazyek) побачив в цій заяві спробу влади дискредитувати і виключити мусульманську громади з суспільного життя країни [17]. Саме це на його думку є причиною схильності до фанатичного ісламізму. Те, що у прихованій формі дискримінація існує майже у всіх країнах Європи не є новиною. Цей факт визнають і політики і засоби масової інформації.

Мультикультуралізм і суспільний простір. Віддаючи належне у концепції мультикультуралізму мовному і релігійному питанню слід сказати, що неабияке значення у подоланні культурної відчуженості має спілкування звичаїв, цінностей і традицій між людьми, які мешкають у полікультурному просторі. Звичаї, цінності і традиції є тими системоутворюючим чинниками, які формують душу народу і його національний характер. Вони непідвласні ритмам історичного часу і зберігають свою самобутність навіть в екстремальних умовах. Особливо це характерно для традиційних культур, в яких «стріла часу» як вважав К. Ясперс зупинилася у своїй стрімкій ході. В цьому аспекті цікавими є результати комплексного дослідження щодо спілкування світових культур російського дослідника А. Лукина, які він наводить у статті «Інформаційний простір і ціннісні орієнтації» [18]. Проблему спілкування Заходу з «третім світом» А. Лукин справедливо побачив у «матрицях свідомості» різних культур. У східних народів її структурні елементи як самоповага, самоорганізація, самореалізація наповнені другою духовною субстанцією, завдяки якій вони виявилися надто стійким матеріалом відносно проголошених Заходом орієнтирів як права людини, свобода, демократія, плюралізм, солідарність. Західні цінності не спроможні подолати бар'єри духовно-релігійного консерванту племінного устрою, адже не враховують чи найголовнішу річ — в неінформаційній культурі домінує інформація, яка зберігається на генетичному рівні. Саме вона виконує функцію керуючої програми. Як визначає О. Лукин — це певне змістовне ціннісне ядро культури, яке укорінене в її ментальному ґрунті [18].

Звідси сцени щоденного буття етнічної громади, яке побудоване на ісламських цінностях у суспільну свідомість мешканців міст вносять певну насторогу. П'ятничні молитви на вулицях, свавілля по відношенню до жінок (адже традиційна сім'я утворюється на основі віролікального браку, коли дружина цілком підкорена чоловікові), принесення пожертви на релігійні свята, що у багатьох випадках відбуватися прямо на вулиці тощо надто шокують пересічних громадян. Немаючи точок дотику культурна етнополіфонія поступово розмежує та ізолює певні групи

населення, що у кінцевому рахунку призводить до поділу суспільного простору на етнічні території, які живуть своїм автономним життям. Берлінські, Парижські, Лондонські та Ретердамські етнічні анклавні зі своїм стилем і ритмом життя сьогодні є нормою організації суспільного простору. Намагання ж влади втрутитися у ці процеси правовим механізмами очікуваних результатів поки що не дають. Прикладом можуть слугувати рішення урядів Нідерландів, Франції, Італії, Швейцарії та інших країн щодо заборони дівчатам, які є ученицями шкіл та жінкам носити чадру і паранджу в громадських містах. Порушниці повинні будуть заплатити від 150 до 300 євро з обов'язковим виконанням громадських робіт. Чоловики таких жінок можуть заплатити штраф до 30 тис. євро або потрапити до тюрми терміном до 1 року. Гасло «Скиньте маски» американський дослідний центр «П'ю» прокоментував наступним чином: «законодавці йдуть у форваторі бажань електорату, але найголовніше є те, що вони бачать загрозу власній культурі з боку культури ісламу». Це є своєрідним визнанням того, що національний суспільно-культурний простір зазнає тиску трансформаційних впливів і як динамічна структура може зазнати руйнування. Індикаторами такої тенденції є зростаюча хвиля арабо- і ісламо фобія, яка останім часом набирає обертів в Європі.

Мультикультуралізм: еміграція і громадянство. Для історичних етно — культурних гомогених систем, якими фактично до середини ХХ століття були країни Європи інститут громадянства не викликав особового занепокоєння. Титульна нація утворювала державне тіло, а політико-правовий механізм отримання громадянства забезпечував його здоров'я. Кардинальна зміна ситуації відбулася починаючи з 80-х років минулого століття, коли з хвилею еміграції стали відчутні центробіжні тенденції у розвитку національного культурного простору. Європа відчула неминучий крах національних держав у наслідок того, що культурне підґрунття державоутворюючих народів, які в силу історичного розвитку і утворили свої держави стало стрімко розмиватися. Гостроти теми дадали реалії великих міст, де поруч з місцевою громадою почав існувати паралельний світ інокультурної реальності, яка зовсім не вписувалася у світогляд пересічного європейця. На додаток, фантом ісламізації підкріплювався статистикою емігрантів в тій чи іншій країні Європи. Наприклад в такій країні як Німеччина кількість іноземних громадян у 1988 р. склала 4,5 млн. людей, що дорівнювало 7,3% від всієї численності населення. У 2002 р. ці показники вже дорівнювали 7,3 млн. людей і відповідно 8,9% від кількості населення. За офіційними

даними Франції за 2006 рік вони виглядали наступним чином — 5,1 млн. емігрантів і 7,9% від кількості населення. Середня статистика по Європі складала 5,1%. Це надало підстави британському політологу Дж. Лінді-Френч висловити занепокоєння що до великої еміграції, яка стала «уявляти реальну загрозу для суспільства, культури і соціальної інфраструктури» [19]. Характерно, що ця проблема британському загалу була подана як питання національної безпеки, яке негайно треба вирішувати. Адже на її думку «прихильність британського істеблішменту ідеї культурної різномірності призводить до збільшення кількості громадян Великобританії, які переслідують інтереси інших країн» [19]. Така підозра базувалася на тому, що значна кількість емігрантів залишилася в країні перебування незважаючи на закінчення термінів трудових контрактів, друга не бажала активної інтеграції, а третя — прагнула зберегти свою культурну ідентичність за будь що.

Отже європейці встали перед вибором — в межах політико-правових механізмів мультикультуралізму впорядкувати ці процеси через інститут отримання громадянства. Головною метою цього рішення було захистити європейську культурну ідентичність і по можливості стимулювати процеси інтеграції емігрантів у титульну культуру. Починаючи з 90-х років минулого століття громадянство стало розглядатися у якості головного інструменту мультикультуралізму. На думку європейських політиків його необхідно надавати, щоб полегшити процес інтеграції. Слоган, «чим більш триваліший час людина буде позбавлена будь-яких прав, тим більша вірогідність, що вона поповнить ряди маргіналів» — став керівництвом до дії. Особливості вирішення цього питання відобразили три основні моделі інтеграційної політики. Російський політолог В Малахов детально їх розглянув у статті «После мультикультурализма: Европа и ее иммигранты» [20]. Для Франції такою моделю стала асиміляція, для Німеччини — сегрегація, для Великобританії — плюралізм. Зрозуміло, що це сутто схематичний підхід, адже політична практика 90-х і 2000 років внесла багато коректив. Але загальним є те, що моменту отримання громадянства передувє певний період натуралізації (він коливається від 5 років — Франція, Італія і Великобританія, 8 років — Німеччина, до 10 років — Іспанія і Португалія), під час якої претенденти на отримання громадянства повинні вивчити мову, ознайомитися з історією країни, пізнати культурний ландшафт країни, ознайомитися з Конституцією тощо. Це сприяло помітному зростанню показників натуралізації та скорішому отриманню громадянства. Наприклад, найбільш високі значення показ-

ників демонстрували Швеція, Нідерланди, Данія та Бельгія (7,9–5,5% від загальної чисельності іноземців, які мешкали в країні [20]).

Особливостями Німеччини, Греції та Італії у формування нації є те, що в основу цього процесу покладено принцип загальності походження населення, тобто «право підгрунття». Це означає, що відносно емігрантів, які не мають місцевого коріння, або хоча б європейського походження здійснюється політика функціональної інтеграції, або соціального громадянства (*denizenship*). Тобто йдеться про те, що емігрант може бути інкорпорованим тільки у сферу зайнятості і систему соціального страхування. Можливості політичної участі у справах суспільства та отримання нового громадянства обмежуються. Зато всі хто народився на території країни отримують громадянство автоматично досягнувши визначеного законодавством віку. В Франції, навпаки, вже більш ніж два століття під нацією (національною спільнотою) розуміється «согромадянство» і єдина громадянська ідентичність, яка визначається національним політичним порядком, а не етнокультурним і релігійним корінням. Держава формально не визнає особливостей етнічних меншин і не враховує їх в практичній політиці. Все це віднесено до приватного життя емігрантів. Неабиякий особливий підхід до національного питання в європейському домі націй демонструє Великобританія. Тут прослідковується британській консерватизм: данина правам і свободам людини у дусі лібералізму і колоніальне надбання минулих часів. В основу формування нації вона поклала право і «расові відносини» (*race relations*). Дана модель базується на антидискримінаційних правових нормах і політиці рівних можливостей і відрізняється надто швидким наданням емігрантам політичних і громадянських прав у повному обсязі [20].

Концепція нації здійснює суттєвий вплив на самоідентифікацію та отримання громадянства. Як свідчать дослідження діти емігрантів найчастіше себе ідентифікують з країною походження своїх батьків чим сильніша самоідентифікація з нацією в країні проживання. Порівняння відповідей респондентів, які мешкають у Франції, Німеччині і Великобританії свідчить, що ідентифікація з батьківщиною своїх батьків найбільш прослідковується саме в Великобританії. В Німеччині, навпаки, діти емігрантів схильні ідентифікувати себе з країною походження батьків або про країною проживання. Франція займає середине положення між Великобританією і Німеччиною. Вона ближче до Великобританії ніж до Німеччини. «Француз і алжирець», «франко-алжирець» — ці відповіді надали 67% всіх опитаних з

числа емігрантської молоді. В Великобританії ця цифра сягнула 75%, в Німеччині — 40%.

Отже поділяючи вислів Зігмунда Баумана, що «інтеграція» — це політкоректне ім'я для асиміляції емігрантської хвилі у якості загального висновку зазначимо, що політика мультикультуралізму у її національних концепціях країн-лідерів Європейського союзу не досягла своєї мети в силу багатьох причин. Головною є те, що мультикультуралізм віддзеркалив культурну логіку мультинаціонального капіталізму, який переслідуючи корисні цілі перетворив культурне середовище у певний товар, якому є своя ціна. Час існування західної спільноти ще раз довів, що суспільство є нелінійною системою, яка володіє інтегруючим системотворчим чинником, роль якого в різних системах можуть відігравати неоднакові підсистеми, зокрема, тільки економічна в межах західного способу життя. Багато що залежить від потенцій духовно-культурної реакції соціуму на внутрішні і зовнішні виклики й динаміки внутрішніх процесів щодо досягнення максимально повного результату в рамках відповідних ціннісних орієнтацій.

Література:

1. Ковшов Е. М. О трудностях проведения политики мультикультурализма в современном западном обществе // <http://sword.com.44.index...philosophi-social...kovshov-em>.
2. Эмиль Паин К вопросу о «крахе политики мультикультурализма» в Европе // Ист.: <http://demagogy.ru/pain/blog/2011-03-05/k-voprosu-o-krakhe-politiki-multikulturalizma-v-evrope>
3. Berliner M., Hull G. Diversity and Multiculturalism: The New Racism / Ayn Rand Institute http://www.aynrand.org/site/PageServer?pagename=objectivism_diversity.
4. Гегель Г. Философия права.- М.: Наука, 1990. — 524 с.
4. Валлерстайн И. «Конец знакомого мира: Социология XXI века».- М.: Логос, 2003. — 368 с.
5. Приходько О. Релігія як двигун економічного розвитку // Дзеркало тижня. — 2004. — № 1. — 10 січня.
6. Русские хотят не привилегий, а равноправия и справедливости // Аргументы Недели #36 (277), 15 сентября 2011.
7. Соціальна філософія: підручник для вищої школи. — Х.: Прапор, 2007. — 688 с.
8. <http://km.ru.proval-muitikulturalizma...evrope...>

9. Мак-Фарленд Д. Поведение животных: Психобиология, этология и эволюция / Дэвид Мак-Фарленд; пер. с англ. Н. Ю. Алексеевко и др.; под ред. П. В. Симонова. — М.: Мир, 1988. — 518 с.
10. Herstein R. The bell curve: Intelligence and class-structure in American life / Herstein R., Murrey Ch. — N. Y., 1994. — 340 p.)
11. <http://tolk.ru.-? p = 475>.
12. Давыдов А. А. К вопросу об определении понятия «общество» / Давыдов А. А. // Социс. — 2004. — № 2. — С. 12–24.
13. Паннтин В. И. Философия исторического прогнозирования: ритмы истории и перспективы мирового развития первой половине 21 века / В. И. Панини. — Дубна: Феникс, 2006. — 448 с.
14. Dittrich M. Muslims in Europe: addressing the challenges of radicalization. EPC Working Paper. 2006, March. № 23. P. 52.
15. http://istine.ru/apologia/islam/apologia._islam_.
16. <http://lenta.ru/news/2011/08/30/fail/>.
17. Лукин А. Н. Информационное пространство и ценностные ориентации // <http://www.carnegie.ru/ru/print/68751> — print.htm.
18. Линдли-Френч Дж. Великая иммиграционная катастрофа. <http://www.globalaffairs.ru/number / Velikaya-immigratcionnaya-katastrofa-15368>.
19. В. Малахов «После мультикультурализма: Европа и ее иммигранты» // <http://dialogs.org.ua/ru/periodic/page25134.html>

Грубов В. М., Кулагин Ю. И. Кризис политики мультикультурализма в европейском общественном пространстве

Исследуется феномен политики мультикультурализма, механизмы и проблемы ее реализации ведущими странами Европы на национальном уровне.

Ключевые слова: *политика, мультикультурализм, иммиграция, неинформационная культура, национальные интересы, конфликт.*

Grubov V. M., Kulagin Y. I. Crisis of politics of cultural diversity in the European social sphere

In this article is Analised phenomenon of politics of cultural diversity, tools and problems of its implementation by leading countries of the Europe on the national level.

Keywords: *politics, cultural diversity, emigration, non-informational culture, national interests, conflict.*

УДК 141.7

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ РОСІЙСЬКОЇ МОДЕЛІ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Кудря І. Г.[©]

Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Київського університету права НАН України

Стаття представляє собою аналіз соціокультурного контексту російської моделі модернізації і є спробою продемонструвати, що російська форма модернізації в багатьох своїх аспектах обумовлена культурно-цивілізаційним типом російського суспільства.

Ключові слова: *індустріалізація, модернізація, патримоніалізм, секуляризація*

Російська модель модернізації не може бути зрозуміла без осмислення її культурно-цивілізаційної основи, особливостей ставлення до індивіда, власності, влади, релігії, праці і держави, обумовлених культурно-історичним розвитком російського суспільства. Метою даного дослідження виступає роль культурно-історичних факторів в російській модернізації. Дослідження зосереджується на цих критичних факторах модернізації для того, щоб визначити зв'язок між цивілізаційно-ціннісним комплексом, який історично склався, і змістом модернізаційних процесів в Росії. В статті представлені розробки проблеми модернізації, таких авторів як Й. Арнасон, Ш. Ейзенштадт, М. Кастельс.

Поштовхом російської модернізації є поразка у війні або зниження її статусу держави у світі. Метою російської модернізації виступає не облаштування внутрішнього життя суспільства, а зміцнення мілітарної сфери, бюрократії, контролю над суспільством та деіндивідуалізація [1, с. 328].

В історичній ретроспективі російська модернізація складається з декількох етапів. Перша хвиля — модернізація трансформувала російську культуру з сакральної у секулярну, тому вона була за своїм змістом в першу чергу секуляризацією, обумовленою усвідомленням того, що традиційна ортодоксальна культура, не в змозі була забезпечити розвиток Росії порівняно з Західною Європою. Друга хвиля модернізації

вирішила питання ліквідації феодалізму і створення державного капіталізму. Третя хвиля модернізації заклала основи побудови соціальної держави. Нарешті, остання хвиля — пострадянська модернізація розпочалася в 1990-х рр.

Перший етап російської модернізації розпочався в XVIII ст., його можна визначити, як апофеоз секулярного етатизму. Можна говорити про виникнення в цей час реального культу бюрократичних інститутів. Жодна суспільна структура, від торгівлі до церкви, від армії до побуту, не могла існувати без адміністрації, нагляду з боку спеціально створених інституцій. Суспільство повністю підпорядковувалося принципу державного утилітаризму. Це було спробою швидкого переходу від середньовіччя до Модерну. Вестернізація Росії була реалізована ціною підпорядкування маси населення системі державно-санкціонованого кріпацтва. У результаті, низи реально не модернізувалися і виникла дуальна Росія, у якій спосіб життя традиційного селянства був абсолютно відділений від модернізованої еліти і держави. В сфері економіки була впроваджена філософія меркантилізму. В цілому меркантилізм може бути осмислений, як економічний еквівалент абсолютистського державотворення. Він був спрямований на систему протекціонізму, з цією метою держава засновувала експортні монополії, шукала нові ринки і джерела дешевого імпорту в колоніях. Етатизм і протекціонізм становили природу меркантилізму. Під час цього етапу російської модернізації православна церква остаточно втрачає роль морального авторитету в суспільстві, цю роль відіграє держава, як вища морально-політична інстанція. Виникає симбіоз етики і політики, причому політика практично поглинає етику, місце релігійної етики посідає політична ідеологія.

Друга хвиля модернізації в Росії почалася після Кримської війни (1853–56), вона виходила з визнання визначальної ролі держави у модернізаційному процесі. Базовими елементами такої моделі модернізації були народність, державність і православ'я, з акцентом на державності. Свого часу Візантія, поклала в основу свого функціонування ці ж самі принципи — сільську громаду, необмежену монархію і ортодоксальне віровчення. Все це відміняло необхідність в феодальній ієрархії. Візантія була єдиною автократичною державою, яка проіснувала такий тривалий час у середньовічній Європі. Проте, візантійський фактор мав вихідне, але другорядне значення в російській модернізації. Монгольський вплив змістив баланс на користь азіатського компонента, але вкорінення православ'я і прийняття татаро-монголами ісламу увічнило мультициві-

лізаційний тип Росії. Відмінність між західною і російською традицією з'являється саме після монгольського завоювання, яке розглядається як поворотний пункт у російській історії. Росія була завойована двічі — монгольською ордою і монгольською ідеєю держави, основна імплікація цієї тези в тім, що ліквідація Київської Русі не означала просто історичну регресію, вона означала тривале відчуження від західного світу і засвоєння східних зразків культури. Монгольська спадщина стала історичним джерелом постреволюційного тоталітаризму [3, с. 29].

Негативне ставлення до підприємницької ініціативи в Росії сформувалося за часів татаро-монгольського ярма. Саме тоді була запроваджена система кругової поруки при сплаті податків. Підприємницька ініціатива дозволяла вийти з общини, розривала зв'язок людини з землею. Така соціальна мобільність і економічна незалежність загрожувала самім основам аграрної цивілізації і дозволялась лише іногородцям та іновірцям, не пов'язаними з місцевими звичаями і традиціями. Після завершення монгольського панування Росія знову повернулася до псевдовізантійської традиції, вибірково використовуючи монгольський досвід [2, с. 34].

Пріоритет держави, а не суспільства в модернізації, сформував не західний тип персоналізму, а специфічну форму індивідуалізму, який ґрунтувався на системі особистих мереж, яка забезпечувала одичне благо одичного суб'єкта. Така система функціонує в умовах відсутності соціальної довіри. Горизонтальні суспільні зв'язки слабо розвинені. При відсутності публічного соціального життя, одна форма соціальної асоціації процвітає — родина. Суспільство, яке позбавлене надійної форми соціальних відносин, свідомо тримається вузького кола родини в умовах відсутності засобів громадського захисту і допомоги, сам-на-сам з метафізичною владою. При нерозвиненості горизонтальних соціальних зв'язків, лише родина і держава можуть захистити людей один від одного.

Тут варто підкреслити один аспект без якого важко зрозуміти російську модернізацію — роль держави в житті суспільства. Державна влада розуміється не як обрана, або делегована, а як сакралізована. Влада не обмежена соціально (з боку еліти), духовно (з боку церкви), юридично (з боку формального закону). Гіпертрофія держави була обумовлена відсутністю будь-яких інституціональних обмежень. Аристократія була ліквідована на початку формування Московської держави, дворянство ніколи не було незалежним від держави. Не роз-

винулася традиція лицарства з її культом честі і гідності. Доктрина церковно-державної симфонії, зміст якої визначався ідеєю цезарепапізму, дозволяла державній владі відігравати провідну роль у стосунках з церковною владою. Ремесло не було організовано за цеховим принципом, що врешті-решт стало головною перешкодою для професійної мобільності і соціально-економічних змін в російському суспільстві. Відсутність цехової самоорганізації ремесла і торгівлі в формі гільдій говорило про те, що не існує урбаністичної культури, як потенційного джерела виникнення буржуазії, носія автономної підприємницької ініціативи. Принцип пріоритету благодаті над законом, сформульований ще митрополитом Іларіоном, призвів до того, що категорія права була невизначеною, порівняно з конкретно-формальним західним розумінням права. Відповідно державна влада не мала чітких правових меж діяльності. Спори вирішувалися на основі уявлень про соціальну справедливість, а не на підставі договору, і немає підтвердження, що держава бажала запровадити контрактну систему у відносинах між суб'єктами. Державна влада виступала єдиним джерелом закону і єдиним власником. Відсутність права власності на землю, коли земля підлягала довільній державній конфіскації, призвела до важливого соціально-економічного наслідку — мінімальної готовності до довгострокового інвестування в сільське господарство і бажання тимчасових розпорядників, максимумно використати як землю так і трудові ресурси, без гадки про майбутнє. Найбільш такій моделі підходить веберівський ідеальний тип патримоніального панування.

Натомість, функція державного механізму на Заході полягала в здійсненні балансу між антагоністичними силами, які були досить сильними, щоб блокувати кожний рух іншого центру влади, але недостатніми, щоб стати самостійним центром влади. Крім того, абсолютизм на Заході був обмежений традиціями, які не мали аналогів у російському контексті. У буквальному значенні, поняття абсолютизму більш адекватне російській моделі, ніж західній моделі; цю модель можна назвати абсолютним абсолютизмом. На Заході державна влада спочатку необмежена, потім поступово обмежувалася церквою, знаттю, раціональним законом і природними правами людини.

Третя хвиля модернізації почалася після краху царської Росії в 1917 р. Радянська модернізація була однією із найбільш амбіційних спроб соціального розвитку в історії. Озброєна філософією матеріалізму, вона почала великий соціальний експеримент побудови якісно

нового суспільства, прагнучи створити власний соціальний порядок, як альтернативну сучасність. Впроваджуючи квазімодернізацію суспільства, створювалися інститути, сучасні за формою, але традиційні за змістом. Росія вийшла з традиційності, але не перейшла до сучасності [1, с. 329].

Співвідношення між російським минулим і радянською моделлю, можна проаналізувати на основі структурного підходу, що акцентує на структурній безперервності між радянською моделлю і дореволюційною російською моделлю модернізації. Структурна подібність між імперською і радянською Росією є результатом ретрадиціоналізації, як інтернаціоналізації минулого. Російська історія складається зі значимих коротких періодів нововведень, за якими слідує відродження традиційних зразків, ще більш архаїчних і реакційних. «Російська історія включає цикли вестернізації і кардинальної орієнтації» [1, с. 329].

Радянська модель модернізації, як вираз секулярного утопічного соціалізму і матеріалізму, була редукована до простої форми позитивізму. Зростання продуктивних сил стало центральним принципом модернізації, а великомасштабна механізація — абсолютною основою для вирішення всіх соціальних проблем. Утопічність цього проекту проте полягала в тому, що він був спробою реалізувати соціалізм в переважно докапіталістичній економіці. Офіційний культ праці в Радянському Союзі, незважаючи на зовнішнє оформлення, не мав культурно-історичного змісту. Інтенсивність із якою цей культ був впроваджений, пов'язана з недорозвиненим капіталізмом, який був обумовлений не тільки відсутністю інституціонального зв'язку між працею і капіталом, але також виробничого дискурсу. З XVI ст. в Росії починає переважати традиція некористолубства над користолубством. Пріоритет ідеї некористолубства, був обумовлений централізацією влади.

Оскільки праця асоціювалася з матеріальним збагаченням, вона мала негативне значення. Піднести працю до статусу головної соціальної цінності було складним завданням, тому що праця — не просто моральна категорія, але і система звичаїв, що має конкретну етику і вимагає розвиненої системи мотивацій. В умовах відсутності культурно-історичної легітимації праці, процес не міг не набути ідеологічного забарвлення. Також у концепції радянської модернізації акцентувалося на репресивній природі праці (індустріалізація була продуктом примусової колективізації). Культ праці набув форми продуктивістського фетишизму. Ціла міфологія працювала на створення в умовах репресивної

держави культу нескінченної і марної праці. Якщо західна етика праці ґрунтується на добровільній вірі, то радянська етика праці на самопожертві, що веде до зростання державного контролю. В російській етиці праці відсутній пріоритет якості продукції, турботи щодо тривалих відносин із споживачами, особиста відповідальність за виріб власної праці. Праця спрямовувалася на виробництво предметів низької якості і обмеженого асортименту, які не могли бути конкурентоспроможними на світовому ринку.

Радянська модернізація — це синтез раціоналізму епохи Просвітництва і середньовічної есхатології. Унікальний гібрид сучасності і традиціоналізму, який узяв за зразок модель різновид технократичного патримоніалізму, яка діяла на основі механіцизму, згідно якому світ уявлявся величезним механізмом, а життя як специфічний тип механічного руху; позитивізму — синтезу наукового знання з еволюціонізмом; утопізму, при якому інструментальна раціональність становила ціннісну основу технократичного утопічного світогляду у формі тоталітаризму. Фактично радянська модернізація являла собою певний тип техноутопії.

Радянський досвід модернізації був втіленням субординації економічної раціональності імперативу державності і побудови імперії [3, с. 2]. Тоталітарний проект визрівав в імперському контексті. Росія одночасно поєднувала риси імперії і периферії світової капіталістичної світ-системи. Прямий зв'язок простежується між імперською і радянською модернізацією у принципі застосування патримоніальних методів в соціально-економічній організації суспільства. Імперський патримоніалізм підкорив ринкові відносини імперативу політичного автократизму, радянський соціально-економічний проект по-суті представляв собою індустріальний патримоніалізм — підкорення аграрної периферії урбанізованому ядру через процес примусової колективізації та індустріалізації.

Поряд з цим радянська модернізація значно зменшила суспільну нерівність, а представники робітничого класу одержали широкі можливості в сфері освіти і професійної кваліфікації. Була здійснена тотальна заміна еліти на нову — пролетарську. Частково в результаті цих змін, радянське суспільства так довго проіснувало. Протягом тривалого періоду індустріалізм розглядався, як масами, так і елітою, як благо. Цей феномен можна описати, як симбіоз між масами і елітою. Новий правлячий клас не міг проводити індустріалізацію і консолідувати

свою владу без допомоги робітничого класу. З іншого боку, робітничий клас вбачав в індустріалізації порятунком від соціальної нерівності. Незабаром, почалася кристалізація нового типу нерівності — політичної нерівності. Політична сфера суспільства була основою стратифікації суспільства. Ш. Ейзенштадт зазначав, що «у кожному з історичних бюрократичних суспільств, розвиток залежить від природи політичного процесу: по-перше від політики еліти; по-друге, від орієнтацій, цілей і політичної діяльності головних страт; по-третє, від взаємозалежності між ними» [5, с. 362].

Радянський модернізаційний проект зазнав краху, оскільки не включився в інформаційну революцію. А. Тоффлер писав, що головна вада великого соціалістичного експерименту ХХ ст. в тому, що він сповідував застарілий підхід до знань. Подібно тому, як феодальні суспільні відносини перешкоджали індустріальному розвитку, соціалістичні суспільні відносини унеможливили для соціалістичних країн мати перевагу перед розвиненими країнами, благополуччя яких ґрунтувалося на прогресивних технологіях і відкритій інформації. Згідно М. Кастельсу, типовим прикладом індустріалізації навздогін був Радянський Союз, який за короткий час перетворився з аграрної країни на індустріальну державу, щоправда модернізація обмежувалася лише сферою економіки, а саме розвитком важкої промисловості. Однобічна індустріалізація призвела до того, що СРСР у 80-х рр. ХХ ст. не зміг вписатися в контекст постіндустріальної цивілізації, а тоталітарна вертикальна ієрархія влади унеможливила формування суспільства горизонтальних мереж, все це призвело до колапсу СРСР. «Криза що призвела до перебудови і запустила націоналізм, полягала у нездатності радянського етатизму, здійснити перехід до нової інформаціональної парадигми, до процесу, який мав місце в решті світу» [4, с.9].

Є декілька підходів до концептуалізації радянської модернізації. Перший підхід розглядав радянську модель в контексті західної модернізації. Згідно цьому підходу, не було окремої радянської версії сучасного суспільства, тільки копіювання процесу західної модернізації, розвиток деяких компонентів тут був більше обмежений або однобічним, а відсталість частин відображалася в структурі. Аналіз Ю. Габермасом радянського типу модернізації є прикладом другого підходу. Ю. Габермас розрізняє два типи сучасного суспільства: західний тип капіталістичної економіки і радянський тип бюрократичної держави. Ця системна відмінність призводить до біфуркації модернізаційного процесу, хоча

абсолютизація влади більш руйнівна, ніж абсолютизація багатства, в перспективі соціокультурні наслідки обох напрямів розвитку ведуть до колонізації життєвого світу, до ерозії культурної основи суспільства [3, с. 5].

Третій підхід розглядав капіталізм і радянський соціалізм, як зразки індустріального розвитку, які з одного боку відрізнялися різними стратегіями індустріалізації та інституціоналізації суспільства, а також умовами переходу в постіндустріальну епоху. З іншого боку, базові організаційні принципи і структурні конфлікти індустріального суспільства переважають в обох типах [3, с. 7]. Невдача радянської моделі, як альтернативи західного капіталізму не означає, що вона не мала значення для сучасності в цілому. Радянська псевдомодернізація мала важливий цивілізаційний вплив.

Нарешті, остання хвиля модернізації, яка розпочалася 1990-х. У пострадянських суспільствах простір підкоряє собі час, як це трапляється всюди у світі, де формується мережеве суспільство. Пострадянський простір розколотий між мережами динамічних міських ядер, пов'язаних із глобальною економікою і сільською місцевістю, яка будучи локалізованою і сегментованою, звертається до власної ідентичності, тим самим рятуючись у своїй маргінальності. Відповідно маргіналізація більшості на пострадянському просторі є його фундаментальною характеристикою. На пострадянському просторі за зовнішнім пластом модернізації, залишився практично недоторканим величезний шар неінституціалізованих традиційних сфер суспільства, який радянська модернізація так і не змогла подолати. Описана вище схема, загальна для всіх пострадянських суспільств. Але у кожному з них у різній мірі були альтернативні культурні комплекси, національні культурні традиції. Різний ступінь цих впливів обумовив розмаїтість суспільств. Деякі культури були більше готові до трансформацій, інші, навпаки, абсолютно несумісні з ними. Пострадянська модернізація — це модернізація з урахуванням місцевих традицій і радянської спадщини, в одному випадку це білоруська персоналістська авторитарна модель модернізації зі слабкою інституціональною основою, в іншому — українська олігархічна модель модернізації в умовах високофрагментованого суспільства, або російська модель монопольного державно-бюрократичного капіталізму.

При цьому слід зважати на те, що моделі мислення, успадковані від радянських часів, діють набагато довше, ніж інституційно-організаційний каркас. Зіткнення несумісних культур означало для більшості насе-

лення, що звичні стилі життя неефективні в новій системі. У той же час нові культурні зразки здавалися їм нав'язаними. Для успішного впровадження модернізаційного проекту потрібна відповідна культура. Культурні зміни, як наслідок, зміни життєвих позицій і мотивації соціальних акторів — необхідна частина модернізації. Базова проблема будь-якої модернізації пов'язана з аксіомою — сфера культури інертна, змінюється набагато повільніше, ніж будь-яка інша сфера суспільства. Слід ще розробити концептуальні підходи, які були б у стані охопити різноманіття трансформаційних процесів у пострадянських суспільствах. Багатомірність сучасного пострадянського простору пов'язана з безпрецедентно складним характером найрізноманітніших політичних, соціальних, економічних і інших змін, які можуть одержувати різну концептуалізацію. Розробка інтегративної теорії трансформації пострадянського простору — справа майбутнього.

Таким чином, специфічний шлях російської модернізації пояснюється низкою культурно-цивілізаційних факторів: історично сформованою недовірою до приватної власності і можливості набуття її за допомогою праці; східно-християнським (візантійським) антропологічним оптимізмом; абсолютизмом влади, закладеними ще за добу татаро-монгольського панування, які витіснили ідеї правової держави і громадянського суспільства; традицією обчинного колективізму, в якій індивідуалізм вважався джерелом суспільної небезпеки, а автономна особистість була суспільно ізольована; перевагою матеріалістичних цінностей над духовними; відсутністю станово-представницьких інститутів суспільства, аристократії, незалежної церкви, буржуазії, міського самоврядування, які компенсувалися інститутом державної влади, який комплектувався на підставі персональної залежності. Єдиним дієвим інструментом модернізації в Росії була, є і залишається держава. Російська соціальна система відтворює себе на різних етапах історичного розвитку. Усі спроби модернізації залишаються тимчасовими флуктуаціями, які завершуються поверненням до історично вкоріненої норми.

Література:

1. Проскурина А. В. Модернизация и цивилизационная специфика России / А. В. Проскурина // Российское общество в современных цивилизационных процессах / Под ред. В. В. Козловского, Р. Г. Браславского. — СПб.: Интерсоцис, 2010. — С. 325–330.

2. Arnason J. Civilizations in dispute: historical questions and theoretical traditions model/J. Arnason. — Leiden: Brill. 2003. — 380.
3. Arnason J. The future that failed: origins and destinies of the Soviet model/J. Arnason. — New York: Routledge. 1993. — 252 p.
4. Castells M. End of millenium/M. Castells. — Malden MA: Blackwell. 2000. — 448 p.
5. Eisenstadt S. N. The political system of empires/S. N. Eisenstadt. — New York: Free Press. 1963. — 560 p.

Кудря И. Г. Социокультурные предпосылки российской модели модернизации

Статья представляет собой анализ социокультурного контекста российской модели модернизации и является попыткой продемонстрировать, что российская форма модернизации во многих своих аспектах обусловлена культурно-цивилизационным типом российского общества.

Ключевые слова: *индустриализация, модернизация, патримониализм, секуляризация.*

Kudrya I. G. Social and cultural background of the Russian model of modernization

The article presents an analysis of the socio-cultural context of the Russian model of modernization and is an attempt to demonstrate that the Russian form of modernization in many ways due to cultural and civilizational type of society.

Keywords: *industrialization, modernization, patrimonialism, secularization.*

УДК 378.141

ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНА АНТРОПОЛОГІЯ ЯК НАПРЯМ СУЧАСНОЇ ОСВІТЯНСЬКОЇ ПРАКТИКИ

Невмержицький О. А. ©

Кандидат педагогічних наук, доцент, провідний науковий співробітник ІВО НАПН України

Йдеться про філософсько-педагогічну антропологію, яка поступово відроджується в Україні на фоні зарубіжного рівня її розвитку.

Ключові слова: *філософська антропологія; педагогічна антропологія; філософсько-педагогічна антропологія; виховання.*

Численні дослідження в галузі педагогічної антропології дають підставу стверджувати, що вона є ні чим іншим як важливим складником сучасної філософії освіти. Загалом сучасну педагогічну антропологію можна охарактеризувати як спосіб антропологічного обґрунтування освіти [7]. Цю доволі загальну характеристику цілей і завдань педагогічної антропології по-різному конкретизують представники наявних течій філософії освіти та педагогіки. Одні з них наголошують, що педагогічна антропологія є переважно емпіричною теорією. Інші вбачають її основне завдання у розвитку теорії особистості, бачать у педагогічній антропології прикладну науку про освіту, оцінюють її як науку про міждисциплінарне поле комунікацій, у яке входить людина і яке є предметом дослідження різних наук, об'єднаних нею. Такі розбіжності у трактуванні предмета й цілей педагогічної антропології зумовлені насамперед науковими традиціями, які сповідують дослідники.

Безумовно, педагогічна антропологія є невід'ємним складником педагогіки, що намагається озброїти педагогіку арсеналом знань про природу людини та особливостями її освіти. Одним з її основних теоретичних джерел вважається насамперед філософська антропологія. Справедливо стверджувати, що вся історія педагогіки — багатогранна історія взаємовідносин філософської та педагогічної антропології. В результаті сформувалося й існує «сукупне тематичне поле філософсько-педагогічної антропології, яке «незважаючи на спільну антропологічну орієнтацію, є плюралістичним як у визначенні світоглядних і методологічних

засад, так і у виборі дослідницьких пріоритетів [12]. Іншими словами, філософська освітня проблема — невід’ємний складник педагогічної антропології. Відбувається, як зазначає М. Култаєва, з одного боку, «педагогізація світоглядної та антропологічної проблематики, а з іншого, — як наголошує російський вчений П. К. Кайдалов, — категорії антропологічної онтології (буття, діяльність, процес, система, цінність, культура, людина-особистість, об’єкт, суб’єкт та ін.) «переходять у педагогіку, виявляючи статус фундаментальних метафізичних понять: «педагогічне буття, «педагогічна діяльність, «педагогічна цінність — ці поняття і є філософськими основами педагогіки [1].

На нашу думку цілком припустимим у певному контексті, є вживання як ідентичних термінів «педагогічна антропологія та «філософсько-педагогічна антропологія. Такий підхід принципово не суперечить наявним поглядам та взаємостосункам між філософською та педагогічною антропологією. А саме: а) філософська антропологія розглядається як напрям роздумів, план та зміст досліджень людини під кутом зору виховання та освіти; б) педагогічна ж антропологія є одним із можливих способів перенесення розгляду сутності людини з філософської антропології на педагогіку, реальний процес здійснення філософського задуму в галузі освіти і виховання людини [5].

Сучасна педагогіка, завдячуючи філософії і безумовно філософії освіти, яку називають ще «філософією людини орієнтується на численні філософсько-антропологічні концепції людини, сформовані у різні часи. Серед них:

Неотомістська антропологія (Ж. Марітен, І. Гейзер, М. Шьякка, Р. Гвардіні), що співвідносить людину з вселенським порядком, створеним Богом, у якому людина посідає чільне місце.

Аксіологічна антропологія, що впливає із затвердження ієрархічно впорядкованого царства абсолютних цінностей (М. Гартман, А. Демпф, Ф. Й. Рінтелен, Р. Конрад-Мартіус).

Натуралістична філософська антропологія (І. П. Павлов, Д. Уотсон, Е. Торндайк), де місце абсолютних цінностей посідають філософсько-біологічні закономірності, які зумовлюють порядок світу та детермінують поведінку людини.

Індивідуалістична та персоналістична філософська антропологія (М. Шеллер, В. Штерн, Е. Муньє, М. Недонсель), у якій заперчується будь-яка об’єктивність: чи то фізичні закони, чи ціннісно-нормативний

порядок, бо, як стверджується, особистість сама формує себе і порядок у світі.

Екзистенціальна філософська антропологія (К. Ясперс, О. Ф. Больнов, Р. Марсель, Н. Аббаньяно, М. О. Бердяєв, М. Бубер, А. Камю, К. Барт, Е. Бруннер, Ф. Гогартен, Ж.-П. Сартр), в якій особистість визначає власний світ на протигагу інертному об'єктивно-речовому світу.

Цікавими для розгляду є також: ірраціоналістична (А. Бергсон, Х. Ортега-і-Гассет, М. де Унамуно, Л. Клагес, Ш. Блондель); прагматична (У. Джеймс, Д. Дьюї, Ф. Шиллер, А. Гелен, Р. Плеснер, Е. Ротхаккер); трансценденталістична (І. Кант, М. Хайдеггер, О. Больнов, Л. Бінсвангер, Р. Ріккерт, Е. Кассіпер); об'єктивно-ідеалістична філософська антропологія (Б. Бозанкет, Е. Шпрангер, Т. Літт) і ін. [8, 209–410].

Зрозуміло, що образ людини, поданий у цих філософсько-антропологічних концепціях, має найрізноманітнішу інтерпретацію. Водночас, спільним для усіх наявних підходів є намагання досягнути людину в цілісності її характеристик. Ідея цілісності людського буття і є ключовою саме для педагогічної антропології. Людина не розглядається ззовні, лише як істота, яка раціонально діє. Дедалі глибшає усвідомлення, що людину гармонізує єдність тіла, душі і духу, раціонального, емоційного і вольового. Створення сприятливих умов для розвитку цієї єдності — головна мета виховання та освіти.

З наявних підходів аналізу сучасного стану педагогічної антропології, в тому числі і зарубіжної, слід виокремити дискурс-аналіз, який перетворився із «суто лінгвістичного концепта на ефективний методологічний інструмент трансдисциплінарних досліджень [13, 15]. Це надзвичайно важливо, оскільки педагогічна антропологія має спільні терени із соціальною філософією, філософією освіти, філософією науки і культури, політологією, медициною — з усіма науками про людину. Дискурс для нас — це «аналітичні когнітивні, методологічні, світоглядницькі способи аналізу, необхідні для реалізації відповідних професійних стратегій [3, 21].

Стрижень дискурсів утворюють відповідні парадигми, які формуються на концептуальних засадах національних наукових традицій, зокрема німецької, американської та російської, що є предметом нашого розгляду. Ці наукові традиції, школи, утворюють своєрідні «парадигмальні центри у полі філософсько-педагогічної антропології, яка має поліцентричну структуру, а компетентність учасників не в останню

чергу «полягає у структуризації теоретичного багатоголосся, що само по собі не має ні рангів, ні обмежень [3, 31].

Одним із провідних світових «парадигмальних центрів сучасної педагогічної антропології є західноєвропейська континентальна наукова традиція, ядро якої складає багатогранна німецька філософська антропологія. Її характерною особливістю, зокрема, є намагання розробити, вважаючи людину «недосконалою істотою та враховуючи її принципову «відкритість світу, програму досліджень «цілісної людини, залучивши всі науки, які мають утворити інтегративне людинознавство (М. Шеллер, Г. Плесснер, Е. Ротхакер, А. Гелен). Як зазначає М. Култаєва, ця течія «містить у собі латентну педагогічну проблематику [2, 32]. Педагогічний чинник або залучається до механізму антропосоціогенези, або ж він постає однією із принципових характеристик людини. Тому К. Альберт пропонує зосередити увагу суспільствознавців «на педагогічному аспекті буття, а Г. Ромбах наголошує на тому, що «процес знаходження людиною свого місця у світі є суто педагогічним, адже йдеться про самостворення людини [2, 32], зазвичай як нам це бачиться, у сприятливому педагогічному середовищі. Отже, на думку Г. Ромбаха, «... в сукупному полі людської діяльності, педагогічне тут постає, як вторинний момент, оскільки... людина... сама себе бере в руки і самій собі віддає себе [2, 33].

Розмірковуючи над згаданим виразом Г. Ромбаха, про «педагогічне як вторинний момент», педагогічне тут дійсно слід розуміти як умову, тло, фон, тобто те що вчасно спрацьовує і, образно кажучи «зникає, формуючи людину як первинне і, вочевидь головне у цій співдружності. Прикладами такого «педагогічного аспекту буття мають бути перш за все сприятливі умови добре організованого навчання, яке домінує, над іншими видами діяльності тих, хто навчається. В іншому разі погано організоване навчання розбещує учнів (А.С. Макаренко); педагогічні умови стають сприятливими, коли у процесі навчання пробуджуються, розвиваються і задовольняються інтереси учнів і кожний на рівні своїх можливостей отримує задоволення від навчання (В.О. Сухомлинський); навіть коли учень добровільно бере на себе зобов'язання за контрактом навчатися на високі оцінки з відповідним виконанням завдань. Не стримавши слова, незважаючи на рівень знань, він погоджується на незадовільну оцінку. Таке тренування і виховання волі і відповідальності супроводжують учня, громадянина, як правило, все життя (сучасна школа Японії).

Легітимізація педагогічних та соціально-педагогічних практик відбувається також і в рамках парадигм, зміст яких визначають історична герменевтика Г. Ноля (у межах гуманітарної педагогіки), структурна герменевтика Е. Венбгера (в обґрунтуванні автономії виховання), заангажована герменевтика В. Флітнера (включене спостереження за педагогічним життям та його інтерпретація).

Інтерпретаційна модель Г. Ноля є спробою подолання консервативного традиціоналізму за допомогою неогегельянського варіанту діалектики педагогічної дії. Об'єктивне «у неогегельянській зорієнтованій історичній герменевтиці педагогічного духу постає як головна інстанція, що задає ідеал формування людини, а відтак — виховання та освіти [2, 37]. На відміну від Г. Ноля, який акцентує увагу на ролі педагогічних ідей у вихованні, Е. Венбгер звертається насамперед до структури педагогічної теорії. Ця стурбованість Е. Венбгера зрозуміла, оскільки педагогічною проблемою була і є доступність, привабливість її розробок, методик та ідей. Водночас, як показує практика, наслідування, тим більше копіювання педагогічного досвіду, як правило, не завжди відбувається, оскільки педагогіка більшою мірою — мистецтво і кожний вчитель-актор її творить по-своєму. Головним чинником, константою тут є спроможність навчати і рівень ставлення до справи того хто вчить.

Реалізація німецькими вченими своїх претензій на інтегративне людинознавство «сприяла зміні наголосів у педагогічній герменевтиці [2, 41]. Зокрема, у концептуальних розвідках Г. Рота та Г. Тірена, досить чітко простежуються наміри перетворення педагогічної герменевтики на інтегративну дисципліну. З цією метою емпіричному матеріалові надається статус теретичних та методологічних засад як передумови зазначеного перетворення. Для Г. Рота, як зазначають А. Огурцов та В. Платонов, педагогічна антропологія — це інтегративна емпірична наукова дисципліна. Базуючись на емпіричних даних про людину, вона розробляє теорії та гіпотези відносно цієї дослідницької сфери. «Це інший полюс, полюс сцієнтизму, який підкреслює, що педагогічна антропологія як наука нічим не відрізняється від інших наук і що вона може бути побудована методами емпіричних наук. Зрозуміло, — зазначають російські вчені, — тут є відмінність між тими, хто безпосередньо орієнтується на методи природничих наук і думає натуралістично, та тими, хто намагається зрозуміти її як соціальну науку, яка широко використовує емпіричні методи [15, 28].

Педагогічна антропологія у Г. Рота має реально і ідеально антропологічні аспекти. Між ними існує прагматична кооперація, яка, зокрема, виявляється у визначенні предмета дослідження педагогіки як науки. Як визначає Г. Рот: «Предметом дослідження може стати лише людина, що знаходиться у виховній ситуації, природа цієї людини з точки зору культурних вимог, а також ці вимоги під кутом зору людської природи [2, 42].

У межах німецької наукової традиції останнім часом група дослідників (А. Тремпль, Ф. Вукетитс, Е. Майер та ін.) активно розробляє т.зв. «нову еволюційну педагогіку, що є «спробою оновлення сучасного педагогічного мислення [1, 109]. Еволюційна педагогіка, поєднуючи у своїх рефлексіях філософсько-антропологічний, системно-теоретичний і теоретико-цивілізаційний підходи, претендує на те, щоб «позбавити педагогічне мислення утопізму засобами критичної саморефлексії філософсько-педагогічного мислення, що передбачає створення реалістичної картини педагогічної діяльності. «... Цей намір здійснюється через звернення до аргументованої бази етології, нейро і соціобіології». Остання стала «джерелом теоретичного натхнення нової еволюційної педагогіки [1, 111].

Педагогічні неоеволюціоністи, спричинюючи певне напруження у філософсько-педагогічному дискурсі, знову закликають до союзу між педагогікою і біологією. У численних публікаціях розкривається розуміння значення природних підвалин людського буття, еволюційного досвіду тілесності, який, на думку неоеволюціоністів, постійно випадав з поля зору гуманітарно зорієнтованої педагогіки. Діяльність представників зазначеного напрямку демонструє наявність широких можливостей «у створенні поля міждисциплінарних досліджень трансформації соціокультурних функцій виховання й навчання у складних і надскладних соціальних системах, а перегляд «... педагогічної релевантності ідеї еволюції дозволяє посилити критичну рефлексію виховних і дидактичних практик, які значно розширюють свої соціальні й культурні координати [1, 120].

За межами педагогічних розвідок згаданих представників німецької філософсько-педагогічної антропології лишались різного роду екстремальні ситуації виховної дійсності, педагогічних криз тощо. Ця проблематика стає предметом уваги екзистенціальної педагогічної антропології О.Ф. Больнова, який «тематизує проблематику кризи у зображенні педагогічних проблем, адже криза є показником і засобом

подолання граничних ситуацій, які є суттєвими для людського буття [2, 44].

Як зазначає німецький вчений, криза є «формою форм морального виховання людини. Її розвиток відбувається в результаті подолання криз, в актах екзистенційного вибору. Криза — це такий стан людини, за якого порушується сталий спосіб життя, такий стан людського буття, в якому відбувається очищення та оновлення життя людини. «Для філософа важливе те, що криза як форма екзистенціалістської педагогіки відкриває людині щось нове у її житті [14, 159].

Педагогічна антропологія О.Ф. Больнова формувалась під впливом німецької «філософії життя — однієї із форм сучасного екзистенціалізму, який не випадково називають «найпопулярнішою філософією ХХ ст. [5, 4]. Спираючись на праці С. Коорнегора, В. Дільтея, М. Хайдеггера, М. Вебера, О.Ф. Больнов намагався надати їм нового позитивного звучання, поєднавши із проблемами виховання. Його антропологічні погляди формувались не тільки на основі праць відомих мислителів, але й в умовах того історичного періоду, в який він жив. О.Ф. Больнов безпосередньо пережив вплив та наслідки панування націонал-соціалістичної ідеології. Він бачив, що у повоєнній Німеччині образ людини, створений філософією життя та філософією екзистенціалізму, був дискусійним і потребував додаткового розвитку, внаслідок нової життєвої ситуації [14, 155–156].

Створюючи програму пошуку «позитивного екзистенціалізму, створення нового образу людини на основі життєствердження, О.Ф. Больнов обґрунтував надзвичайно важливе філософське витлумачення проблем спілкування [6, 145]. Це є продовженням лінії кантівської педагогіки, що надає їй діалектичного характеру. Наполягаючи на виховному аспекту спілкування він стверджує, що «... це не формальний і навіть не вербальний діалог, а саме екзистенційна зустріч вихователя та вихованця у кризовій ситуації. При цьому поняття «зустріч» не обмежується тільки комунікацією з іншими людьми. Воно «... розширюється до загально-світового діапазону «зустрічі із ситуацією. Згаданий екзистенціал постає як сутнісна властивість людини [14, 145].

Своєрідним доповненням екзистенціального характеру «зустрічі в антропологічній педагогіці є форми «ризиків та «невдачі. Вони, на думку О. Больнова, мають теж глибоке виховне значення. Позитивна екзистенційна форма виховання — «довіра, яка є принципово конструктивною. Довіра, своєю чергою, передбачає мужність, дружбу, самоповагу та чесність [14, 160].

Отже, педагогічна антропологія О. Больнова слугувала створенню нової філософської моделі людини і нової моделі виховання. Її основою є переконання, що природна особливість людини полягає у здатності і потребі виховувати і бути вихованцем, виховуватися і бути вихователем. Унаслідок цього людина посідає у світі інтегровану позицію вихователя та вихованця. Виховання, таким чином є фундаментальним способом буття людини. Як бачимо, педагогічна антропологія в цьому випадку не що інакше як педагогічно орієнтована філософська теорія.

Американська педагогічна антропологія, у порівнянні із західно-європейською, вирізняється певними особливостями. Зокрема, своєю чітко виявленою прикладною спрямованістю. Цьому значною мірою сприяє розуміння політиками та освітянами шкільної реформи, що реалізується у США, як «культурного процесу» [17, 3]. Відповідно, практичні антропологи працюють на всіх рівнях шкільної реформи — від впровадження «теоретичних інновацій (расові та організаційні теорії, міждисциплінарні дослідження) до безпосередньої участі у практичних заходах уряду, громадських та професійних організацій. Вчені активно вивчають «культурологічні фактори, які як підтримують, і гальмують хід реформ. У зв'язку з цим здійснюються широкомасштабний «етнографічні дослідження. Залучення етнографічного матеріалу та здійснення прес-культурних досліджень стало і ґрунтовною традицією американської філософсько-педагогічної антропології (Ф. Боас, Б. Маліновський, М. Мід та інші). [4]

Останнім часом досить активно оновлюється російська педагогічна антропологія. Вже не підлягає жодному сумніву той факт, що «принципи педагогічної антропології в наш час є фактично загальноновизнаними і є «ключовими у підході до «навчання і виховання Російські автори констатують, що розробку антропологічних основ педагогічної теорії та практики «закріплено нормативно і вона розглядається як один із ключових моментів модернізації вітчизняної освіти [17, 134].

Російські вчені активно вивчають історію становлення антропологічного напрямку у національній культурній традиції [10, 5–12], боротьбу ідей у «педагогічній антропології в Росії, та тодішній Україні, кінця XIX — початку XX ст. Вважається, що розробка теоретико-виховної проблематики, яка враховує синтетично-антропологічні погляди російських вчених тих часів, наприклад педологія, «не втратила своєї наукової актуальності, а отримані результати можуть бути застосовані (за умови

відповідної їх модифікації) до вирішення фундаментальних та практичних проблем сучасної педагогіки [7].

В контексті побудови сучасної моделі освіти російська педагогічна антропологія піднімає досить широке коло питань, які традиційно належали до філософської антропології. При цьому серед вчених певною мірою «відсутня єдність в питаннях трактування філософської антропології та її взаємовідносин із педагогікою в цілому та із педагогічною антропологією зокрема [13, 23]. У царині ж самої педагогічної антропології теж спостерігаються розбіжності в розумінні «єдиної теорії, а існують числені дослідницькі програми [13, 25]. Але, водночас, російські вчені вбачають у цьому певні позитивні моменти. «Диверсифікація... не порушує цілісності педагогічної антропології, а швидше збагачує її [16, 126].

У своїх намаганнях забезпечити потребу освіти у новій моделі людини, російська педагогічна антропологія посилює свою орієнтацію не просто на людську природу у її «духовно-душевно-тілесних вимірах, але й на становлення «цілісної людини. У філософію освіти та психологію, завдяки зусиллям Б. Т. Ліхачова, В. П. Зінченка та інших вчених повертається поняття «душі, а також такі наукові поняття як «віра, «надія, «любов, «совість, «честь, «самоповага. З'являється необхідність увійти в іншу парадигму освіти, яка передбачає переосмислення картини світу на основі «синтезу, єднання, інтеграції... філософської та релігійної антропології [12, 9]. Завдяки зусиллям Ш. А. Амонашвілі у педагогіку повертаються ідеальні уявлення про людину, ідеї та практика гуманістичної педагогіки, можливості максимального виховання в людині людяності.

Одним із здобутків російської педагогічної антропології вважається формування її представниками найважливіших законів виховання, що принципово відповідають природі тих хто навчається, природі людини.

Закон єдності, цілісності, неперервності виховання. Він ґрунтується на системності та амбівалентності людини. Йдеться про врівноваженість розвитку емоційної, розумової, ціннісної, фізичної та вольової граней особистості, єдність думки та дії. Цей закон передбачає зміцнення людини у кращому та подолання негативного у його природі.

Закон «золотої середини. Будь-які крайнощі, будь-яке перебільшення якості або кількості у відносинах між вихователем і об'єктом виховання небезпечні і навіть згубні. Закон золотієї середини діє в усіх педагогічних ситуаціях, у розв'язанні будь-яких педагогічних проблем.

Закон апперцептивної послідовності виховання. Це означає — все найкраще — якомога раніше, оскільки все наступне у житті людини залежить від попереднього.

Закон відповідності вимог вихователя до тих, кого він виховує вимогам вихователя до самого себе. Порушення цього правила означає втрату авторитету наставника, розвиток у дітей лицемірства, пристосуванства, брехливості. Вимагати від дитини можна тільки те, що вихователь вимагає від себе.

Закон співпадання. Виховання — це втручання у життєдіяльність вихованців. Воно здійснюється у формі організації життя та наповнення її певним змістом. Цей закон зобов'язує вихователя співвідносити феномени культури із особистісними цінностями вихованців. Неможна примушувати учнів до засвоєння інформації, яка відчужена від їхніх відчуттів та свідомості. Закон вимагає починати будь-яке навчання з того, що є близьким, цікавим та важливим для людини. Його порушення означає відрив виховання від попереднього досвіду людини та ігнорування закону апперцепції. Уміти дивитись на світ очима дитини — це і наука, і мистецтво. Закон співпадіння передбачає синхронність та ізоморфність змісту освіти соціальній дійсності та середовища, в якому вона здійснюється.

Закон оптимального загартовування — виховання перешкодами, через перешкоди, завдяки перешкодам. Не робити складне простим, а вести навчання від складного до більш складного. Ускладнення перешкод, якщо воно не буде надмірним, сприяє удосконаленню дитини, кидає виклик і дає надію на пристойну відповідь, тобто створює зону найближчого розвитку [9, 57–58].

Переконаливо показовим є стан організації навчання і виховання в навчальних закладах країн де домінує взаємоповага громадян, в умовах зацікавленої уваги до освіти розвиненого громадянського суспільства. Як не дивно, навіть в таких країнах теж має розвиватись «життя педагогічної антропології». Прикладом може слугувати сучасна школа Японії. До речі, і тут, в школах Китаю інших країнах високо пошановують педагогічні спадщини А. С. Макаренка, і В. О. Сухомлинського. Нині Японія — одна із найбагатших країн світу. Такою вона стала не так давно. Японці схаменулись після поразки у Другій Світовій Війні і американської окупації до 1952 р. За свідченням дослідників, завдячуючи в тому числі американській присутності і впливові у Японії існує і постійно збагачується ціла низка навчально-виховних традицій і жит-

тевих правил. Перш за все, це те, що навчання і виховання є справою не тільки школи і батьків. Вона є справою держави і громадянського суспільства. Вихованню сприяє всезагальне суспільне неприйняття філософії збагачення і речового накопичення, в ієрархії життєвих цінностей на першому місці — гарне виховання і освіта.

Оцінюючи, наприклад, якості, які хочуть виховати в дітях батьки, серед першочергових вони називають «шану до оточення» (84,1%), «вірність основам традиційного життя» (76,7%), «автономність і незалежність» (72%), «почуття відповідальності» (70,8%), «батьорий і відкритий характер» (66,1%), «справедливість і совітливність» (55,3%). [11, 19]

Високу повагу і не менші вимоги до себе має в Японії викладач. «По-перше молодий учитель має усвідомлювати можливості і результати освіти. По-друге — наставнику слід випромінювати і викликати задоволення від процесу навчання. І нарешті, вчителю слід постійно пам'ятати, що він є носієм національної культури і традиції» [11, 37]. Водночас в школах Японії панують і антропологічні негаразди. Вимоги сім'ї і школи до успішності школярів, що часто не сумісні з їхніми природними можливостями є, як правило, причиною жорстокості, злочинності, і навіть непоодиноких випадків самогубств серед молоді. Із 12 тисяч старшокласників, що були опитані в кінці 1990 — початку 1991 р. 39% бачили своє майбутнє в сірому кольорі і 16% — в чорному [5, 17]. Ці факти на користь педагогічної антропології «Не слід і неможливо вчити всіх однаково всьому».

Отже, кожна національна традиція у світовій педагогічній антропології вирізняється певними особливостями. Проте, відмінності між ними стають все більш умовними в контексті поглиблення процесів наукової кооперації між вченими всього світу. Внаслідок цього педагогічна антропологія розширює свої функціональні можливості, посилює свій вплив на теорію і практику освіти, сподіваємося освіту в сучасній Україні, що має трансформувати кращу світову освітню практику.

Література:

1. Култаєва М. Нова німецька еволюційна педагогіка: тенденції і можливості/М. Култаєва//Філософія освіти. — 2006. — № 1 (3).
2. Култаєва М. Сучасна західна філософсько-педагогічна антропологія/М. Култаєва//Філософська думка. — 2011. — № 3.

3. Лук'янець В. С. Сучасний філософський дискурс про методологічну культуру / В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська // Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури. — К., 2000.
4. Радіонова І. О. Сучасна американська філософія освіти та виховання: тематичні поля та парадигмально-концептуальні побудови / Радіонова І. О. — Х., 2000. — С. 110–126.
5. Райда К. Ю. Екзистенціальна філософія. Традиції і перспективи / Райда К. Ю. — К.: Вид-во ПАРАПАН, 2009.
6. Табачковський В. Проблеми педагогіки у світлі сучасної філософської антропології / В. Табачковський // Філософія освіти. — 2005. — № 1.
7. Бим-Бад Б. М. Идеи педагогической антропологии в России / Бим-Бад Б. М. — М.: УРАО, 1996. — 109 с.
8. Брюнинг В. Философская антропология. Исторические предпосылки и современное состояние (1960) / В. Брюнинг; перевод с немецкого А. В. Перцева // Западная философия. Итоги тысячелетия. — Екатеринбург-Бишкек, 1997. — С. 209–410.
9. Воробьева В. Антропологический подход к воспитанию / В. Воробьева // Педагогика. — 2007. — № 5.
10. Гетьман В. В. Становление антропологического направления философско-педагогической мысли в контексте русской культурной традиции / В. В. Гетьман // Искусство и образование. — 2009. — № 2.
11. Джуринский А. Н. Японское чудо: мифы и реальность. Школьное образование и воспитание в Японии: уч. пос. для студ. пед. вузов / Джуринский А. Н. — М.: Изд-во УРАО, 1998. — 64 с.
12. Елизова Е. А. Антропологические аспекты философии гуманитарного образования / Е. А. Елизова // Психология обучения. — 2010. — № 3.
13. Липская Н. А. Философско-антропологический фундамент современного образования / Н. А. Липская // Педагогика. — 2006. — № 2.
14. Новичкова Г. А. Антропологическая интерпретация педагогики О. Ф. Больнова / Г. А. Новичкова // Вопросы философии. — 2004. — № 5.
15. Розин В. Гуманитарно-антропологический поворот в философии образования / В. Розин // ВВШ. — 2007. — № 7.

16. Солдунова Л. Ю. Этапы развития педагогической антропологии в России / Л. Ю. Солдунова // Известия Саратовского университета. — 2008. — вып. 2 (Серия. Философия. Педагогика). Т. 8.
17. Хайманов М. А. Современное развитие социально-педагогических принципов воспитания / М. А. Хайманов // Современные исследования социальных проблем. — 2011. — № 2.

Невмерзичкий О. А. Философско-педагогическая антропология как направление современной образовательной практики

Речь идет о философско-педагогической антропологии, которая постепенно возрождается в Украине на фоне зарубежного уровня ее развития.

Ключевые слова: *философская антропология; педагогическая антропология; философско-педагогическая антропология; воспитание.*

Nevmerzhitskiy O. A. Philosophical and pedagogical anthropology as the direction of current educational practices

This article addresses the issues of the philosophical and pedagogical anthropology. This discipline in Ukraine is traditionally catching up with level of the foreign scientific discourse.

Keywords: *philosophical anthropology, pedagogical anthropology, philosophical-pedagogical anthropology, education.*

УДК 1.147

НОВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ У ПІДГОТОВЦІ НОВОГО ВЧИТЕЛЯ

Гончаров В. І. ©

*Професор, директор Інституту іноземної філології НПУ імені
М. П. Драгоманова*

Підготовка вчителя розглядаються з огляду на застосування інформаційних і комунікативно-діалогових технологій.

Ключові слова: *інформаційні технології, комунікативно-діалогові технології, ігрові технології.*

У підготовці нового вчителя одним з найбільш важливих світоглядно-ціннісних моментів є фундаментальне усвідомлення того, що його майбутнє професійне становлення і самовдосконалення повністю залежить від наявних комунікативно-духовних та діалогово-творчих здібностей, від того рівня взаєморозуміння і толерантності, яких він зможе досягати в процесі спілкування з учнями та вихованцями. У зв'язку з цим, надзвичайно важливою складовою технологічного навчально-виховного комплексу підготовки нового вчителя є комунікативно-діалогові технології. «В центрі педагогічного цілепокладання

Ще одним важливим і сутнісно визначальним виміром сучасного освітньо-технологічного середовища будь-якої країни є рівень застосування у навчально-виховному процесі інформаційних технологій, які в сучасному світі охоплюють всі сфери людської життєдіяльності, а отже вимагають високого рівня освітньо-компетентнісної підготовки. Особливої важливості інформаційно-технологічні компетенції набувають в процесі підготовки нового вчителя. «Сучасна вища школа повинна орієнтуватися не тільки на традиційні освітні технології, але й на технології завтрашнього дня. До числа останніх можна віднести інформаційні технології, які дозволяють істотно підвищити рівень й якість підготовки майбутніх фахівців, забезпечити доступність освіти, а також оперативність і гнучкість роботи з інформаційними потоками вищих навчальних закладів» [18, с. 176]. Сьогодні у вищій школі України, зокрема у вищих навчальних закладах педагогічного спрямування, активно відбувається інформатизація навчально-виховного та організаційного

середовища, студенти-педагоги інтенсивно опановують інформаційні засоби навчання, необхідні їм в подальшій професійній діяльності. Водночас, вітчизняні дослідники проблематики інформатизації української вищої освіти зазначають, що позитивні тенденції в даній сфері ще не стали домінуючими. «Масова практика викладання продовжує базуватися на традиційному підході, при якому недостатньо використовується навчально-виховний аспект інформаційно-комунікаційних технологій у навчальному процесі» [16]. Підготовка ж нового вчителя постійно вимагає не просто використання інформаційних технологій, але й відслідковування їх новаційних змін, вміння орієнтуватися і використовувати найновіші досягнення в світі інформаційно-комунікаційної техніки, бути впевненим в своїх інформаційно-компетентнісних можливостях.

Інформаційні технології навчання потребують значних ресурсів для їх впровадження. Ці ресурси є як кадровими, так і матеріально-технічними, що часто стає значною перепорою для ефективного використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчально-виховному середовищі педагогічного вищого навчального закладу. Дослідники зазначають, що сьогодні є «недостатнім рівень інформаційно-технологічної підготовки випускників педагогічних вищих навчальних закладів, що пояснюється передусім відсутністю відповідної методичної підготовки студентів-педагогів з вказаної проблематики. Друга причина такого стану — недостатнє ресурсне забезпечення навчального процесу і обмеженість у виборі електронних програмних засобів навчального призначення» [12, с. 7]. Звідси, одним з пріоритетних напрямів технологізації підготовки нового вчителя в рамках національної вищої освіти має стати збільшення та модернізація ресурсного забезпечення навчально-виховного процесу в педагогічних вищих навчальних закладах, що є необхідною умовою забезпечення поступального розвитку всієї освітньої системи країни. «Одним з напрямів модернізації освіти є її інформатизація, під якою розуміється процес забезпечення сфери освіти методологією і практикою розробки засобів інформатизації і інформаційних технологій та оптимального їх використання педагогом і його вихованцями» [17, с. 11]. Саме вміння використовувати передові інформаційні технології для оптимізації навчально-виховного процесу в навчальному закладі є однією з визначальних професійних характеристик нового вчителя.

Для формування високого рівня інформаційно-комунікаційної компетентності нового вчителя необхідно чітко теоретично визначитися з переліком тих характеристик та необхідних вмінь, які він як суб'єкт освітнього середовища має активно використовувати в рамках своєї професійної діяльності. Можна виділити певні рівні використання педагогами інформаційно-комунікаційних технологій, а саме:

- рівень вирішення традиційних педагогічних завдань;
- рівень вирішення нових завдань, зумовлених інформатизацією суспільства;
- рівень створення нової парадигми педагогічної освіти [9, с. 135].

Всі ці рівні є надзвичайно важливими і концептуально визначальними в процесі підготовки і діяльності нового вчителя, що особливо важливо мати на увазі під час формування його інформаційно-професійних компетенцій в процесі навчання у вищому навчальному закладі. Різноманітність та різнорівневість застосування інформаційних технологій вимагає також особистісного підходу до розвитку інформаційної культури та компетентності нового вчителя, що також має бути програмно передбачено в рамках відповідних навчальних курсів в педагогічному вищому навчальному закладі.

Водночас, використання інформаційно-комунікаційних технологій в навчально-виховному процесі не має перетворюватися на самоціль, на основну мету навчання. Технологія та технологічне середовище навчального закладу мають, насамперед, слугувати основним інноваційно-гуманістичним цілям освітнього процесу. Будь-які інформаційні, комп'ютерні освітні технології мають «в обов'язковому порядку перевірятися на їх власну педагогічну доцільність, проходити своєрідну експертизу з врахуванням тих ціннісних критеріїв, які й повинні бути предметом особливої турботи нової парадигми особистісно-творчої освіти» [14, с. 159]. Тобто обов'язковою є наявність ціннісно та світоглядно орієнтованих суб'єктів освітнього середовища навчального закладу, а технології, в тому числі інформаційні, мають слугувати засобом їх особистісної самореалізації та саморозвитку.

Інформаційні, як і інші провідні технології підготовки нового вчителя, насамперед мають підвищувати ефективність, інтенсивність та безперервність навчально-виховного процесу, що дозволяє робити їх специфіка щодо трансформації традиційних засобів і методів навчання. «Технологічний підхід до навчання ставить метою конструювати навчальний процес, спираючись на задані вихідні установки, де

нові інформаційні технології дозволять повною мірою розкрити їхні дидактичні функції, реалізувати закладені у них потенційні навчально-виховні можливості» [19, с. 9]. Таким чином, інформаційні технології підготовки нового вчителя відіграють важливу роль у формуванні його педагогічно-методологічної компетентності, що є надзвичайно важливим фактором розвитку національної системи освіти за умов активного розгортання інформаційної цивілізації.

Суспільство сьогодні в усіх сферах свого функціонування вимагає від людини високого рівня інформаційної культури і грамотності, а отже школа і, особливо, новий вчитель має ставати для учня прикладом і помічником у справі оволодіння принаймні первинними навиками роботи з інформацією та інформаційно-комунікаційними технологіями. «Висновок може бути лише один: новий учитель повинен блискуче володіти електронними засобами навчання; педагогічні університети мають забезпечити його підготовку на найвищому рівні вимог інформаційного суспільства» [1, с. 504]. Особливо важливим такий імператив розвитку національної освітньої системи і кожного навчального закладу є в умовах сучасних цивілізаційних реалій, коли лише особистість з високим рівнем інформаційно-комунікаційної компетенції отримує можливість реалізації власного творчого потенціалу та професійного самовдосконалення.

Іншим важливим технологічним засобом підготовки творчо-орієнтованої особистості нового вчителя є новітні ігрові технології навчання, які активно сприяють виробленню нестандартного і творчо-комунікативного мислення в процесі вирішення різноманітних навчально-педагогічних та інструментально-технологічних завдань «Формування творчих здібностей студентів можливе за умови раціональної організації навчального процесу, основу якого становлять методи навчання. Для реалізації завдань розвивального навчання все більше застосовуються активні методи навчання, зокрема імітаційні, пов'язані з застосуванням навчальних ігор» [6]. Ігрова діяльність є одним з найефективніших загальнонавчальних методів навчальної та розвивальної діяльності, що зумовлює постійну актуальність розвитку ігрових технологій як засобу підготовки педагогічних кадрів нового покоління. Окрім того, ігрові технології підсилюють творчо-особистісну складову в навчально-виховній діяльності суб'єктів учбового середовища навчального закладу. «Зміст навчальних дисциплін, які вивчаються у вищій школі, має відчужений характер від особистості майбутнього

фахівця, тобто є відстороненим від особистісно значущого, пережитого, присвоєного. У процесі навчальної гри відбувається включення студента в наукову модель теорії професійної діяльності, що перетворює її в освітню імітаційну модель. Студент входить у світ навчальної гри, як у життя: починає діяти, пізнаючи невидиму межу між реальністю та умовністю, засвоює оптимальні зразки професійних дій, продукує більш ефективні варіанти професійної діяльності, що допомагає йому в пошуку її сенсу і формуванні професійної компетентності» [11]. Така перевірена на практиці ефективність ігрових технологій інтенсифікації навчально-виховних дій перетворює їх на один з ключових засобів творчо-розвивального характеру в структурі професійної підготовки нового вчителя.

Існують різноманітні технологічні засоби активізації та інтенсифікації навчальної діяльності суб'єктів освітнього середовища, ігрові ж технології визнані одним з найефективніших таких засобів, який ґрунтується на пробудженні особистісно-вольової зацікавленості в процесі навчання, у вирішенні поставлених учбових завдань. «В сучасній школі, яка робить наголос на активізації та інтенсифікації навчального процесу, ігрова діяльність використовується в таких випадках: 1) в якості самодіяльної технології для засвоєння поняття, теми і навіть розділу навчального предмету; 2) в якості елементів (іноді дуже суттєвих) ширшої технології; 3) в якості уроку (заняття) або його частини (вступу, пояснення, закріплення, вправи, контролю); 4) в якості технології поза-класної роботи (колективні творчі справи» [14, с. 89]. Така варіативність форм, методів і цільових установок, яку дозволяють реалізувати ігрові технології навчання нового вчителя, актуалізує інноваційно-творчу активність педагогів, студентів, учнів до виявлення, формулювання і втілення все нових і нових технологічних модулів ігрового навчання.

Ігрові технології підготовки студентів-педагогів несуть також значний потенціал формування творчо-пізнавальних, евристичних здібностей особистості, що в подальшому перетворюється на одну з ключових компетенцій їх професійної діяльності. Пізнавальна, ділова, проблемна гра актуалізує для молодого людини пробудження внутрішніх, особистісних джерел творчості шляхом позбавлення навчального процесу рутинності та відстороненості. «У процесі гри з'являється можливість оцінити судження з різних проблем, виробити власне ставлення до їх розв'язання. Хоча пізнавальна діяльність у цьому випадку носить ігровий характер, студенти ставляться до неї серйозно, усвідомлюючи

цінність отриманих у грі знань і вмінь, соціального досвіду. Дидактичні ігри вносять у навчальний процес конструктивні зміни, зовсім інший сенс» [8, с. 143]. Головним результатом дидактичних ігрових технологій в педагогічному вищому навчальному закладі є, з нашої точки зору, вироблення у нового вчителя вмінь до урізноманітнення дидактично-методологічного виміру навчально-виховного процесу. «Дидактична гра допомагає кожному індивідуально знайти відповідь на питання, як робити, що сказати, що запропонувати для самостійної роботи, яку наочність застосувати. Отже, застосування різновидів дидактичних ігор в педагогічних університетах є настільки важливим, що допомагає здійснювати професійну підготовку студента не тільки на репродуктивному, але й на творчому рівні» [8, с. 143]. А саме така професійна характеристика, як творче ставлення до вироблення постійно оновлюваних методик та засобів навчання, є необхідною умовою формування нового вчителя.

Значним продуктивним моментом застосування ігрових технологій в процесі підготовки нового вчителя є значний потенціал урізноманітнення ігрових форм і методик навчальної та пізнавальної діяльності. «В навчальному процесі застосовуються різноманітні модифікації ділових ігор: імітаційні, операційні, рольові ігри, діловий театр, психо- та соціограма» [14, с. 91]. Це далеко не повний перелік можливих форм використання ігрових технологій у практиці підготовки педагога-професіонала. Властивістю ж нового вчителя, яка формується в процесі ігрового навчання, є здатність до урізноманітнення формально-організаційних та змістовно-операційних засобів пізнавально-евристичної активності учнів.

Поряд з іншими провідними технологіями підготовки нового вчителя особливу роль відіграють технології випереджального, розвивального, проблемного навчання, які окрім виконання безпосередньої функції розвитку індивідуально-особистісних властивостей самих студентів, будуть необхідні їм під час майбутньої роботи в школі. «Використання сучасних технологій випереджального розвитку у навчальному процесі вищого навчального закладу дозволяє підвищити якість навчального матеріалу і посилити освітні ефекти, оскільки дає викладачам додаткові можливості для побудови індивідуальних освітніх траєкторій студентів, як потенційних майбутніх викладачів вищих навчальних закладів та вчителів шкіл» [5, с. 233]. Технології випереджального характеру навчання дозволяють максимально ефективно діагностувати ключові компетентнісні задатки кожного студента, що сприяє індивідуально-особистісному

самовизначенню майбутнього вчителя щодо сфер, в яких він буде здатен найяскравіше проявити власні професійно-творчі потенції.

Важливо в процесі випереджально-технологічної підготовки нового вчителя пам'ятати про необхідність засвоєння ним самих принципів цієї технології, адже її ефективне використання в майбутньому становитиме один з ключових вимірів його професійної компетентності. Як і у випадках щодо інших технологій підготовки нового вчителя студент має рефлексивно сприймати іманентну сутнісно-структурну її основу, перетворюючись поступово з того, хто навчається, на того, хто навчає. «В розвивальному навчанні педагогічні впливи випереджають, стимулюють, спрямовують та прискорюють розвиток спадкових характеристик особистості. Дитина є суб'єктом власного розвитку» [14, с. 240]. Новий вчитель має вміти компетентно спрямовувати такий розвиток без авторитаризму, нав'язливості, догматизму, а спираючись на інноваційно-гуманістичні принципи нової педагогіки.

Новий вчитель має бути таким суб'єктом навчально-виховного простору, який з максимальною ефективністю міг би використовувати технології випереджального, розвивального, проблемного навчання на користь своїх учнів і вихованців, а також проявляючи власні інноваційно-творчі здібності. З цією метою в педагогічному вищому навчальному закладі має функціонувати така система технологічної підготовки нового вчителя, яка ґрунтувалася б на найновітніших принципах розвивального навчання. «Основними педагогічними принципами розвивального навчання є: 1) проблемність навчання; 2) оптимальний розвиток різних видів мисленнєвої діяльності (наочно-діяльнісного, практичного, наочно-образного, відстороненого, абстрактно-теоретичного); 3) індивідуалізація та диференціація навчання; 4) спеціальне формування як алгоритмічних, так і евристичних засобів розумової діяльності; 5) спеціальна організація мнемонічної діяльності» [14, с. 241]. Оволодіння цими принципами є необхідною умовою подальшого професійно-особистісного самовдосконалення нового вчителя як інноваційно-творчого суб'єкта шкільного навчально-виховного простору.

Проблемний принцип навчання в рамках провідних технологій підготовки нового вчителя, в свою чергу, сприяє освоєнню студентами в найефективніший спосіб прийомів та методів самостійної роботи, що в майбутній професійній діяльності виявиться в їх здатності та вмінні захочувати учнів до самостійного, активного, зацікавленого

розв'язання компетентно сформульованих творчо-проблемних задач та ситуацій. «Сьогодні під проблемним навчанням розуміється така організація навчальних занять, яка передбачає створення під керівництвом педагога проблемних ситуацій та активну самостійну діяльність учнів щодо їх вирішення, в результаті чого і відбувається творче оволодіння професійними знаннями, навиками, вміннями і розвиток мисленневих здібностей» [15, с. 60–61]. Таким чином, інноваційно-творче мислення педагога, нового вчителя безумовно потребує в період підготовки в рамках навчально-виховного середовища вищого навчального закладу звернення до активного використання технологій випереджального, розвивального, проблемного навчання.

Необхідно відмітити, що насправді організація та впровадження проблемних технологій навчання є непростим педагогічним завданням, виконання якого вимагає від всього педагогічного колективу того чи іншого навчального закладу докладання спільних зусиль. Організація проблемного навчання на практиці має певні складності. Основні складності, на думку М.І. Махмутова, пов'язані з «недостатньою розробленістю методики організації проблемного навчання в різних типах навчальних закладів, складністю підготовки учбового матеріалу у вигляді проблемних пізнавальних завдань, діалогових конструкцій, а також недостатньою підготовленістю педагога до організації проблемного навчання» [10, с. 89]. Саме підготовка нового вчителя до вироблення та інноваційне вдосконалення провідних технологій проблемного навчання має бути спрямована особлива концептуально-теоретична та практично-прикладна увага всіх суб'єктів навчально-виховного простору педагогічного вищого навчального закладу. Саме таке завдання стоїть перед національною педагогічною спільнотою щодо застосування провідних технологій розвивального, випереджального і проблемного навчання при підготовці нового вчителя.

У підготовці нового вчителя одним з найбільш важливих світоглядно-ціннісних моментів є фундаментальне усвідомлення того, що його майбутнє професійне становлення і самовдосконалення повністю залежить від наявних комунікативно-духовних та діалогово-творчих здібностей, від того рівня взаєморозуміння і толерантності, яких він зможе досягати в процесі спілкування з учнями та вихованцями. У зв'язку з цим, надзвичайно важливою складовою технологічного навчально-виховного комплексу підготовки нового вчителя є комунікативно-діалогові технології. «В центрі педагогічного цілепокладання повинна бути

установка на сприяння студентам у відкритті «шлюзів» для налагодження інтенціонально змістовного діалогу із соціумом та культурою, з учбовою інформацією, з рефлексивним Я, з іншими суб'єктами педагогічного процесу, із соціокультурним середовищем вузу та професійно зорієнтованими середовищами» [2, с. 304]. Таким чином, в педагогічному вищому навчальному закладі надзвичайно важливо створити комунікативно-діалогове середовище, яке сприятиме усвідомленню студентами-педагогами власної значущості та суб'єктності щодо загального комплексу навчально-пізнавальної та виховної вузівської діяльності. Таке усвідомлення та технологічні основи його формування дозволятимуть новому вчителю відтворювати комунікативно-діалогове середовище і в професійній діяльності в школі.

Найважливішою характеристикою діалогу є те, що його завдання — відокремити «особисте» від об'єктивних достоїнств або недоліків обговорюваного предмету, диференціювати значення і сенс. Тому тут рефлексія позиції учасників діалогу, її логіко-вербальний виклад органічно поєднується з когнітивним, дослідницьким ставленням до проблеми. Ця подвійність діалогу робить його універсальною характеристикою навчально-розвивальних освітніх технологій. «У діалозі продукуються процеси самопізнання, які мають декілька рівнів перебігу: рефлексивне самопізнання (найчастіше неорганізоване, спонтанне), пізнання себе «від іншого» і, нарешті, науково організований процес самопізнання за допомогою спеціальних методик, яким учень, студент і може бути навчений в діалозі з викладачем. Діалог — це суб'єктна співпраця педагога і вихованця, в якому останній відмовляється від досягнення «результату» за будь-яку ціну. Включення студента в діалог і означає створення особистісно розвиваючої педагогічної ситуації. Відтак, інтуїтивно пошуком шляхів входження в діалог з вихованцем зайнятий кожен педагог, в якій би сфері він не працював» [7, с. 121]. Враховуючи це, вироблення комунікативно-діалогових технологій підготовки майбутнього нового вчителя мають особливе значення, адже враховують не лише зовнішнє технологічне тло цього процесу, але й його внутрішню феноменологічну та інтуїтивно-особистісну сферу, важливість якої є незаперечною саме для мотиваційно-особистісних характеристик людини, яка обрала своїм покликанням благородну справу навчання та виховання майбутніх поколінь.

В рамках комунікативно-діалогових технологій підготовки нового вчителя необхідно виділяти конкретніші, інструментальні, допоміжні

технологічні структури, які дозволяють конкретизувати загальносвітоглядне значення феномену духовної комунікативності та діалогічності. Зокрема, таким технологічним елементом комунікативно-діалогового навчання може бути, вже згадуване нами, інтерактивне навчання, спрямоване на створення продуктивної, ефективної взаємодії всіх суб'єктів навчально-виховного процесу. «Інтерактивне навчання — це спосіб пізнання, що здійснюється у формах спільної діяльності тих, хто навчається: всі учасники освітнього процесу взаємодіють один з одним, обмінюються інформацією, спільно вирішують проблеми, моделюють ситуації, оцінюють дії колег і свою власну поведінку, занурюються в реальну атмосферу ділового співробітництва з вирішення проблем» [13, с. 8]. Важливість створення і відтворення певної соціально-групової атмосфери, що відповідає тій чи іншій педагогічно-освітній технології, полягає у необхідності для нового вчителя постійно утримувати учнів у високому тонусі пізнання і творчості, чому особливо сприяють комунікативно-діалогові технології підготовки майбутнього педагога.

Цій меті можуть слугувати і конкретні прояви комунікативно-діалогових технологій, різноманітні їх модуси та прояви, серед яких, в останній час все частіше, дослідники виділяють, наприклад, технологію організації дебатів, в процесі якої відбувається навчання захисту своєї точки зору з огляду на думку іншого співбесідника, конкурента чи партнера. «Дебатам як педагогічній технології властиві не тільки такі критерії як технологічність, відтворюваність, але й, що найважливіше, — гарантована ефективність. Дебатна технологія дозволяє вирішити головне завдання системи освіти правової держави — підготувати інтелектуальний потенціал демократичного суспільства: ерудованих, з високою культурою, з гнучким мисленням, цілеспрямованих, упевнених, вільних від стереотипів громадян» [4, с. 47]. Таким чином, комунікативно-діалогові технології підготовки нового вчителя можуть проявлятися в різноманітних формах і модуляціях, але спільною їх ознакою є вироблення у майбутнього педагога здатності з увагою і повагою ставитися до думок своїх учнів, вміти донести до власного вихованця усвідомлення важливості його точки зору, переконати його у суб'єктній значимості для колективу та для процесу досягнення групових цілей.

Як науково обґрунтована організація навчально-пізнавальної діяльності студентів у структурі певної педагогічної системи технологія навчання «визначає спосіб реалізації змісту освіти, який передбачений

навчальними програмами, системою методів, форм та засобів навчання з позицій ефективного забезпечення діагностичних цілей. Зміст навчання при цьому виступає не стільки у вигляді складу навчальної інформації, комплексу навчальних задач, завдань і вправ, скільки — цілісної структури, яка визначає характер формування професійних і навчальних навичок і умінь, накопичення досвіду професійної діяльності. Технологія навчання потребує використання таких дидактичних підходів, які перетворюють навчання в організований процес із гарантованим результатом» [3, с. 11]. Пошук та впровадження адекватних для кожного студента технологій спрямований на розкриття творчого потенціалу педагога і студента, ефективної підготовки майбутнього вчителя є, таким чином, ключовим завданням формування технологічного середовища педагогічного вищого навчального закладу.

Література:

1. Андрущенко В. П. Світанок Європи: Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи XXI століття/Віктор Андрущенко. — К.: Знання України, 2011. — 1099 с.
2. Воронцова М. В. Модели организации диалогических взаимодействий в учебном процессе высшей школы/М. В. Воронцова// Механизмы обеспечения качества профессионального образования на основе интеграции обучения, науки и профессиональной деятельности: материалы региональной научно-практической конференции, Тверь, 24–25 ноября 2011 г. /под ред. М. В. Мурашко, Е. М. Муравьева, А. В. Антоновского. — Тверь: ООО «СФК-офис», 2011. — С. 304–313.
3. Гусак П. М. Теорія і технологія диференційованого навчання майбутніх учителів початкових класів. Автор. дис... доктора педагогічних наук. Спеціальність: 13.00.01 — теорія та історія педагогіки/Петро Гусак. — К., 1999. — 32 с.
4. Єрко Г. І. Інтерактивний метод навчання — дебати/Г. І. Єрко//Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. — К.: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, 2007. — Випуск 50. — С. 43–47.
5. Єрмакова С. С. Моделювання процесу професійної підготовки майбутніх викладачів ВТНЗ з використанням технологій випереджального розвитку/С. С. Єрмакова//Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Збірник

- наукових праць. Серія: Педагогічні науки.— Луганськ: Видавництво ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011.— № 20 (231).— Частина V.— С. 233–244.
6. Задоя В. О. Методичні засади використання ігрових методів у професійній підготовці майбутніх вихователів/В. О. Задоя// Вісник психології і педагогіки [Електронний ресурс]: Збірник наукових праць/Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка, Інститут психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка.— Випуск 5.— К., 2011.— Режим доступу до збірника: <http://www.psyh.kiev.ua>
 7. Зуєнко Н. О. Діалогова сутність особистісно орієнтованої парадигми освіти/Н. О. Зуєнко//Теоретичні питання культури, освіти та виховання. Збірник наукових праць.— К.: Видавничий центр КНЛУ, 2009.— Випуск 39.— С. 120–124.
 8. Макар Л. М. Використання ігрових методів навчання при здійсненні професійної підготовки майбутнього вчителя правових дисциплін/Л. М. Макар//Педагогічний альманах. Збірник наукових праць.— Херсон: Південноукраїнський регіональний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів, 2010.— Випуск 5.— С. 141–145.
 9. Макаренко Л. Л. Загальнодидактичні принципи використання інформаційно-комунікаційних технологій в педагогічній діяльності/Л. Л. Макаренко//Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 13. Проблеми трудової та професійної підготовки. Випуск 7: збірник наукових праць.— К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010.— С. 133–140.
 10. Махмутов М. И. Организация проблемного обучения.— М.: Педагогика, 1997.— 207 с.
 11. Мельничук І. М. Особливості застосування інтерактивних ігор у вищому навчальному закладі/І. М. Мельничук//Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Електронне наукове фахове видання.— 2010.— Випуск 4.— Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Vnadps/2010_4/10mimvnz.pdf

12. Науменко Г. Г. Підготовка вчителя в умовах застосування ІКТ/Г. Г. Науменко, О. М. Науменко//Комп'ютер у школі та сім'ї. — 2008. — № 8. — С. 6–10.
13. Панина Т. С. Современные способы активизации обучения: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений/Т. С. Панина, Л. Н. Вавилова. — М.: Издательский центр «Академия», 2006. — 176 с.
14. Педагогические технологии: Учебное пособие для студентов педагогических специальностей/Под общей ред. В. С. Кукушина. — Серия «Педагогическое образование». — М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2004. — 336 с.
15. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие/Г. К. Селевко. — М.: Народное образование, 1998. — 256 с.
16. Сінельник І. П. Формування толерантності майбутніх учителів засобами інформаційно-комунікаційних технологій/І. П. Сінельник//Вісник психології і педагогіки [Електронний ресурс]: Збірник наукових праць/Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка, Інститут психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка. — Випуск 6. — К., 2011. — Режим доступу до збірника: <http://www.psyh.kiev.ua>
17. Сіткар Т. В. Використання новітніх інформаційних технологій для підвищення інформаційної компетентності майбутніх педагогів та використання їх у професійній діяльності/Т. В. Сіткар//Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Освітні вимірювання в інформаційному суспільстві». — К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. — С. 11.
18. Юдін О. К. Сучасні системи ітераційного навчання та автоматизованого контролю знань студентів/О. К. Юдін, О. В. Матвійчук-Юдіна//Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету. Серія педагогічна. — Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. — Випуск 15: Управління якістю підготовки майбутніх учителів фізики та трудового навчання. — С. 176–179.

19. Яшанов С. М. Формування у майбутніх учителів умінь і навичок самостійної навчальної роботи у процесі використання нових інформаційних технологій. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. Спеціальність: 13.00.09 — теорія навчання/Сергій Яшанов. — К., 2003. — 19 с.

Гончаров В. А. Новейшие технологии обучения в подготовке нового учителя

Подготовка учителя рассматривается учитывая применение информационных и коммуникативно-диалоговых технологий.

Ключевые слова: *информационные технологии, коммуникативно-диалоговые технологии, игровые технологии.*

Goncharov V.I. Latest education technologies in preparing a new teacher

Preparing a teacher was reviewed given the use of informational, communicative and interactive technologies.

Key words: *informational technologies, communicative and interactive technologies, gaming technologies.*

УДК 378.1+140.8

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Дідков О.[©]

Здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова.

Аналізуються основні принципи екологічної освіти в структурі загальної освіти особистості; її мета визначається як завдання формування екологічної культури, що дозволяє мислити і діяти у відповідності з законами Природи та Соціуму.

Ключові слова: *людина, природа, суспільство, екологія, культура.*

Екологічна освіта є частиною загальної освіти особистості. Вона спрямована на формування екологічних знань, екологічного мислення, екологічного світогляду, виховання екологічної моралі та культури. Основною метою екологічної освіти є формування екологічної культури особи і суспільства. Ця мета досягається поетапно шляхом вирішення освітніх і виховних завдань та вдосконалення практичної діяльності.

Як зазначають науковці, стратегічними напрямками розвитку екологічної освіти є: розробка наукових основ неперервної екологічної освіти на основі Національної доктрини розвитку освіти у XXI столітті, здобутків української та зарубіжної педагогічної практики за участю Академії педагогічних наук України, провідних вчених і практиків освітньої галузі, Міністерства екології та природних ресурсів України, громадських екологічних організацій; поступове поетапне реформування екологічної освіти та виховання особистості на наукових і духовних принципах з урахуванням національних традицій, надбань та світового досвіду; формування поколінь з новою екологічною культурою, новим екологічним світоглядом на принципах гуманізму, екологізації мислення, міждисциплінарної інтеграції, історизму та системності з метою збереження і відновлення природи України та її біологічного різноманіття; розвитку міжнародних зв'язків і співробітництва у галузі екологічної освіти і науки, охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів, збереження біосфери і цивілізації. Екологічна освіта спрямовується на поєднання раціонального й емоційного у взаємовідносинах людини з природою на базі принципів добра й краси, розуму й свідомості, патріо-

тизму й універсализму, наукових знань і дотримання екологічного права [1].

За останні роки проблеми екологічної освіти і виховання досліджують багато вчених. Значну увагу педагогічному аспекту взаємодії людини і природи приділено у працях І. Д. Зверева (мета, завдання і принципи екологічної освіти), О. М. Захлебного (екологічна освіта у школі), І. Т. Суравегіної, Є. М. Кудрявцевої (теорія і практика відповідального ставлення до природи), О. С. Сластьоніна (екологічна підготовка майбутнього учителя).

Ідеї неперервної екологічної освіти розвиваються у роботах вітчизняних та зарубіжних педагогів і психологів, таких як В. П. Андрущенко, В. В. Вербицький, Е. В. Гірусов, М. І. Дробноход, І. А. Зязюн, В. С. Крисаченко, Б. Т. Лихачов, М. М. Моїсєєв, Н. Г. Ничкало, Г. П. В. П. Онопрієнко, Пустовіт, Н. Ф. Реймерс, В. В. Рибалко, А. Толстоухов та ін. Вони акцентують увагу на необхідності змін в екологічній освіті та вихованні, що відповідали б закономірностям розвитку екологічної свідомості старшокласників. Методологічні основи екологічної освіти і виховання у вищій школі розглядалися у дослідженнях О. С. Сластьоніної, А. Н. Некос, А. В. Миронова, Г. С. Тарасенко, Н. В. Лисенко, Г. С. Данилової, Н. В. Гнилуші та ін. У працях цих учених розкривалися методико-теоретичні основи екологічного виховання та умови їх реалізації.

У дисертаційних роботах Л. Б. Лук'янової, Н. Б. Грейди, М. С. Швед знайшли відображення питання системи формування складових екологічної культури, свідомості, світогляду. Формування екологічної свідомості особистості як проблему психологічну досліджували С. М. Глазачов, С. Д. Дерядо, Т. В. Иванова, Г. Н. Каропа, І. В. Кряж, А. М. Львовичкіна, І. С. Матрусов, Т. С. Нінова, В. А. Ясвін [2].

Міністерством освіти і науки України була розроблена Концепція екологічної освіти і виховання [3]. В ній визначено мету, завдання, зміст, зазначено шляхи й умови реалізації екологічної освіти, а її зміст розглядається як неперервний процес, що охоплює всі вікові, соціальні та професійні групи населення і ґрунтується на таких принципах: системності, систематичності й безперервності, що забезпечують організаційні умови формування екологічної культури особистості між окремими ланками освіти; орієнтації на ідею цілісної природи, універсальності зв'язків всіх природних компонентів і процесів; міждисциплінарному підході до формування екологічного мислення, що передбачає логічне

поєднання й поглиблення системних природних знань; взаємозв'язку краєзнавства, національного і глобального мислення, що сприяє поглибленому розумінню екологічних проблем на різних рівнях; конкретності та об'єктивності знань, умінь та навичок; поєднання високопрофесійних екологічних знань.

Вчені Бардов В.Г., Сергета І.В., Бойчук Б.Р. в своїй статті «Методологічні та організаційні основи екологічної освіти і виховання студентів» відмітили наступні провідні принципи, на яких ґрунтується методологія екологічної освіти, а саме: *принцип екологічного імперативу*, або екологічної відповідальності особистості, який, безперечно, є одним із фундаментальних і передбачає визначення провідних природних та антропогенних факторів ризику, тобто чинників, котрі слід кваліфікувати як умови, що збільшують ймовірність розвитку зрушень у стані здоров'я та формування захворювань, несприятливого їх перебігу та закінчення і, таким чином, запускають або посилюють патологічний процес [4]. Подальша оцінка факторів ризику, що були визначені, повинна зумовлювати встановлення та врахування закономірностей формування різноманітних змін у стані здоров'я, внаслідок впливу несприятливих чинників довкілля, в першу чергу, таких, як зниження резистентності та погіршення функціонального стану організму, поширення гострих та хронічних захворювань, дисгармонізація фізичного розвитку, збільшення частоти множинної та поєднаної патології. Таким чином, екологічна відповідальність, як особистісний прояв відношення індивідуума до умов перебування, неможлива без широкого використання у повсякденній діяльності численних запобіжних заходів, запровадження засобів первинної та вторинної профілактики; *науково-теоретичний принцип*, або принцип екологічного мислення, забезпечує усвідомлення наявності безпосередньої прямої залежності між станом довкілля та станом здоров'я людини. Він визначає пріоритетні питання щодо вивчення особливостей впливу навколишнього середовища на здоров'я населення (погіршення морфофункціонального стану організму, зростання рівня захворюваності та погіршення перебігу патологічних процесів у несприятливих умовах, визначальна роль окремих чинників у поліфакторному впливі на організм людини середовища перебування). Вказує на зміни окремих діагностичних (соціально-значущих: тривалість життя, працездатність, репродукція, морально-психологічний комфорт; медико-статистичних: фізичний розвиток, фізична підготовленість, морбидність; морфофункціональних: критеріальні характеристики окремих органів та систем)

показників здоров'я внаслідок цього впливу. Розробляє та обґрунтовує прогноз стану здоров'я, залежно від ступеня зрушень у стані довкілля, які передбачаються [5]; *гуманітарний принцип*, або принцип екологічної культури, що декларує основні шляхи формування індивідуального стилю поведінки, невід'ємним елементом якого є розв'язання екологічних проблем. До основних напрямків цього процесу слід віднести художньо-естетичний підхід, тобто вироблення гармонійних форм цілісного сприйняття довкілля; моралістичний підхід, тобто встановлення та усвідомлення певних норм взаємин між людиною та природою, виключення будь-яких елементів конфронтації та силового розв'язання спірних питань екологічного змісту, моральна турбота про прийдешні покоління, а також патріотичний підхід, тобто виховання переконань у тому, що захист та збереження природи є однією з найважливіших державотворчих задач; *економічний принцип*, або принцип екологічної розсудливості, який зумовлює необхідність ретельного та виваженого врахування у взаєминах «людина-довкілля» різних пріоритетів як фінансово-промислового, так і гуманістичного звучання; *прикладний принцип*, або принцип екологічної безпеки, що визначає коло питань, які складають узагальнене поняття про планетарні кризи, передусім, проблемами води, ґрунту, енергії, забруднень, кліматичних змін, глобального моніторингу тощо, а також зумовлює врахування провідних положень концептуальної схеми оцінки еколого-гігієнічної безпеки окремих територій, а саме: необхідність визначення і обґрунтування критеріїв оцінки якості навколишнього середовища, рівня забруднення середовища, який безпечний для здоров'я населення і стану екологічних систем, конкретних шляхів щодо оцінки екологічного стану окремих територій та їх ранжирування. Такий підхід пропонує запровадження комплексних показників еколого-гігієнічної небезпеки, що полягають у встановленні рівня забруднення навколишнього середовища щодо прийнятих гігієнічних нормативів або фонових величин для умов ізольованого, комплексного, комбінованого та поєданого впливу; визначення рівнів впливу шкідливих чинників середовища перебування, які зумовлюють нагромадження токсичних речовин та їх метаболітів в організмі людини, безперервний та всебічний аналіз змін у стані здоров'я населення та зрушень у стані довкілля, насамперед з боку природних екологічних систем, виявлення ступеня необоротних змін окремих їх елементів, а також ефекту трансформації токсичних речовин з утворенням ще більш небезпечних сполучень; *педагогічний принцип*, або принцип еко-

логічного всеобучу, який зумовлює досягнення загальної екологічної грамотності, подолання панування ідеології споживання та незаперечної виправданості підпорядкування довкілля потребам населення, встановлення універсальних взаємовідносин у системі «людина-навколишнє середовище».

Смислове ядро екологічної освіти визначають ціннісні орієнтації екологічного характеру, екологічний імператив, екологічна безпека та реальні екологічні проблеми ХХ століття, які знаходять місце у її структурі, категорійно-понятійному апараті, закономірностях та постулатах [6]. Водночас, системність ідей і принципів екологічної освіти полягає в їх комплексності та міждисциплінарності, обов'язковому виході у сферу практичних рішень і дій, що зумовлюють необхідність оволодіння основами здорового способу життя як найважливішого критерію ефективності навчання та виховання.

Важливою для реалізації ідей і принципів екологічної освіти виступає також її наступність. Для екологічної освіти прийнятним є виокремлення двох складових наступності у педагогічному процесі. Перша — *внутрішньо-змістова*, що складається із змісту знань, умінь, навичок, які передаються й друга — *зовнішньо-процесуальна* (організаційна), яка спрямована організацію передачі знань, умінь, навичок. Реалізація цього принципу у формуванні екологічної компетентності вимагає дотримання певних правил: структурування змісту екологічного матеріалу з урахуванням логічних зв'язків у процесі викладання; послідовний, внутрішньо узгоджений розподіл навчального екологічного матеріалу з відповідних предметів за семестрами і роками навчання, з урахуванням сукупності знань, навичок і умінь, змістового компонента, кінцевого результату та особливостей попередньої підготовленості студентів; цілеспрямоване планування навчального процесу з урахуванням оптимальної послідовності вивчення навчальних дисциплін і найбільш раціонального розподілу матеріалу за темами і модулями; перехід від простих схем і структур до складних, від конкретних до загальних, і навпаки; перехід від вивчення наступного навчального модуля тільки після міцного засвоєння попереднього; максимальне врахування логічних структур відповідних навчальних предметів; обов'язкова систематизація, узагальнення й класифікація матеріалу у кожному предметі, виокремлення головного, суттєвого з метою подальшого використання у подальшому навчанні; систематичне керування навчально-пізнавальною діяльністю суб'єктів учіння,

прагнення якісного опанування практичними екологічними діями [7]. Наступність екологічної освіти у вищих навчальних закладах характеризується наявністю певних змістових і функціональних компонентів й ґрунтується на таких основних принципах: відповідність рівня екологічної освіченості потребам особистості, суспільства й держави; пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей у формуванні особистості; цілісність особистості фахівця, громадянина України; фундаментальність професійної, еколого-професійної підготовки; випереджувальний характер; варіативність та інноваційність; відкритість оновленню, інноваційності, удосконаленню.

Необхідність реалізації принципу наступності закладено у положеннях Концепції екологічної освіти України, де зазначено, що сучасна екологічна освіта має базуватися на обов'язковості вивчення конкретно визначеної кількості, обсягів природничих і гуманітарних дисциплін на різних ступенях навчання й чітко визначеній оптимальній кількості понять і термінів на кожному рівні освіти, їх узгодженості та зрозумілості.

Водночас здійснений аналіз чинної документації, навчальних планів, програм, навчальної, навчально-методичної літератури дозволяє стверджувати, що ефективність формування екологічної компетентності залежить від: обґрунтованого й вираженого використання міжпредметних зв'язків; усебічного урахування можливостей кожної дисципліни, що вивчається у процесі підготовці майбутніх фахівців водного транспорту; належним чином організованої системи пізнавальної діяльності в процесі самостійної роботи.

Урахування потреб сучасних реалій до рівня підготовки фахівців дають підстави визначити роль реалізації принципу наступності в екологічній освіті як можливість: усвідомлено сприймати духовну й матеріальну цінність природи для суспільства взагалі й окремої особистості зокрема; комплексно засвоювати ключові поняття, закони, принципи, наукові факти, що дозволяють визначити оптимальний вплив на навколишнє середовище в процесі професійної діяльності та в повсякденному житті; свідомо набувати практичні знання, уміння й навички щодо оцінювання впливу професійної діяльності людини; передбачати можливі наслідки практичних дій і упереджувати негативні впливи на навколишнє середовище в усіх видах діяльності; здійснювати на практиці заходи щодо покращення стану довкілля та поширення сучасних ідей доцільного природокористування; ана-

лізувати екологічну ситуацію й оцінювати результати практичної екологічної діяльності; прагнути до професійного самовдосконалення та самопізнання.

Їх реалізація можлива через різні форми інтеграції екологічного змісту у навчальних предметах: об'єкту — об'єднання в темах, розділах, курсах різних дисциплінарних образів одного об'єкта (Земля, вода, повітря тощо); понятійну, охоплює теми і курси, що розкривають зміст загальнонаукових понять; теоретичну (концептуальну); методологічну — охоплює як філософську методологію, так і окремі методи наукового пізнання із застосуванням системного підходу до розв'язання певних екологічних проблем; проблемну — вбирає міждисциплінарні проблеми різного ступеня; діяльнісну — передбачає спеціальні форми організації пізнавальної діяльності (міжпредметні дискусії, міждисциплінарні проекти тощо); практичну — всебічний розгляд технічних або технологічних процесів; психолого-педагогічну — спеціальна організація процесу навчання та виховання, розробленими у психології та дидактиці [8].

Таким чином, загальним завданням екологічної освіти та екологічного виховання є формування екологічної свідомості особистості. Воно конкретизується на рівні трьох основних задач: а) формування адекватних екологічних уявлень; б) формування суб'єктивного ставлення до природи; в) формування системи умінь і навичок (технологій) взаємодії з природою.

У сфері формування екологічних уявлень зміст екологічної освіти базується на таких основних положеннях: а) складність системи внутрішніх взаємодій у природі; б) енергетичний обмін між техносферою і біосферою; в) світ природи як духовна цінність; г) взаємозв'язок природних умов і розвитку суспільства [9].

У сфері формування суб'єктивного ставлення до природи зміст екологічної освіти і, в першу чергу, виховання полягає у розвитку цього ставлення у дітей, починаючи із шкільного віку, в орієнтації виховання на народні традиції, звичаї. У сфері формування стратегій і технологій екологічної діяльності зміст екологічної освіти полягає в оволодінні молоддю умінь та навичками: а) естетичного засвоєння природних об'єктів; б) отримання наукової інформації щодо світу природи; в) взаємодії з природними об'єктами в умовах антропогенного середовища; г) природоохоронної діяльності.

Але специфіка сучасної ситуації полягає в тому, що становлення особистості повинне проходити в умовах зовнішньої свободи, коли ні релігійні, ні соціальні норми не можуть детермінувати її поведінку. Тому створення позитивного ідеалу особистості полягає не тільки у формуванні цілісного екологічного світогляду, але і в тому, щоб людина сама могла постійно вирішувати проблеми навколишнього середовища, тобто бути «не господарем природи, а її слугою» відповідно до одного із законів Б. Коммонера «Природа знає краще» [10, с. 25]. Таким чином, завдання екологічної освіти полягає в тому, щоб створити умови для формування всебічно розвинутої особистості.

Література:

1. Петрук В.Г. Екологічне виховання у вищій школі [Електронний ресурс]/В.Г. Петрук, І.І. Безвозюк, Т.І. Панченко. — Режим доступу до ресурсу: http://conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt/Petruk_Bezvozyuk_Panchenko.php.
2. Саунова Ю.О. Формування екологічної свідомості майбутніх учителів (психолого-педагогічний аспект) [Електронний ресурс]/Ю.О. Саунова. — Режим доступу до ресурсу: <http://studentam.net.ua/content/view/7456/97/>.
3. Концепція екологічної освіти України//Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. — 2002. — № 7.
4. Цит. за Методологічні та організаційні основи екологічної освіти і виховання студентів [Електронний ресурс]/В.Г. Бардов, І.В. Сергета, Б.Р. Бойчук. — Режим доступу до ресурсу: http://5ka.at.ua/load/ekologija/metodologichni_ta_organizacijni_osnovi_ekologichnoji_osviti_i_vikhovannja_studentivstattja/18-1-0-7859.
5. Захарченко М. П., Гончарук Е. И., Кошелев Н. Ф., Сидоренко Г.И. Современные проблемы экогигиены — К.: Хрещатик, 1993. — Ч. 1. — 175 с.; Ч. 2. — 155 с.
6. Окружающая среда и охрана здоровья. Европейская хартия и комментарии/Материалы I Европейской конф. по окружающей среде и охране здоровья. — Копенгаген — ВОЗ, 1990. — Сер. 35. — 171 с.
7. Екологічна компетентність майбутніх фахівців. Навчально-методичний посібник / Лук'янова Л. Б., Гуренкова О. В. — Київ-Ніжин: ПП Лисенко, 2008. — 243 с.

8. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология [Текст]/Дерябо С. Д., Ясвин В. А. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. — 480 с.
9. Блінніков Г. П. Прикладна екологія та екологічні аспекти діяльності органів охорони державного кордону: навчальний посібник /Г. П. Блінніков, В. М. Шевчук, Л. С. Дацюк. — Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, 2009. — 316 с.

Дидков О. Основные принципы организации и осуществления экологического образования

Анализируются основные принципы экологического образования в структуре общего образования личности, ее цель определяется как задача формирования экологической культуры, что позволяет мыслить и действовать в соответствии с законами Природы и Социума.

Ключевые слова: *человек, природа, общество, экология, культура.*

Didkov O. Main principles of organization and implementation of ecological education

Main principles of ecological education in the structure of general education of a person were analyzed; its aim was defined as an objective of formation ecological culture that allows to think and to act in accordance with the laws of Nature and Socium.

Keywords: *human being, nature, society, ecology, culture.*

УДК 14: 329.73 (477)

УКРАЇНЬСКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ІДЕАЛІВ Ю. РОМАНЧУКА

Мельник І. А. ©

*Доктор політичних наук, професор Української академії
друкарства*

Мельник А. І. ©

*Аспірант кафедри історії держави і права та політико-правових
учень Львівського національного університету ім. Івана Франка*

Висвітлюється суспільно-політична діяльність Ю. Романчука — відомого західноукраїнського політика, депутата Галицького сейму та віце-президента Австрійського парламенту, як популяризатора української національної ідеї. Розглядається його світоглядна еволюція від культурно-просвітницької ідеології до переконання необхідності створення Української суверенної держави. Аналізуються форми і методи його діяльності.

Ключові слова: *національна ідея, соборність українських земель, політичні часописи, громадські товариства, національні та соціальні інтереси, програмні завдання.*

Формування та розвиток державно-правових поглядів Ю. Романчука, їх вплив на процеси духовно-культурного й політичного самовизначення українського народу тісно пов'язані зі генезисом українського національного руху, активним учасником якого він став у другій половині XIX ст., тобто в період, коли піднесення українського руху, зумовлене процесами національного відродження та подіями «весни народів» 1848 р., змінилось падінням у післяреволюційні часи. Окремі українські провідники почали відходити від стрижневих завдань маніфесту Головної руської ради, — ідеї національної єдності і самостійності українського народу, яка, власне, була матеріальною першоосновою становлення і консолідації української нації. Загострення національних і соціальних суперечностей, поєднання в українському русі різних національно-

політичних орієнтацій змінювало не лише характер самого руху, але й ідеологічні переконання його учасників.

Як показало дослідження, світоглядна еволюція Ю. Романчука пройшла три фази: академічну, культурну і політичну, і в кінцевому результаті привела його до народництва — суспільного світогляду й провідної політичної сили галицьких українців кінця XIX — початку XX ст. Його становлення як громадського діяча і політика, популяризатора соборницького ідеалу відбувалось на творах Т. Шевченка, П. Куліша, О. Кониського, М. Костомарова, які стояли на ґрунті національного самоутвердження та визнання національної єдності всіх українців. У подальшому Ю. Романчук впорядковував і зміцнював своє світобачення на ґрунті європейського романтизму: вивчав праці Г. Гегеля, Й. Гердера, Ф. Шеллінга, Й. Фіхте, які сприяли виробленню філософських засад національного самоусвідомлення та самовизначення. Під їх впливом став прихильником ідеї визволення народів з під чужої влади та створення власної держави, сповідував ідеали лібералізму й націоналізму. Хоча, окремі дослідники вважають, що Ю. Романчук перебував під впливом москвофілів: будучи студентом університету співпрацював з Б. Дідицьким (одним з їх лідерів) у газеті «Слово», з яким і пізніше підтримував дружні відносини [1]. Однак, збережені листи Б. Дідицького до Ю. Романчука, не підтверджують цього. Як зауважує В. Булачек, листування засвідчує повагу ідеолога москвофільства до Ю. Романчука, але водночас й істотні духовні протиріччя [2].

З москвофілами Ю. Романчука різнила, власне, світоглядна ідея. На відміну від них він захищав самостійність «русько-українського народу», його національну окремішність від поляків та росіян, а розвиток національної самобутності українців і протидію зазіханням на неї вважав найважливішим фактором тогочасного українського життя. Тоді, як москвофіли, називаючи себе єдиною альтернативою колонізації в Галичині, насправді ж виступали проти української мови, пропагували ідею «єдиної, неділимої російської народності від Камчатки до Карпат».

На наш погляд, національні та соціальні інтереси галицьких українців для Ю. Романчука були пріоритетними. Водночас, щоб успішніше протистояти польському засиллю в Галичині, він йшов на тактичні компроміси з москвофілами. Проте твердо дотримувався своїх ідеологічних переконань. Характерний у цьому відношенні такий приклад. У 1879 р., коли представники львівських, тернопільських

і подільських українців-народовців запропонували «Руській раді» прийняти до своїх лав 30 нових членів — письменників, журналістів, юристів, студентів (прихильників соборності українських земель і національного державотворення на західноукраїнських землях), а керівники-москвофіли відхилили цю пропозицію, то Ю. Романчук виступив на їх захист, вимагаючи при цьому змінити і політичну ідеологію товариства [3].

Як відомо, москвофіли, в руках яких перебувала більшість друкованих органів Галичини, жорстко протистояли поширенню ідеї національної окремішності українців. За таких обставин народовцям було нелегко донести свої погляди до широких верств населення. Довелось створювати власні часописи. Ю. Романчук, зокрема, став співзасновником та редактором журналу «Правда» (1873 р.), газети «Батьківщина» (1879 р.), газети «Діло» (1880 р.) та ін. На шпальтах яких друкувались матеріали, покликані формувати в свідомості широких мас (селян, робітників, ремісників) здатність відстоювати не лише свої соціальні й культурні права, але й «заряджатися» новим почуттям людської гідності та громадської гордості, перейматися духом національної свідомості. Завдяки професійній майстерності Ю. Романчука ці видання стали впливовими не тільки в Галичині, але й за її межами.

Особливо важливу роль у популяризації соборницького ідеалу відігравали керовані Ю. Романчуком громадські організації. Зокрема, «незвичайно стислою статутовою працею», спрямованою на захист української культури, характеризувалась діяльність товариства «Просвіта», де Ю. Романчук займався не тільки виданням популярних переказів з усіх галузей науки, які відповідали б поняттям народу та його потребам, але й намагався повести «найширшу акцію за позисканням членів», і то «на всіх частях нашої України» [4].

Свідченням чого є відозва «Дорогі Родимці», яку він як, секретар «Просвіти», підготував до української громади 11 лютого 1869 року.

«Галицькі українці, — наголошувалось у ній, — почавши нове життя в 1848 р., протягом 20 літ, що з накладом минули від того часу, мало поступили вперед у розвою своєї народності. Правда, побільшилася за той час українська інтелігенція, крім українських священників маємо тепер українських учителів і урядовців, маємо українські часописи, українські товариства, а почасти вже й українську мову в школах, але увесь той поступ проявляється лише у вищих верствах народу, у тих верствах, у котрих непостійність при народнім прапорі історія давніших

часів так сумно нам доказала. Наша маленька, з самих майже залежних людей зложена, інтелігенція не може нам ніяк дати запоруки на будучність» [5, с. 21].

Усвідомлюючи, що без підтримки народу втілити в життя національну ідею неможливо, Ю. Романчук докладав повсякденних зусиль, щоб український культурно-просвітницький рух набув загальнонаціонального характеру, щоб погляди й переконання інтелектуалів Галичини стали основою національної єдності всіх українських земель. З цією метою він організував всенародні віче, ювілейні свята всеукраїнського значення, інші культурно-просвітні заходи. На жаль, для більшості українців національна ідея тоді була, радше, романтичним відчуттям духовної єдності, а не політичним гаслом. Як зазначає О. Пилипишин, міркування Ю. Романчука носили певною мірою мрійливо-романтичний характер, далекий від об'єктивної реальності [6]. Однак його культурно-громадська діяльність сприяла поширенню в галицькому суспільстві українських національних цінностей, визначала перспективу розвитку українського визвольного руху.

У середині 80-х років Ю. Романчук стає активним учасником політичного процесу. За підтримки Омеляна та Олександра Огоновських, В. Нагірного, О. Стефановича, І. Белея, К. Левицького, С. Качали, І. Борискевича, Й. Заячківського, М. Січинського, О. Барвінського, М. Бучинського бере участь у створенні «Народної ради» — політичної організації народовців, і в 1885 р. стає її керівником. Як показав аналіз, в основу, розробленої Ю. Романчуком, і затвердженої першими загальними зборами «Народної Ради» (2 лютого 1888 року), «Програми політично-народного становища, змагань і діяльності Русинів» було покладено ідею визнання національної окремішності розділеного між двома державами українського народу.

Власну позицію з цього приводу Ю. Романчук оприлюднив 21 січня 1886 р. в інтерв'ю газеті «Діло», де зазначив, що заради досягнення самостійності українці повинні об'єднатися як поляки, росіяни і чехи [7, с. 2].

З тактичних міркувань народовці, правда, не відразу наважились включити до стратегічних завдань своєї партії проблему відновлення української держави. Їх політична й правова позиція ґрунтувалась на національно-культурницькій програмі, ідеї соборності українського народу та концепції автономії українських земель у складі Австро-Угорщини. На думку О. Аркуші, це було пов'язано з трьома причинами.

По-перше, оприлюдненню ідеї проголошення української держави перешкоджав народовсько-старорусинський союз, який зумовлював недоцільність наголошення на національній програмі; по-друге, усвідомлення народовцями факту, що в умовах Галичини їх розрив з русофілами передбачає хоч би частковий тактичний компроміс з польською стороною, а відтак — небажання акцентувати увагу на далекосяжній меті національного руху, яка безумовно суперечила польським прагненням; врешті, по-третє, ситуація в Австрійській державі, де в 70–80-х роках домінувала відносна стабілізація й офіційно утверджувалася концепція держави як спільного дому для всіх народів [8].

Як європейський політик Ю. Романчук прагнув реалізувати український державницький ідеал парламентським шляхом. Конституційні та інші нормативно-правові акти Австро-Угорщини, які регулювали національні відносини та визначали статус галицьких українців, як відомо, не забороняли проводити державно-правові реформи для забезпечення їх юридичної рівності. Австрійське законодавство передбачало розробку механізмів, покликаних адаптувати місцеві органи самоврядування до правової системи держави, а, значить, було легітимним підґрунтям у процесі самоорганізації та політичного самовизначення українського населення.

У 1883 р. Ю. Романчук став депутатом Галицького крайового сейму. З його приходом тут починають регулярно обговорюватись національні проблеми українців, на які раніше депутати практично не звертали уваги. Так, 17 жовтня 1883 р. Ю. Романчук порушив питання про нагальні потреби українського народного шкільництва, в 1884 р. — про зміни крайового закону про мови викладання у народних і середніх школах [9, с. 2]. Після трирічних дебатів сейм ухвалив постанову про українську гімназію в Перемишлі (1887 р.), а Львівська міська рада — про відкриття початкової школи з українською мовою навчання ім. М. Шашкевича [10, с. 2]. 25 червня 1888 р. Ю. Романчук зробив третє подання до сейму, в якому вимагав, щоб у гімназіях Станіслава, Коломиї, Тернополя та Бережан паралельно функціонували українські класи, а учительські семінарії були україномовними, щоб у Тернополі, Коломиї, Стрию, Городенці, Яворові і Снятині було створено чотирикласні україномовні народні школи. У 1885–1887 рр. вимагав від намісника та маршалка краю, щоб під час відкриття сесії сейму вони промовляли не тільки польською, але й українською мовами. І добився цього, запропонувавши зміни до сеймового регламенту [11].

Активно захищав Ю. Романчук українські національні інтереси у віденському парламенті, депутатом якого став у 1891 р. Особливу увагу тут приділяв проблемі відкриття українського університету у Львові, де, як відомо, після ухвалення сеймом у 1868 році рішення про цілковиту колонізацію місцевого університету, українці були позбавлені права навчатися рідною мовою. Становище ще більше ускладнилось у квітні 1879 року, коли цісар прийняв рішення запровадити в Львівському університеті польську мову для внутрішнього користування.

Як керівник українського парламентського представництва Ю. Романчук гостро засуджував асиміляційну політику, і неодноразово вносив на розгляд депутатів проекти резолюцій щодо заснування у Львові українського національного університету. Першим кроком до розв'язання цієї проблеми, вважав він, має стати бажання уряду визнати потребу існування українського вузу. «Русини, — зазначав Ю. Романчук, — вбачають у створенні університету запоруку національної величі і рівноправності з іншими народами» [12].

Ця проблема, як видно з аналізу, мала яскраво виражений політичний характер. Адже відкриття національного університету не лише підвищувало статус української мови в австро-угорській державі, а й сприяло зміцненню українського руху загалом. Цього, власне, австрійська влада не бажала допускати й всіляко затягувала з прийняттям відповідного рішення.

Однак парламентські методи боротьби за національні права українців визнавали не всі політики. Опоненти Ю. Романчука, зокрема представники нової генерації, які в середині 70-х рр. започаткували в українському русі радикальну течію, вважали, що Україна може здобути свободу лише внаслідок соціальної революції. Тоді як Ю. Романчук не сприймав насильницької ідеології, як і категоричних виступів проти церкви і духовенства, які мали чималі заслуги перед українцями в Галичині. Будучи прихильником еволюційного розвитку суспільства, він вважав, що шляхом суспільних реформ можна здобути свободу й для українського народу.

Ю. Романчук намагався підтримувати діалог з державними інституціями, незважаючи на дошкульну критику з боку своїх політичних противників. Найкрасномовніше це підтверджує так звана новоерівська угода. Наприкінці 80-х р. у Галичині, вважав він, склалися сприятливі суспільно-політичні умови для зміцнення українських державницьких позицій. Пожвавився інтерес до українського питання з боку офіційного

Відня, який прагнув так би мовити розіграти українську карту в протистоянні з Росією. Крім цього, окремішність української нації почала визнавати польська сторона. Важливим було й те, що в галицькому суспільстві вже набирала сили партійна стадія розвитку ідеї українського державотворення. Під впливом цих обставин Ю. Романчук як керівник клубу українських послів задекларував (25 листопада 1890 р.) готовність до співпраці з владою на засадах вірності австро-угорській державі та династії Габсбургів за умов визнання рівноправності українців на економічному та культурному полі.

Як видно, з публікацій про польсько-українську співпрацю, зокрема, досліджень І.Чорновола, присвячених безпосередньо угоді 1890–1894 рр. [13] Оприлюдненню відповідного законопроекту передувала кропітка робота учасників цього процесу — «Польського кола» і українських народовців на чолі з Ю. Романчуком, які за підтримки австрійських властей та наддніпрянських діячів (В. Антоновича та О. Кониського) прагнули послабити міжнаціональне протистояння в Галичині. План перемир'я, виголошений Ю. Романчуком, на думку І.Чорновола, означав, що народовці готові підписати відповідну угоду з поляками й співпрацювати з урядом. Не було заперечень і з боку польських політиків, адже К. Бадені у своєму виступі засвідчив, що Ю. Романчук діяв з його відома [1]. Це, власне, й був початок «нової ери».

Однак, укладена угода викликала неоднозначний резонанс у галицькому суспільстві. З одного боку, в краї організувалися масові віча на її підтримку, а газети й журнали писали про «нову епоху», «нову добу» та «нову ситуацію» в житті русинів [14], і публікували статті й телеграми з подяками на адресу Ю. Романчука та його однодумців. Наприклад, О. Кониський вважав, що завдяки домовленостям з поляками, галицькі українці за чотири роки добилися більше, ніж за останні 35 без «нової ери». З іншого боку, домовленості з «Польським колом» поглибили суперечності між українськими політичними силами. Найгостріше критикували народовців москвофіли, які розуміли, що угода з поляками спрямована насамперед проти них. На знак протесту вони заявили про вихід з фракції і закликали народовців відмовитися від задекларованих намірів.

Не сприйняв домовленостей і М. Драгоманов, який характеризував угоду як поступку націоналізмові, що відтягує Україну від передової європейської культури й політики [15]. Але, якщо з думкою великого мислителя про слабкість українського політичного руху і передчас-

ність на той час самостійного визволення українців з-під гніту двох імперій важко не погодитись, то з його оцінкою ролі Ю. Романчука в українському русі можна посперечатись. По-перше, відстоюючи культурно-національні права українського народу, М. Драгоманов не мислив Україну поза межами федерації з Росією; він не був соборником. По-друге, як соціал-демократ, М. Драгоманов віддавав перевагу боротьбі за соціальні права й свободи громадян й недооцінював національну ідею. Тоді, як Ю. Романчук, будучи лідером галицьких народовців, розвивав ідеї сприйняття духовного життя українців як основи національно забарвленого процесу. Це — свідчення світоглядних розходжень між ними, звідси, й критика М. Драгомановим політичної діяльності Ю. Романчука. До слова, занадто жорстка, менторська і, як показав час, не завжди справедлива.

На нашу думку, «новоєрівська угода» об'єктивно відповідала вимогам часу й була значним досягненням українського визвольного руху. Як зазначає В. Булачек, вона «спричинила офіційне визнання короною (вперше) і польським політичним табором (остаточно) ідеї окремішності й соборності української нації» [2]. Окрім цього, угода зумовила політичну реструктуризацію українського національного руху в Галичині, дала змогу народовцям заявити про себе як про політичну силу, здатну самостійно реалізовувати на практиці українську національну ідею. Вже через два роки, після її підписання, «Народна Рада» проголосила кінцевою метою своєї діяльності об'єднання українців Галичини і Наддніпрянщини в самостійну Українську державу.

Отже, в суспільно-політичній діяльності Ю. Романчука відобразилась основна віха періоду національно-визвольних змагань другої половини XIX століття: поступове звернення галичан до переконання необхідності створення суверенної української держави. Не випадково в 1899 році Ю. Романчука як послідовного борця за національну ідею обирають головою найпопулярнішої в Галичині Української націонал-демократичної партії, яка поставила собі за мету «щоби цілий українсько-руський народ здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в однопільний національний організм» [16].

І треба зазначити, що доля подарувала Ю. Романчуку можливість побачити реалізацію української національної ідеї на практиці. Як найстарший депутат Української Національної Ради Західноукраїнської Народної Республіки він, 10 листопада 1918 р., взяв безпосередню

участь у справі конституювання, відновленої на українській етнографічній території в Австро-Угорщині, Української держави — привів до присяги членів Державного секретаріату — уряду ЗУНР.

Література:

1. Чорновол І. Проголошення польсько-української угоди на форумі Галицького сейму 1890 року та перші відгуки на неї // Україна модерна / За ред. В. Верстюка, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, В. Кравченка, М. Крикуна. — Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка. — 2000. — Ч. 4–5.
2. Булачек В. Взаємини Ю. Романчука і москвофілів у першій половині 1890 р. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Л., 2008. — С. 42–47.
3. Олесницький Є. Сторінки з моего життя. I частина (1860–1890) / Олесницький Є. — Львів, 1935. — 252 с.
4. Центральний Державний історичний архів України, м. Львові (далі — ЦДІАУЛ). — Ф. 348. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 3.
5. Перський С. Популярна історія товариства «Просвіта». — Л., 1928.
6. Пилипишин О. Формування Юліана Романчука як особистості, культурно-просвітнього та громадсько-політичного діяча у 60–80-х рр. XIX ст. / О. Пилипишин // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Історія / за заг. ред. І. С. Зуляка; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак [та ін.]. — Тернопіль, 2010. — Вип. 2. — С. 30–34.
7. Разговоръ съ проф. Романчукомъ // Дъло. — 21 счня 1886.
8. Аркуша Олена. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. XIX ст. / Олена Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — К., 1997. — Вип. 3–4. — С. 118–139.
9. Внесенє пос. Романчука // Дъло. — 15 (27) вересня 1888.
10. Юльянъ Романчукъ — заступникъ руского народа. — Львів, б. р.
11. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1918. Перша часть / Кость Левицький. — Львів, 1916–1927. — Кн. 1–2. — 736 с.

12. Качмар В. Питання про створення українського університету у Львові в австрійському парламенті на початку ХХ ст. // Львів: місто-суспільство-культура. Збірник наукових праць / За редакцією Мар'яна Мудрого. — Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. — С. 421–431.
13. Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 р. — Львів: Львівська академія мистецтв, 2000. — 247 с.; Чорновол І. Проголошення польсько-української угоди на форумі Галицького сейму 1890 року та перші відгуки на неї // Україна модерна / За ред. В. Верстюка, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, В. Кравченка, М. Крикуна. — Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка. — 2000. — Ч. 4–5; Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901 рр (нарис з історії українського парламентаризму). — Львів, 2002. — 288 с.
14. Нова ситуація // Діло. — 1890. — № 273–275; 289.
15. Драгоманов М. Неполітична політика // Народ. — 1890. — Ч. 24. — С. 373–376.
16. Винник Н. М. Українські партії Галичини наприкінці ХІХ- на початку ХХ століття в сучасній українській історіографії // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. — Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. — Вип. 1. — С. 199–204.

Мельник И. А., Мельник А. И. Украинская национальная идея как детерминанта государственнообразующихся идеалов Ю. Романчука
Рассматривается общественно-политическая деятельность Ю. Романчука — известного западноукраинского политика, депутата Галицкого сейма, вице-президента Австрийского парламента, как пропагандиста украинской национальной идеи. Исследуется его мировоззренческая эволюция от культурно-просветительской идеологии до убеждения необходимости создания Украинского суверенного государства. Анализируются формы и методы его деятельности.

Ключевые слова: *национальная идея, соборность украинских земель, политические издания, общественные товарищества, национальные и социальные интересы, программные задачи.*

Melnik I. A., Melnik A. I. Ukrainian national idea as a determinant of state-building ideals of Y. Romanchuk

Ukrainian national idea as a determinant of Y. Romanchuk's nation-building ideals

Deals with social and political activity of Y. Romanchuk — famous western Ukrainian politician, deputy of Galician Sejm and vice-president of the Austrian Parliament, as a promoter of Ukrainian national idea. His ideological evolution from cultural and educational ideology to conviction the necessity of establishing a Ukrainian sovereign state is considered. The forms and methods of it's activity are analyzed.

Keywords: *national idea, the unity of the Ukrainian lands, political magazines, public companies, national and social interests, program objectives.*

УДК 061.2:316.3

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ПОСТКЛАСИЧНИХ ІДЕОЛОГІЙ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Постол О. Є.[©]

Кандидат політичних наук, доцент, докторант кафедри політичних наук Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

У статті представлений аналіз перспектив розвитку альтернативних посткласичних ідеологій в сучасній Україні на прикладі розгляду ідей фемінізму та діяльності нових соціальних рухів. Обґрунтовується думка про те, що однією з провідних особливостей доктринального розвитку сьогодення є його нелінійний характер, який спирається на постіндустріальну соціополітичну комунікацію.

Ключові слова: *політична ідеологія, фемінізм, нові соціальні рухи, постіндустріальне (інформаційне) суспільство.*

В останні десятиріччя спочатку західні, а пізніше і вітчизняні науковці почали вести мову про необхідність виокремлення, методологічного обґрунтування і докладного вивчення нового феномену політичного життя сучасності — посткласичних ідеологій. Посткласичні ідеології постають як відповідь на кардинальні соціальні, політичні, економічні та культурні зміни, обумовлені становленням і розвитком постіндустріальної (інформаційної) цивілізації. Варто зауважити: якщо аналізу й прогнозуванню особливостей розвитку посткласичних ідеологій у найбільш розвинутих країнах світу присвячено нині чимало політологічних досліджень, то з'ясування специфіки впровадження у політичну практику ідей, цінностей, програм посткласичного доктринального спрямування в українських реаліях залишається маловивченою цариною вітчизняної політичної науки. Проте, актуальність розгляду перспектив розвитку посткласичних ідеологій в Україні є беззаперечною, адже у вітчизняному суспільстві, яке перебуває майже двадцять років в ідеологічному вакуумі, назріла нагальна потреба щодо його подолання.

Саме тому *метою* представленої статті є з'ясування перспектив розвитку посткласичних ідеологій в сучасній Україні на прикладі розгляду альтерна-

тивних ідейно-політичних течій. Завданнями цієї роботи є: 1) обґрунтування особливостей доктринального розвитку сьогодення як такого, що має нелінійний характер; 2) визначення місця сучасних ідейно-політичних течій у системі соціополітичної комунікації; 3) аналіз альтернативних підходів до розуміння сутності ідеологій; 4) формулювання авторського бачення щодо перспектив розвитку в Україні ідеології фемінізму та ідеології «активного громадянства» на базі діяльності нових соціальних рухів.

Джерельну базу запропонованої статті формують, насамперед, праці американських і російських науковців Д. Кул, І. Левіна, Р. Лейна, В. Теплова, В. Трошихіна, М. Фридена та А. Шевченко. Особливо необхідно відмітити роботу Д. Кул «Волосинки і коси, або незакінчений проєкт? Фемінізм (и) у ХХ столітті», в якій представлений системний аналіз генези ідеології фемінізму впродовж ХХ — на початку ХХІ століття; дослідження І. Левіна «Людина і політика в «індивідуалізованому суспільстві»», присвячене розгляду ідеології і політичної діяльності нових соціальних рухів в Європі та США; а також працю М. Фридена «Політична ідеологія наприкінці століття», що являє системний аналіз еволюції як теоретичних засад розвитку ідейно-політичних течій сучасності, так і прикладних аспектів їх реалізації.

Проблематика дослідження особливостей прояву та перспектив розвитку посткласичних ідеологій в Україні є досить складною для наукового розгляду й осмислення. Це пояснюється, на наш погляд, насамперед тому, що абсолютна більшість сучасних ідейно-політичних течій мають нелінійний характер поступу як одну з базових своїх особливостей. Відповідно, прогнозування перспектив розвитку і вкорінення у масову суспільну свідомість засадничих ідей тієї чи іншої світоглядно-політичної системи поглядів є доволі складною і ризикованою задачею. Адже нелінійний характер сучасних ідеологій обумовлює появу якісно нових політичної мови та політичної символіки, суттєвого перегляду понятійно-категоріального апарату та базових моделей політичної і соціальної комунікації. Скажімо, з впевненістю можна стверджувати, що саме блок політичної комунікації сьогодні як у світі в цілому, так і в Україні зокрема, висувається на авансцену теоретичного та прикладного функціонування будь-якої доктринально-ідеологічної системи. Таким чином, завдяки ефективно налагодженій політичній комунікації досягаються два базові ідеологічні завдання — інформувати суспільство про своє бачення минулого, сьогодення і майбутнього та маніпулювати масовою свідомістю у відповідності з поставленими цілями.

Варто зауважити, що в останні десятиріччя спостерігається зміна «політичного словника» ідейно-політичних течій. Так, на зміну традиційним «-ізмам» (а в Україні, як і в більшості держав пострадянського простору, тривалий час спостерігалася своєрідна «діосинкразія» на них) приходять такі терміни, як: «установки», «взаємодія», «синергізм», «співробітництво», а також поняття, похідні від слова «Європа» (наприклад, «європеїзм», «євроінтеграція» тощо). До того ж, відбулася значна інверсія базових засад класичних ідеологій — лібералізму, консерватизму, соціалізму, внаслідок якої формується особлива конвергентна база, коли ліберальні ідеї і цінності набувають консервативних відтінків, соціалістичні світоглядні ідеали стають дещо ліберальними за своїм звучанням, а консервативні — більш відкритими до змін і новацій.

Названі особливості і тенденції можуть бути пояснені перш за все трансформацією сучасної цивілізації загалом, становленням постіндустріального (інформаційного) суспільства як результатом такої трансформації. За цих умов політична комунікація здійснюється вже не за вектором «держава-суспільство», як у традиційному індустріальному суспільстві, де панують класичні ідеології, а за вектором «бізнес-держава-суспільство», що обумовлює інволюцію базових інститутів держави і громадянського суспільства, на які мають орієнтуватися ті чи інші політичні актори — носії певного типу доктринальної свідомості. На перший план виходить медіакратія, яка спирається на ієрархічно неструктуровану, мережеву, детерміновану технічними засобами, систему політичної комунікації. Тому не дивно, що посткласичні ідеології — це доктринальні системи, в яких фактично стираються межі між різними «-ізмами» ідеологій класичних. Як зазначає російська дослідниця проблематики трансформації політичної системи в епоху інформаційного суспільства А. Шевченко: «В умовах глобалізації актуалізовані обидві її соціальні інтенції (і конфліктогенна, і творча), з тією різницею, що перша виражається ситуативно, друга ж іманентна політичному, у цілепокладанні якого лежить консенсусний принцип загального взаємозв'язку соціальних груп, інститутів, приватних і публічних сфер діяльності людей» [1, с. 68].

Посткласичні ідеології сучасності формуються у кардинально зміненому в останні десятиріччя соціальному і політичному просторі, для якого є властивими декілька ключових тенденцій розвитку. По-перше, політичний процес у більшості держав світу, а тим більше у країнах перехідного типу, до яких належить і Україна, набуває рис непередба-

чуваності, нестандартності, суперечливості, що обумовлює постійні зміни модифікацій взаємовідносин влади і суспільства. Це означає, що й самі ідеології сьогодні для того, щоб бути конкурентоздатними у такому політичному просторі, повинні мати неабиякий адаптивний потенціал. По-друге, в означений період часу спостерігаються радикальні зміни у світоглядних і політико-культурних засадах взаємодії класичного для будь-якої доктринальної системи трикутника «особа-влада-суспільство». А значить — трансформуються і політичні, і соціальні, і правові, і економічні інститути суспільства, що має враховуватись носіями тих чи інших ідеологічних переконань, аби уникнути архаїзму у власних гаслах, програмах, діях. По-третє, не можна не враховувати тих змін, що відбулися на рівні функціонування політичної культури суспільства загалом й особистості зокрема, бо такі зміни нерозривно пов'язані з політичними потребами і політичною мотивацією, без яких є неможливою політична діяльність особи, групи або спільноти як основних об'єктів впливу (на рівні переконання, маніпуляції тощо) носіїв певних ідеологічних ідей, цінностей, моделей розвитку.

Важливу роль як раніше, так і сьогодні у названих процесах відіграють засоби масової інформації, які традиційно залишаються базовим каналом політичної комунікації ідеологічного спрямування. Можна вести мову, за висловом російських науковців В. Трошихіна і В. Теплова, про «новий культурний шар» ідеологічної ролі ЗМІ, що включає в себе матеріальну та духовну, моральну та правову, культуру міжнародних відносин та культуру демократизму, методологічну і світоглядну культуру [2, с. 4]. За цих умов ЗМІ стають не просто посередником у передачі соціально і політично значимої інформації, вони отримують від суспільства мандат на виконання ролі експертів в оцінці тих чи інших світоглядних орієнтирів розвитку суспільства, що пропонуються представниками певних ідейно-політичних течій. Тим більше зростає вказана роль ЗМІ у розвитку «електронного врядування» та «електронної демократії», завдяки чому здійснюється глобалізація, інтернаціоналізація навіть суто національних ідеологій.

Отже, змінюється і розуміння самої ідеології. Класичне тлумачення політичної ідеології — це її розуміння як «конкретно-історичного системного відображення істотних аспектів політичної дійсності», як «форми класової, групової, станової політичної свідомості й самосвідомості», як «системи ідей, гіпотез, концепцій ідеалів, гасел, програм, в яких відображені корінні політичні, а отже й економічні інтереси соці-

альних спільностей і груп, їхні практичні позиції у політичній сфері» [3, с. 276]. Нині більшість західних дослідників відмовляється від представленого підходу до розгляду сутності політичної ідеології на користь її трактування в якості «суми слабо структурованих і невідрефлексованих суджень пересічних людей» (американський науковець Р. Лейн) [4, р. 7]. Пізніше Р. Лейн разом з іншим дослідником — Ф. Конверсом запропонували розглядати ідеологію як суму політичних установок, думок, оцінок, які впливають на політичну поведінку і політичну участь. Таким чином, дійшов висновку американський вчений М. Фріден, «ідеологія знову «повернулася», але вже не в якості тотальної системи ідей, а як вираз їх плюралістичної множинності» [5, р. 8].

На наш погляд, саме представлений вище підхід є найбільш доречним при розгляді перспектив функціонування посткласичних ідеологій в сучасній Україні. Адже для ідейно-політичного спектру у вітчизняних соціополітичних реаліях характерною рисою є наявність нечіткого поділу між різними «-ізмами» де-факто, доволі високий розмитості їх ціннісних засад і смислів. Тому, на переконання автора, варто акцентувати дослідницьку увагу при розгляді зазначеної проблематики не на аналізі макрорівня функціонування тієї чи іншої доктринальної системи, а на вивченні й осмисленні її макрорівнів, що найчастіше є досить еkleктичними за своїм змістом. Окрім того, 70-річний досвід панування тоталітарної комуністичної ідеології не міг не накладати відбиток і на сучасний стан розвитку ідеологічної системи в Україні, що висвітлено, у тому числі, і в Конституції України. У статті 15 Конституції України наголошується: «Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова» [6, с. 7]. Причому, за шістнадцять років «життя» Основного Закону майже ніхто з законотворців, політиків та фахівців — політологів і правників — не ставив під сумнів наведене положення. Це є підтвердженням, на нашу думку, того факту, що у вітчизняному соціумі ще й досі спостерігаються доволі відчутні фобії щодо загрози існування безальтернативної ідеологічної системи на державному рівні.

Не менш змістовно та аксіологічно сутнісною тенденцією у розвитку посткласичних ідеологій як на Заході, так і в Україні стає феномен доктринальної «деелітизації». Так, якщо для класичних ідеологій — лібералізму, консерватизму, комунізму (та/або соціалізму) і фашизму характерною ознакою було їх ретельне конструювання елітами, то посткласичні ідеології формуються і реалізуються, зазвичай, завдяки демократичній конкуренції на рівні різних дискурсів, концептів, моделей

та програм. Що цікаво, такий демократизм притаманний не тільки для цілком поміркованих ідейно-політичних течій, але й для радикальних доктринальних систем — неофашизму або анархізму. Зазначену тенденцію М. Фриден називає «омасовленням політичної ідеології», яке призводить, за словами дослідника, до того, що сучасні ідеології стають все менш «виразними», змінюють свій вираз та способи вияву «у результаті відцентрового руху від колишнього членства в «родинах» великих ідеологій» [5, р.11].

Як приклад можна навести розвиток в Україні в останні роки фемінізму й як суспільно-політичного руху, і як посткласичної ідеології. Фемінізм, як відомо, — це рух й ідеологія, метою яких є боротьба за перегляд традиційних гендерних ролей та практик у суспільстві. Причому, вимоги такого перегляду розуміються його прибічниками в якості одного з напрямів розширення «практик свободи» у сучасному світі. Так, за словами американської науковиці Д. Кул, фемінізм є не тільки боротьбою проти патріархального панування, але й боротьбою жінок за можливість включення «в гру влади як таку». «І з цієї точки зору «постмодерністський» фемінізм не є аполітичним: просто його участь у політиці не пов'язана з боротьбою проти панування або експлуатації», — стверджує дослідниця [7, р.36, 47].

І справді, якщо ми проаналізуємо генезу фемінізму у сучасній Україні, можна зробити декілька висновків. По-перше, тривалий час фемінізм як одна з найбільш перспективних посткласичних ідеологій сучасності перебував фактично «у підпіллі» політичного життя України, не маючи практично жодного впливу на політичні процеси суспільства. По-друге, і досі у вітчизняному соціумі спостерігається достатньо викривлене та примітивне уявлення про фемінізм та його соціально-політичне значення для світового і національного розвитку. Так, представниками саме політичної науки майже не осмислюється українська соціальна та політична спадщина фемінізму, що має більш ніж столітню історію. Скажімо, якщо згадуються імена Лесі Українки або Ольги Кобилянської, то суто у літературознавчих розвідках, без аналізу суспільного (й політичного, безумовно) значення їх діяльності не тільки для України, але й в загальноєвропейському масштабі. Отож не дивно, що чи не єдиною роботою з означеної проблематики, яка набула широкого суспільного резонансу, стала книга О. Забужко «Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій» (2007). По-третє, як це не прикро, але нині фемінізм в Україні сприймається радше як одна з політичних технологій

(до того ж, й не зовсім конвенційна, «брудна» за формою своєї практичної реалізації), котра використовується певними і часто невідомими широкому загалу політичними силами заради досягнення прихованих від громадськості цілей. Прикладом цього слугує, на погляд автора, доволі контраверсійна за змістом і за формою діяльність руху «FEMEN» в Україні та поза її межами.

Таким чином, можна стверджувати, що така перспективна на європейських теренах ідеологія як фемінізм, у сучасних українських реаліях не має, на наше переконання, серйозних шансів для виходу на політичну авансцену. Закріплення ідейних засад фемінізму у суспільній свідомості в Україні унеможлиблюється ще й тому, що у вітчизняному соціумі досі не подолані як патріархальні, так і тоталітарні стереотипи політичного і соціокультурного характеру. Відтак, традиційно-патріархальне у своїй більшості українське суспільство ще не готове адекватно сприймати і здійснювати такий постмодерністський доктринальний дискурс як фемінізм.

Фемінізм як посткласична ідеологія належить до кластеру так званих «НСР» — «нових соціальних рухів» — це рухи, які ґрунтуються ідеях фемінізму, екологізму, «нового соціалізму» тощо. Більшість дослідників відмічають: головне, що об'єднує усі ці різномірні соціальні, правозахисні та студентські рухи — запити і вимоги постматеріального характеру. У центрі їх гасел — питання якості життя для кожної окремої особистості, які, на переконання представників НСР, є невід'ємними від основних прав і свобод людини та громадянина. Як правило, НСР є лівоцентристськими і лівими за своїм ідейно-політичним спрямуванням та мають яскраво виражений антиавторитарний характер. Одна з ключових ідей НСР — ідея «активного громадянства» — поняття, покликаного позначити нову соціополітичну реальність інформаційного суспільства, яка виходить за межі діяльності класичних політичних партій. Італійська дослідниця С. Равазі, яка спеціалізується на розгляді проблем інституційних інновацій у політиці, пояснює сутність ідеї «активного громадянства» наступним чином: «Політичний індивідуалізм при такому баченні виступає не синонімом егоїзму, установки на задоволення суто особистого інтересу, але як поняття, спираючись на котре, можна регулювати і стимулювати включення громадян у царину вироблення рішень» [9, с. 43, 44, 45]. Отже, НСР формують нині якісно новий соціополітичний простір.

Якщо на Заході НСР дуже часто фактично включені у систему місцевого самоврядування, вони є виявом локальної політичної активності громадян як невід'ємної складової розвинутого громадянського суспільства, то в країнах колишнього СРСР (за виключенням держав Балтії) подібні рухи зазвичай формуються на основі діяльності так званих «неурядових організацій». І саме у такій специфіці, на думку автора, полягає головна небезпека щодо становлення НСР та поширення їх ідеології на пострадянському просторі. Адже «неурядові організації» і в Україні, і в інших пострадянських країнах найчастіше є фінансово залежними від іноземних фондів, що робить їх діяльність ризикованою не тільки з огляду на джерела фінансування, але й зважаючи на соціальні та політичні небезпеки авторитарного і поставторитарного характеру. До того ж, стан громадянського суспільства в Україні та інших країнах колишнього СРСР дозволяє вести мову про його незрілість, зародкову стадію розвитку, а тому, безумовно, й ідеологія «активного громадянства» не може бути актуалізованою серед більшості населення, особливо на периферії — соціальній, політичній, культурній та безпосередньо територіальній.

Втім, варто зауважити, що становлення середнього класу, подальший розвиток інформаційних технологій, насамперед, у великих містах, поступово розширюють потенційну соціальну базу ідеології «активного громадянства» зокрема та НСР загалом. Так, об'єднані через Інтернет мінігрупи утворюють власну мережу, пов'язану як з органами влади, так і зі ЗМІ та громадськістю. Адже саме завдяки широкому розголосу їх вимог подібні мінігрупи отримують підтримку, а їх соціальна і політична діяльність — суспільний резонанс. Водночас, й органи влади (як правило, місцеві) змушені прислухатися до таких вимог, залучати ці мінігрупи до процесу прийняття політико-управлінських рішень. На прикладі діяльності подібних мінігруп у м. Києві в останні роки можна говорити про певні соціальні й політичні успіхи таких соціальних і політичних об'єднань.

Отже, ідеологія «активного громадянства» на базі діяльності НСР, на наш погляд, є доволі перспективною в Україні. Її успішність буде залежати багато в чому від результатів демократизації вітчизняного суспільства, тому що багато в чому названа ідеологія є своєрідним виявом ідей партиципаторної демократії — демократії участі. Таким чином, можна розглядати ідеологію НСР в якості однієї з найновітніших модифікацій цілого комплексу класичних ідеологій, перш за все, лібералізму та неолібералізму, соціал-демократії і в певній мірі неоконсерватизму.

Така ідеологія посткласичного характеру висуває на перший план вимоги необхідності зміни традиційних форм й ступеню інтенсивності політичної і соціальної участі людини і громадянина у сучасному, інформаційному суспільстві. Адже вже не одне десятиліття у найбільш розвинутих країнах світу спостерігається поступовий дрейф від традиційних форм політичної активності — масових політичних партій, часто з виразною ідеологічною основою, у бік більш вільних і програмно диверсифікованих соціальних і політичних структур, зокрема у бік НСР. Це, у свою чергу, створює нові умови для того, аби кожен громадянин якомога частіше міг бути суб'єктом політики і мав можливість брати участь у прийнятті політико-управлінських рішень.

Розгляд перспектив розвитку посткласичних ідеологій у сучасній Україні, запропонований у представленій статті, є, безперечно, неповним, бо дослідницька увага була зосереджена в основному на можливостях застосування у вітчизняних реаліях практичного досвіду реалізації альтернативних посткласичних доктринальних систем. Не менш корисними у теоретичному і прикладному сенсі мають стати подальші дослідження, присвячені можливим векторам розвитку у вітчизняній соціополітичній практиці більш традиційних ідеологій (лібералізму і неолібералізму, консерватизму і неоконсерватизму, соціалізму і соціал-демократії) в їх посткласичному вияві, а також висвітлення небезпек актуалізації в Україні сьогодні крайніх, радикальних ідейно-політичних течій як правого, так і лівого спрямування.

Література:

1. Шевченко А. В. Устойчивость политической системы: «человек коммуникативный» против «человека политического»/А. В. Шевченко //Полис. — 2009. — № 5. — С. 68–83.
2. Трошихин В. В. Культура политического процесса: Учебное пособие/В. В. Трошихин, В. И. Теплов. — М.: Изд-во РДЛ, 2001. — 224 с.
3. Політична енциклопедія/Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін.— К.: Парламентське вид-во, 2012. — 808 с.
4. Lane R. E. Political Ideology: Why the American Common Man Believes What He Does/R. E. Lane. — N. Y., 1962. — 247 p.

5. Freedен M. Editorial: Political Ideology at Century's End/M. Freedен//Journal of Political Ideologies. — Oxford, 2000. — vol. 5. — № 1. — P. 5–15.
6. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Преса України, 1997. — 80 с.
7. Coole D. Threads and Plaits or an Unfinished Project? Feminism (s) through the twenties century/D. Coole.//Journal of Politics. — Oxford, 2000. — Vol. 5, № 1. — P. 35–54.
8. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. — 2-е вид., виправл./О. Забужко. — Київ: Факт, 2007. — 640 с.
9. Левин И. Человек и политика в «индивидуализированном о бществе»/И. Левин//Мировая экономика и международные отношения. — 2007. — № 6. — С. 37–43.

Постол О. Е. Перспективы развития альтернативных постклассических идеологий в современной Украине: теория и практика

В статье представлен анализ перспектив развития альтернативных постклассических идеологий в современной Украине на примере рассмотрения идей феминизма и деятельности новых социальных движений. Обосновывается мысль о том, что одной из ведущих особенностей доктринального развития сегодня является его нелинейный характер, опирающийся на постиндустриальную социополитическую коммуникацию.

Ключевые слова: *политическая идеология, феминизм, новые социальные движения, постиндустриальное (информационное) общество.*

Postol O. E. Prospects for the development of alternative post-classical ideologies in modern Ukraine: theory and practice.

The article presents the analysis of the prospects for the development of alternative post-classical ideologies in modern Ukraine on the example of the ideas of feminism and the activities of the new social movements. Substantiates the idea that one of the leading features of doctrinal development today is its non-linear character, based on the post-industrial social-political communication.

Keywords: *political ideology, feminism, new social movements, post-industrial (information) society.*

УДК 130.122: 316.3 (477)

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИНИКНЕННЯ ПЕРШИХ ГРОМАД ТА РОЗВИТКУ ПРАВ І СВОБОД НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ-РУСИ IX — XV СТОЛІТТЯ

Бойко Ю. А. ©

*Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Національного університету біоресурсів і природокористування
України (м. Київ)*

Досліджено поняття «народ», «грумада», «давньоруська грумада», «міська грумада» тощо. Проаналізований розвиток прав і свобод на теренах України-Русі IX — XV століття.

Ключові слова: *грумада, давньоруська грумада, братства, сім'я, рід, плем'я, народ, народність.*

Філософська рефлексія над долею свого народу є формою історичної пам'яті, що набуває особливого значення в момент трансформації соціально-культурної парадигми. «Включення українського суспільства в світову постмодерністську ситуацію збігається зі ствердженням духовно-політичної незалежності, що актуалізує філософське переосмислення національно-культурної спадщини, в тому числі історичних знань» [9, с. 75].

Проблема експлікації громадянського суспільства на тлі української історії є завданням складним і неоднозначним. Найбільш органічну форму самоорганізації соціуму в вітчизняній історії можна дослідити на прикладі феномену грумади. В старослов'янській термінології неможливо знайти не тільки відповідника слову «грумада», але й аналога тому слову, яке нині означає «народ», «народність».

Слово «народ» вживалось швидше у значенні «натовп», «зборище людей» (найчастіше — для військової справи). Був інший вираз приблизно з тим же значенням — «люди», але це слово вживалось переважно для позначення «своїх». Щодо використання виразів «плем'я» і «рід», — то видатний російський філолог В. Колесов знаходить певний взаємозв'язок: «якщо плем'я — це всі ті, які народжені і живуть нині, — то рід — першоджерело, першоначало роду, його творіння і живильний зв'язок, який об'єднує багатьох, — не лише тих людей, які живуть спільно, але й людей у послідовній зміні поколінь» [6, с. 133].

Тлумачення понять «грумада» й «громадянське суспільство» в теоретичних дослідженнях є неоднозначним. Це підтверджують праці таких сучасних відомих науковців як В. Барков, О. Вінніков, В. Корнілов, П. Кривоцюк, М. Попович, Т. Розова, А. Сіленко, В. Сиренко, В. Степаненко, А. Ткачук, Р. Чернорог.

Так, сучасний український філософ М. Попович позначає давньоруську громаду, або верв,— як спільноту, що «несла відповідальність перед князівською владою за злочини, вчинені на її терені, за податки та повинності» [11, с. 73].

Л. Гладких, визначаючи громаду більш абстрактно, вказує, що це є «один з основних підрозділів соціальної структури первісного суспільства» і що вона виступає «насамперед як господарська одиниця, члени якої вели спільне господарство й забезпечували існування та відтворення суспільства» [5, с. 79].

У сучасному термінологічному і понятійному довіднику «Історична наука» [5] зазначається, що громада виникає ще в соціальній структурі первісного суспільства. Вона в цьому суспільстві є одним з основних підрозділів його соціальної структури і виступає насамперед як господарська одиниця, тобто є господарською громадою. Члени ж останньої вели спільне господарство й забезпечували існування та відтворення суспільства. Вірогідно, на першому етапі розвитку первісних суспільств громади складались переважно з кровних родичів. Отже, йдеться про родові громади. Пізніше, за умов занепаду первісних суспільств та формування верств-класів, громади перетворилися на адміністративно-територіальні сусідські громади.

Структурно перші громади складались з таких підрозділів: сім'я — рід — фратрія — плем'я. Оскільки у межах однієї фратрії чи родової групи за звичаєм було заборонено брати шлюб, члени певного роду брали шлюб з представниками інших родів і, таким чином, частина членів роду переходила до інших громад відповідно до традиції патрилокального чи матрилокального шлюбу. При цьому більшість кровних родин, які залишились в своїй громаді утворювали своєрідне ядро господарської громади.

Літописи доносять до нас перелік «племен», з яких складались слов'яни IX–XI ст. Навряд чи можна вважати ці утворення племенами в тому розумінні, що виходить із контексту суспільної організації «сім'я — рід — плем'я — народність». Дані археології свідчать про те, що протягом історії часів Київської Русі існували етнокультурні

особливості літописних племен — етносів, які (крім полян) зберігали внутрішній племінний поділ. Впродовж усього домонгольського періоду залишається загальнослов'янська самосвідомість, що знаходить вияв, приміром, у спільності імен на — «мир» та — «слав». Але в період Русі вже наявною є відмінність між різними культурними зонами, як то південь і північ.

Самосвідомість взагалі є культурним явищем, вона належить саме до рівня культури й порядку, а не до побутового рівня, чи рівня стихії, природи. Йдеться про те, що кожен знав, що він древлянин чи полянин, нарешті, що він слов'янин взагалі. Але як людина культури, як людина із самосвідомістю, він ототожнював себе з Руссю як державою, або з християнством як культурою. При цьому не можна стверджувати, що етнокультурної спільноти, яка була б основою для майбутньої української нації, в часи Київської Русі не існувало. Адже самосвідомість і буття людини для неї не збігаються: бути кимось і думати про себе, хто ти є — не одне і те ж.

Про діяльність сільської громади часів Київської Русі, яка називалась «верв», відомо лише те, що вона несла відповідальність перед князівською владою за злочини, вчинені на її землях, за податки і повинності. Але при цьому ми не маємо даних про спільне користування землею, про перерозподіл і виділення багатів.

Шведи називали тогочасну Русь «країною міст» — градів. Більшість населення у містах спочатку займалась землеробством. Хоча й пізніше мешканці міст тримали городи, худобу. Досліджуючи відмінності між селянами й городянами, антропологи виявили, що останні, будучи представниками того ж етносу, що й селяни, — мали, однак, більший зріст і тендітніший вигляд, тонший кістяк. Те міське «повітря свободи», міський спосіб життя — впливали як на фізичні, так і духовні особливості людей. Вулиці міст заселялись за професіями. Адміністративною одиницею була сотня. Належні до певного ремесла мали систему учнівства, складала іспити на майстерність, влаштовували «братчини» — колективні учти до свят з пожертвами. Іншими словами, існувала напівсекулярна-напівсакральна організація на кшталт цеху або братства. Згодом з'являються й церкви, які присвячуються покровителям різних ремесел. Центром торгівельно-ремісничої діяльності був торг, біля якого споруджувались церкви або Святого Миколая, або Святої Параскеви.

На території Київської Русі на час монгольської навали налічувалось близько 300 міст. Це складало лише кілька відсотків міського населення

по всій східній слов'янщині. При цьому частка міського населення на півдні (на території нинішньої України) була вищою. Значний відсоток міських мешканців був і на півночі, біля Новгороду.

Церква як суспільний організм усвідомлюється в цей час східними християнами як Божий народ — як спільнота, що виділяється з усього людства і сприймається як «обраний народ». До обраного, Божого народу відносяться миряни — оглашені (ті, які ще не охрещені, але знаходяться під дією «Божого гласу»), миряни — вірні і члени церковної ієрархії. Пізніше, коли хрещення стало здійснюватись практично над усіма і в дитячому віці, — відходить саме поняття «оглашені» і Божий народ охоплює вже самих членів церкви. Йдеться про те, що всі члени церкви через таїнства хрещення і миропомазання пристають на служіння в церкві. В перші сторіччя християнської доби це означало, що священиком може стати кожний. З часом розрізнення понять «служіння-управління» (функції духовних ієрархів) та служіння — судження й випробування (функції мирян) призвело до того, що справа призначення ієрархів стала незалежною від волі мирян, адже згідно з ідеологією церкви, душпастирство не є наслідком волі людей, а є проявом волі Божої. Отже, введення в кожний ступінь церковної ієрархії відбувається через таїнство священства в обряді рукоположення (хіротонії). Церква супроводжувала людину в усіх найважливіших віхах її життєвого шляху від народження до смерті. Цей духовний контроль забезпечував церкві велику суспільну вагу навіть за умов досить поширеного язичництва в побуті. Особливо значущою була роль церкви в освіті і культурі. Ми не знаємо достеменно, чи можна взагалі називати тодішню освіту шкільництвом, але знаємо про вчителів — дяків (дияконів), про школи при монастирях і церквах, про скрипторії — бібліотеки.

Центром культури монастирського життя у всій Русі був Києво-Печерський монастир. Дві традиції монастирського життя започаткували там в XI ст. Антоній і Феодосій Печерські. Антоній утверджував духовну силу і моральність християнства власним подвигом зречення від мирського життя, аскезою заперечуючи його гріховність. А Феодосій аскетичний подвиг свого чернецтва обертав на спосіб активного впливу на буденний плін життя грішного миру.

У XII ст. вживаються паралельно два поняття: «влада» — високе, літературне, — і «волость» — низьке, побутове. Якщо під «владю» розуміли саму духовну сутність позбавлення волі підвладного, — то під «волостю» — територію, на яку розповсюджується ця «влада». Отже,

найдавніші староруські уяви про владу князя мають подвійну легітимацію: згори — від сили і загрози і знизу — від космосу — волості, що йде від прадавніх традицій. Це унаочнювалось подвійною присягою, яка існувала у русинів: присягалися Перуном і Велесом. Саме поняття присяги (рота) пов'язане з уявою про космічний порядок (arta), закріплений магічною силою сакрального слова. Перуну присягали на зброї, а Велесові на землі. Очевидно, владні відносини в сім'ї були моделлю владних відносин у давньоруському суспільстві. «Шасти (священні книги), «Влес-книги» утверджують віковічність і непорушність поділу суспільства на чотири стани: жерців, воїнів, землеробів і залежних общинників» [10, с. 166]. Влада князя над підданими часто була необмеженою і включала право на їх життя. Аналогічно, в правових нормах Русі ми не знайдемо покарань за посягання на життя і здоров'я власних дітей. Однак, вірогідно, звичай не схвалював такого. Такі ж норми поширювалися на всіх, хто входив до «челяді» (розширеної сім'ї): не тільки сина, але й невільника і усіх тих, хто проживав у сім'ї на інших певних умовах.

З одного боку, в сакральному розумінні, — Бог — є слава, честь і сила держави. «Було благовір'я з владою поєднано» [4, с. 18] — пише Іларіон Київський. З іншого, в світському житті, князь і його зброя мали свою, особливу силу і владу. Поряд з князівською владою існував певний механізм демократії — вічовий лад. У вічі брали участь всі домовласники, які мали висловлювати своє ставлення до дій князя. При цьому князь міг силою посісти престол, якщо за ним стояла потужна дружина, але й міг бути вигнаним з міста самим місцевим віче.

Видатний український історик І. Крип'якевич нараховує у князівську добу такі громадянські осередки: «Чотири головних організаційно-культурних середовища — сільське, лицарське, міське і духовне — не існували відокремлено, а розвивались у взаємозв'язку... Спільність господарських і політичних інтересів сполучало всіх в одне громадянство, що жило одним життям» [8, с. 115].

Київська Русь знала інституцію рабства. Була й работоргівля. Особливо це стосувалось самого Києва: звідси рабів відправляли на схід та захід, до інших держав. До раба прирівнювались принципово вільні люди — закупи і смерди. Смерди — це селяни, які платили податок, а відтак не були невольниками, швидше це були напівневільні люди. Щодо закупів, — то вони юридично були вільними і потрапляли в залежність тільки за «купу» — позичку, відробляючи кредит. Ближчим до статусу

вільного був рядович, який укладав з хазяїном ряд — угоду на певний термін. Однак, всі ці категорії залежних людей не змішувались між собою і відрізнялись від обельних холопів — нових рабів.

Під час правління Володимира Мономаха було вжито заходів щодо полегшення долі напівзалежних. Але той рішучий крок, який було зроблено в античному світі щодо ліквідації самопродажу в будь-яких формах і який відділяє інституцію розвиненого рабовласництва від нерозвиненого, — в Русі так і не було зроблено.

Треба зазначити, що слов'яни дуже м'яко ставились до своїх рабів-полонених і дозволяли їм після певного часу викупитись. Порівняна м'якість слов'янського рабства супроводжується двоїстістю напіврабовласницької-напівсімейної влади. Князі самі здійснювали судочинство, на свій розсуд чинили по справедливості; до Ярослава Мудрого не існувало й системи штрафів, які мала сплатити особа чи громада за певні злочини. Так, приміром, штраф за вбивство сплачувався князю і залежав від соціального рангу особи. Правова система Ярослава Мудрого та його спадкоємців — «Руська правда», таким чином, залишала без захисту життя й свободу цілих категорій простого люду.

Церква ж намагалась ввести поняття гріховності смертовбивства взагалі. В тих випадках, коли вона не могла спиратись на правові норми держави, церква застосовувала власні засоби, накладаючи епітимію на смертовбивство. Верв мала сплачувати продаж, якщо на її території було знайдено мерця. І прямим наслідком принципу плати за мерця (за життя), прийнятого князівською владою з суто фінансових міркувань, було знецінення людського життя.

Тяжким ярмом для верви-громади були роз'їзди князівських вирників, що мали зібрати виру. Разом з метельником — мечником та отроком (князівським рабом) вирник жив за рахунок громади доти, доки не виявляв усіх діянь, за які брав виру.

У XIII ст. підноситься рух громад за скасування князівського устрою (виступи Болоховців 1232 та 1235 років). З приходом татар і послабленням влади князів значні українські землі на південь і захід від Києва були охоплені рухом знищення всіх засад державної концентрації. Управління на цих територіях здійснювалось на рівні дрібних початкових громад, які очолювали отамани, обрані самою ж громадою.

Ще до побудови української держави існували елементи самоуправління і колегіальності в різних сферах соціально-економічного і культурного життя. Йдеться про селянські громади, де отаман чи старо-

ста обирався всією громадою і мав право суду. В деяких містах діяло Магдебурзьке право самоуправління, в якому вже спостерігали елементи розподілу влади: на чолі міста стояли війт і бурмістри; рада з радниками була адміністративною владою з елементами законодавчої; писар та шафарі — виконавчою, лава з лавниками — судовою.

В формуванні громадських засад життя тодішніх українців відігравали велику роль уходи — багаті на рибу і звіра місця. Уходами користувались як мисливці і рибалки, так і просто селяни, міщани. Вони гуртувались у певні промислові артілі — ватаги, які відрізнялись одна від одної за кількістю членів і утворювались як на один сезон, так і на тривалий час. Живучи разом на уходах, члени ватаги єднались та солідаризувались в своїх діях [3, с. 386].

У XIV ст., за часів існування України в культурно — політичній системі Польсько-Литовської держави, владний адміністративний контроль над територією давав князям і панам такі вигоди, що за посади велась не тільки боротьба шляхом інтриг у князівському дворі, але й війни з сотнями вбитих і пораних. Церковні посади давались князем чи арцибіскупом часом суто формально, без надії колись їх реально обійняти. Адже господар території міг просто захопити монастир і вигнати ченців. Так само він розпоряджався й маєтками селян. Якщо, приміром, церква чи монастир довго не мали ієреїв, — господар території міг посадити туди будь — кого з світських людей. При цьому останній міг чинити там, що заманеться. І хоча право та інституції власності існували, але вони були слабші за реальну адміністративну владу. Роздавались і державні посади. Наприкінці XIV ст. удільні князівства ліквідовуються. Нащадки колишніх князів стають володарями отчини.

Під час розшарування в Україні між військовою челяддю і лицарською верхівкою з'являються слуги панцерні — «боярини» (ті, що належать бояру), які на Київщині склали майже третину сільського населення. Вони були під захистом закону, але залишались челяддю. Вільна лицарська верхівка називалася «шляхтою», пізніше — панством. В подальшому шляхта стала взірцем політичних свобод, маючи право обирати і бути обраним. В українсько-польському суспільстві гасла вільності, рівності й незалежності сприймалися як вроджені чесноти шляхтича. Народ шляхетський ототожнювався з народом польським. Інші стани стають другою — і третьорядними, якими нехтували і яких принижували шляхтичі. Шляхта володіла і землею, і селянами, які на ній жили. При цьому шляхтичі були переконані, що селяни дурні, лінівні і

схильні до крадіжок. А селяни відбували панщину абияк, і, на їхнє переконання, вся звірина, риба і природа в цілому не є панськими, а належать Богові.

Якщо в Європі ідеї правової реформи були пов'язані з наміром створити централізовані правові держави, де статус людини не залежить від її станової, етнічної чи релігійної приналежності, — то для Польщі вони були категорично неприйнятними. Принцип рівності всіх перед законом загрожував привілейованому стану шляхтича і виборності короля (рівності шляхти з королем). Звичайно, шляхта виступала проти правової держави. В той же час у Великому князівстві Литовському в найчисленнішій його українській частині вже існував той освічений шар суспільства, який, разом з литовською шляхтою, користуючись юридичними консультаціями фахівців, створював умови свого входження у спільну Річ Посполиту. Це входження мало ґрунтуватись на традиціях Київської Русі, враховувати деякі важливі норми римського права і забезпечити певні свободи і безпеку людини в тогочасному українському суспільстві. Цьому сприяв Статут 1588 року, а саме його розділ: «Про забиття чоловіка простого стану від шляхтича». В цьому документі вперше з часів Київської Русі засуджується вимір ціни людського життя в грошах. За вбивство злочинець мав сплатити власним життям, що розповсюджувалось на всіх підданих держави.

Однак, в дійсності ж обстояти право на життя і безпеку для простої людини було майже неможливо. Згідно з литовськими статутами, людину не можна стало продавати чи купувати. В Росії подібний правовий крок було зроблено вже тільки з ліквідацією кріпацтва.

Кожний шляхтич мав право заснувати місто, яке могло належати й церкві, й королю. Місто часом отримувало привілей — Магдебурзьке право. Це було вигідно як для короля, так і для міської громади. Отримавши таке право, міщани могли спілкуватись з королем через обраного ним вйта, який мав відповідальність і за сплату податків, і за дотримання порядку. Судив міщан міський суд. Тривале міське проживання дозволяло міщанину перейти з категорії підданого, зобов'язаного до категорії вільної, незалежної людини — громадянина. В містах з Магдебурзьким правом природно сприймався й цеховий устрій. Ремісничі цехи XV–XVII ст. обіймали майстрів, або братів, підмайстрів, які об'єднувались в громади.

У XVI ст. до складу міщанства входять ремісники, купці, цехові старшини та ін. Воно утворювало легальні організації — братства. Верхній

шар братств складала найбільш авторитетні і досвідчені — старші брати. Нижче знаходились брати, а ще нижче — підмайстри, товариші. Найнижчим прошарком були учні, або хлопці. Очолював братство цехмістр, або панотець. У міру посилення в містах України католицького впливу братства залучались до захисту православних засад та традицій, обстоювали права українського населення. Цехове право в Україні будувались за німецькими зразками, проте цехи — братства були продовженням давніх, сакральних традицій.

Серед найвідоміших братств були: Київське (Богоявленське), Луцьке (Чеснохрестське), Львівське (Ставропігійське). Останнє, приміром, намагалось утворити у Львові міське самоврядування, незалежне від влади Речі Посполитої, рішучо виступало проти заборони для православних брати участь у діяльності магістрату.

Характерним для братської самосвідомості і корпоративності було сприйняття ремесла як магічного дійства. Так, навіть розрізнялись певні професії за їхньою близькістю до сакральних «чистих» та «нечистих» сил в залежності від їх особливих властивостей. Найближчими до сакральної чистоти були ковалі та гончарі. Гончар, приміром, не мав права вбивати тварину чи обробляти шкіру. І таких заборон і приписів, які регламентували працю й побут, — було безліч. Всі були трохи чаклунами. Братства мали свої символи — клейноди, хоругви, свої свята. У них були свої покровителі, але конкретного «закріплення» святого за певним фахом — не було, за винятком хіба що святих Кузьми і Дем'яна (тут йдеться про ковальство). Сакральний характер братських об'єднань може бути підтвердженим обрядом посвячення в члени громади, а також — обрядовими бенкетами — «братчинами». Якщо, приміром, під час братчини вчинялось вбивство — воно не підлягало звичайному суду, а розбиралось у колі громади (вважалось сакральним).

Виходячи з вищезазначеного, необхідно підкреслити, що братства втілювали в собі прагнення українців у важкі часи віднайти поряд з офіційними соціальними структурами такі шляхи суспільного єднання, які б ґрунтувались на неформальній солідарності, взаєморозумінні й допомозі. Тому й апелювали до братства як до чогось надраціонального, сакрального.

Що стосується духовного виміру життєвого світу українців, то ще в епічних творах часів формування українського етносу можна знайти оспівування ідеалів свободи, патріотизму, розуму, справедливості, правди. З розвитком державності ці ідеали знаходять закріплення

у формі закону, як, приміром, «Руська правда» Ярослава Мудрого чи «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Останній твір було створено, як вважає українознавець і громадський діяч П. Кононенко, «з позицій не канонічних, іудейських чи візантійських, а новочасних — києворуських. У світлі його філософії всі громадяни, найперше, мали керуватися інтересами своєї держави» [7, с. 9]. П. Кононенко говорить про створення кредо: спочатку закон, а потім, на його основі, благодать. Це гасло підкреслювало не лише пріоритет світської влади над духовною, але і вже певний ступінь розвитку націотворення.

Отже, в первісний етап формування української державності філософсько-правова думка цілковито спрямовувалась на людину. Категорії добра і зла, справедливого і несправедливого як нормативно-оціночні акти залучаються до вирішення проблеми етики, людини і суспільства. Всі творчі здобутки свідчать про значення людини, про сенс її існування та про центральне місце людини в світі, що стає головною тенденцією духовного розвитку в наступні історичні періоди. Християнство відіграло «визначну роль в заміні родового ладу» (С. Бахрушин) та формуванні нових загальнолюдських цінностей, де приналежність до певного етносу не мала значення, не було «ані еліна, ані іудея» (Послання апостола Павла до колосян).

Література:

1. Барков В. Формування громадянського суспільства в Україні/В. Барков, Т. Розова//Український соціум.— К.: Знання України, 2005.— С. 613–627.
2. Бахрушин С. К вопросу о крещении Киевской Руси/С. Бахрушин//Христианство и Русь: Сб. ст.— М.: Наука, 1988.— С. 31–47.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси. В 11-ти т., 12-ти кн. Т. 5. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в Українсько-руських землях XIV–XVII віків. [Текст]/М. Грушевський.— К.: Наук. думка, 1994.— 687 с.— (Пам'ятки іст. думки України).
4. Іларіон. Митрополит Київський. Слово про закон і благодать//Історія філософії України. Хрестоматія: Навч. посіб./Упоряд. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, І. В. Бичко та ін.— К.: Либідь, 1993.— С. 8–22.

5. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. по-сіб./В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. — К.: Вища школа, 2002. — 430 с.
6. Колесов В. В. Мирчеловекавслове Древней Руси/В. В. Колесов. — Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. — 312 с.
7. Кононенко П. П. Національна ідея, нація, націоналізм / П. П. Кононенко // Українознавство. — 2005. — № 2. — С. 6–22.
8. Крип'якевич І. Історія України/І. П. Крип'якевич. — Львів: Світ, 1992. — 567.
9. Мельникова Н. В. Громадянське суспільство в системі аксіологічних засад сучасної соціал-демократії/Н. В. Мельникова//Праці Міжнародної науково-практичної конференції «Соціал-демократична ідея в українському і європейському політичному просторі», 9–10 березня 2001 року. — К.: Абрис, 2001. — С. 42–45.
10. Національна держава: національний і наднаціональний виміри/Римаренко Ю., Білий Д., Ігнатов В. та ін. — Донецьк: Донеччина, 1998. — 297 с.
11. Попович М. В. Нарис історії культури України/Попович М. В. — К.: «АртЕк», 1998. — 728 с.

Бойко Ю. А. Проблемные вопросы возникновения первых общин и развития прав и свобод на территории Украины-Руси IX — XV веков

Исследованы понятия «народ», «община», «древнерусская община», «городская община» и другие. Проанализировано развитие прав и свобод на территории Украины-Руси IX — XV века.

Ключевые слова: *община, древнерусская община, братства, семья, род, племя, народ, народность.*

Boiko Y. A. Problem questions of the first communities origin and development of rights and freedoms on territory of Ukraine-Rus of IX — XV of centuries

Concepts «people», «community», «Old Russian community», «municipal community» et al are investigated. Development of rights and freedoms on territory of Ukraine-Rus of IX — XV century is analysed.

Keywords: *community, Old Russian community, municipal community, family, tribe, people, nationality.*

УДК 13.1:091

ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ХХ СТОЛІТТЯ

Захожай З. В. ©

*Кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії,
політології та українознавства Київського національного
університету технологій та дизайну.*

Аналізується діяльність політичних партій в Східній Галичині, які в умовах окупаційної польської влади боролися за соборну українську державу.

Ключові слова: *Східна Галичина, окупаційна влада, громадсько-політичний рух, український народ.*

Політичне життя на західноукраїнських землях в міжвоєнний період ХХ століття позначений напруженою боротьбою. На відміну від радянської України, де право на існування мала тільки одна партія, у Східній Галичині, в умовах окупаційної польської влади, діяло ряд політичних партій, в яких брали участь різні верстви населення. Польська держава була шовіністичною до всього українства, але попри все намагалася керуватися засадами демократії, хоч і не завжди успішно. Та найголовніше — існував громадсько-політичний рух, який виборював у протистоянні з окупаційною владою більш чи менш успішно права для українського народу. Все суспільно-політичне життя західних українців було об'єднане однією метою — створення держави Україна. І хоч погляди на майбутнє України, у великій мірі, збігалися, проте на засоби його досягнення різнилися, а подекуди були й протилежними.

На політичне життя впливали не тільки політика Польщі, а й значною мірою ставлення до проблеми Східної Галичини великих європейських держав, а також ситуація в СРСР. Можна чітко прослідити як змінились настрої українців після рішення Ради послів Антанти від 14 березня 1923 року, яке затверджувало на двадцять років належність Східної Галичини до Польщі. Тоді, вся українська громадськість перейшла в опозицію до Польської держави. Національний провід — Українська Національна Рада та українська сеймова Репрезентація — направив офіційні протести Раді послів у якому зазначалось: «На протязі всього

свого історичного життя український нарід з непереможною силою змагав до повного з'єднання всіх етнічних українських земель в єдину Українську Державу, а з особливою силою се змагання виявилось в часи останні. Тож усяка спроба, всякий чин сторонніх сил, що має своїм завданням загальмувати те змагання, розділити землі українські є насильством над українським народом, санкціонувати котре він ніколи не згодиться...» [9, с.51–52].

Змінювались і радянфільські настрої в залежності від подій в СРСР: від прихильності до в період НЕПу та політики українізації до краху комуністичних ідей в 30-х роках — періоду голодомору та репресій.

Політичний рух на західноукраїнських землях мав три течії: легальні партії, націоналістична (підпільна) та комуністична, які в різній мірі протистояли наступові окупаційних польських властей. В перші роки анексії Східної Галичини до 1923 р. українські партії (УРП, УПНР, УНТП, УПП, УСДП), знаходилися на напівлегальному становищі. Їх програми, матеріали з'їздів, резолюції — різнилися у підходах та поглядами від центристських до радикальних, але мета єдина і втілювалась в трьох містких словах: незалежність, соборність, демократія.

Українська народно-грудова партія (УНТП) була по суті ліберальною партією і виступала за конституційну демократію. Провідними діячами були Володимир Бачинський (голова), Володимир Охримович, Федь Федорців, Тит Войнаровський, Степан Баран. Партія контролювала щоденну українську газету «Діло», вважала себе надкласовою партією. Її соціальну базу становили заможне й середнє селянство, дрібні власники в містах, українська інтелектуальна еліта.

Українська християнсько-суспільна партія (УХСП) представляла консервативний напрям української думки. Користувалася підтримкою греко-католицького духовенства, проте була нечисленною і не відігравала важливої ролі. Провідними діячами партії були Олександр Барвінський, Кирило Студинський, Юліан Дзеровський.

Демократичний соціалізм в Східній Галичині був представлений двома партіями: соціал-радикальною (УСРП) та соціал-демократичною (УСДП). Радикальна партія найдавніша з усіх українських партій, заснована ще у 1890 р. Іваном Франком та Михайлом Павликом. Соціалізм УРП був не марксистським, а народницьким, близьким до ідеології російських та українських есерів. Радикали висували на перший план національно-визвольні завдання, від їх здійснення залежала реалізація соціальної програми, зокрема зрівняльний розподіл землі між селянами.

Після поразки ЗУНР партія фактично розпалася. З 1920 р. йшов процес відбудови партії. На чолі радикалів стояли такі ветерани національно-визвольного руху як Лев Бачинський (голова), Кирило Трильовський, Іван Макух, Дмитро Ладика.

Партія об'єднувала близько 20 тис. членів, переважно селян, сільсько-господарських робітників, але осереддя організації були представники інтелігенції, українські кооперативи, освічені селяни, які тримали власне господарство. Схиляючись до справедливої аграрної реформи — поділу земель між селянами, обмеження приватної власності, відокремлення церкви від держави, радикали в той же час виступали за незалежність України від Польщі, СРСР чи будь-яких інших держав і зв'язували вирішення соціально-економічних проблем з досягненням самостійності. На виборах 1928 р. ця партія отримала 280 тис. голосів [8. с.377].

УСДП після падіння ЗУНР переживала процес політичної еволюції в бік радянофільства та більшовизму і в 1923 р. потрапила під вплив комуністів і стала фактичною «прибудовою» до КПЗУ, що призвело до заборони партії в 1924 р. У 1929 р. УСДП відновила свою діяльність, але вже незалежно від комуністів. Орієнтувалися в основному на міське робітництво. Її лідерами були Лев Ганкевич і Володимир Старосольський. Партія стояла на платформі європейської соціал-демократії, засуджуючи більшовицьку тактику будівництва соціалізму. Проте вплив її залишався незначним.

Перелічені партії стояли на платформі боротьби за самостійну Українську Державу. На початку 20-х років вони вважали, що спершу треба домогтися самостійності для Східної Галичини, яка найбільше дозріла до незалежності. У лютому 1920 р. УНТП, УРП, УСДП і УХСП прийняли спільну декларацію, в якій заявили, що стоять за державну самостійність Галичини, Буковини і Закарпаття. На початку 1921 р. в Галичині утворилася Міжпартійна рада, яка об'єднала всі чотири головні українські партії (незабаром УСДП перестала брати участь у її діяльності). Її очолив член християнсько-суспільної партії професор Кирило Студинський. Українські партії заявили, що не визнають Варшавського та Ризького договорів, за якими споконвічні українські землі передано до Польщі.

Необхідність єдиного фронту українських демократичних сил у боротьбі з масовим наступом польського шовінізму призвела до виникнення в 1925 р. на базі Народно-трудової партії та деяких інших дрібних політичних груп центристського спрямування

Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), яке стало найвпливовішою серед легальних партій. До 1939 р. УНДО залишатиметься найповажнішою західноукраїнською партією, речником і визнаним у світі репрезентатором усього краю. Програма об'єднання проголошувала боротьбу за конституційну демократію, та здобуття Соборної і незалежної Демократичної Української Держави легальним парламентським шляхом. Чітка, однозначна і непохитна позиція викладена в декларації від 1925 р. «УНДО стверджує, що Галичина з Лемківщиною, Волинь з Поліссям і Холмщина з Підляшшям мають відмінний український характер, що це історична і сучасна неподільна власність українського народу та що згідно з принципом про самовизначення народів і непереданими, а навпаки відновленими змаганнями українського народу ці землі є вповні управнені здійснити своє природне право...

УНДО обстоюватиме й розбудовуватиме одноцільний український національний фронт, змагаючи до культурної, економічної і політичної уніфікації української нації.

У практичній діяльності УНДО організовуватиме селянські, робітничі і міщанські маси з метою перетворити їх на політично свідомі та економічно сильні й незалежні соціальні групи. З цією метою УНДО, обстоюючи в принципі приватну власність, буде боротися за перехід землі в руки нашого селянства, особливо в руки малоземельного й безземельного, без дальшого відшкодування — уважаючи, що селянські маси своєю майже безвідплатною працею на протязі століть уже давно заплатили за великовласницьку землю. Поряд із тим УНДО велику увагу кластиме на поширення кооперативного руху...

З тією метою УНДО буде боротися за збереження дотеперішніх здобутків робітничої класи, за їх утвердження та за здобутки нових. Одним словом: УНДО буде боротися за політичне, економічне й культурне розкріпощення та подвигнення українського народу» [9, с. 114–115].

Таким чином, об'єднання стало на шлях парламентаризму, боротьби за здобуття автономії для Галичини, але й не відкидало гасло боротьби за самостійну соборну українську державу. На виборах у 1930 р. за УНДО проголосували близько 656 тис. виборців, що дало можливість зайняти 17 місць у польському сеймі [11, с. 51]. Найвидатнішими лідерами партії були Дмитро Левицький, Василь Мудрий, який у 1935 р. обійняв посаду віце-міністра сейму, Стефан Баран, Остап Луцький, Мілена Рудницька, Іван Кедрин та інші.

Оскільки більшість українських діячів, переважно представники інтелігенції та духовенства належали до УНДО, вона була партією західноукраїнського «істеблішменту». Її члени контролювали українські фінансові, кооперативні та культурницькі установи. Партія видавала популярну щоденну газету «Діло» (5 тис. примірників), політичні тижневики «Свобода», «Неділя» і декілька регіональних видань. Під її впливом були культурно-освітні, культурно-екологічні та кооперативно-господарські товариства й організації: «Просвіта», «Рідна школа», Союз українок, «Пласт», «Луг», «Сільський господар», Ревізійний Союз Кооператив, Центросоюз «Дністер».

Відносно гнучка за своєю тактикою, ця партія вдалася до спроб нормалізації україно-польських стосунків. Завдяки курсу партії, уряд Польщі пішов на ряд поступків: вийшли на волю більшість в'язнів з концтабору в Березі-Картузькій, припинилось переслідування православно-го духовенства, отримали фінансові позики українські економічні установи, зокрема, банк «Дністер» та «Українська ощадниця» [2, с.90].

Слід відмітити, що поруч з українським політичним рухом ширився єврейський політичний та національний рух. Чисельними партіями в Західній Україні були Бунд, Пуалей Ціон, а також різноманітні сіоністські угруповання. Бунд, на відміну від сіоністів, які мали на меті емігрувати і створити державу в Палестині, активно співпрацював з українськими соціалістами. Бундівці виступали за спільну боротьбу українців і євреїв за створення соціал-демократичної держави.

Після закінчення громадянської війни частина західноукраїнського суспільства схилялася до возз'єднання з радянською Україною. Найактивніше за це виступали комуністи, які в Галичині були об'єднані в комуністичну партію Західної України (КПЗУ), засновану ще в 1919 р. Комуністи вважали, що єдиний шлях до соціального та національного визволення — це соціалістична революція. Оскільки в Польщі комуністична діяльність була заборонена, КПЗУ перебувала в підпіллі. Легальним прикриттям комуністичної діяльності стало Українське селянсько-робітничє об'єднання («Сельроб») та деякі інші організації. Сельроб у 1928 р. налічувало близько 10 тис. членів і на виборах набрало близько 240 тис. голосів і одержало 13 місць у сеймі. КПЗУ в 1930 р. налічувала понад 4 тис. членів, майже половину з них становили українці, решту поляки та євреї [3, с.196]. Попри маріонетковий характер відносин з комуністичними органами радянської влади КПЗУ відстоювала деякі позиції національного питання.

У 1927–1928 р. у західноукраїнському відбувся розкол. ЦК КПЗУ виступив на захист О. Шумського, який намагався українізувати КП (б)У. За це генеральний секретар ЦК КП (б)У Лазар Каганович звинуватив керівників КПЗУ Йосипа Крілика (Васильківа), Романа Кузьму (Турянського) та інших у зраді і довів справу до виключення «групи Василькова — Турянського» з Комінтерну. Це призвело до глибокої кризи в КПЗУ та «Сельробі». Проти подій в СРСР кінця 20-х початку 30-х років — колективізації, репресії, голодомор протестували керівники партії (Крілик, Кузьма, Г. Іваненко, М. Заячківський, В. Попіль, Т. Стасюк, Й. Букшований та інші) — тому були викликані в Радянську державу і знищені за сфабрикованими справами. Таким чином, навіть прибічники комуно-більшовицьких ідей не зберігали деяку самостійність і не слідували сліпо імперським ідеалам.

Попри те, що західноукраїнські партії в 20–30-х роках в Східній Галичині і проголошували утворення незалежної соборної держави домогтися мети не було шансів. Безперспективність спроб парламентським шляхом захистити право на самовизначення з одного боку, крах про радянських ілюзій — з другого, штовхали частину західних українців, передусім молоде покоління до пошуків третього шляху.

Ще влітку 1920 р. в Празі групою колишніх старшин січових стрільців, які прагнули продовжувати збройну боротьбу проти окупантів засновано *Українську військову організацію (УВО)*. З липня 1921 р. на чолі організації став полковник Євген Коновалець. В одній з пропагандистських брошур УВО проголошувало себе «революційною організацією, якої основним завданням є пропагувати думку загального революційного зриву Українського Народу з остаточною метою створити власну національну самостійну і з'єдинену Українську державу» [6, с.34]. Однак УВО не обмежувалася пропагандою. Вона здійснила низку терористичних актів: невдалий замах на Степана Федака, на начальника польської держави Юзефа Пілсудського, підпали польських поміщицьких маєтків, напади на поліційні установи тощо.

У лютому 1929 р. у Відні відбувся I Конгрес українських націоналістів, який створив ОУН, що об'єднала всі націоналістичні організації західноукраїнських земель. Це об'єднання ставило перед собою наступні завдання:

«1) Беручи ідею Української Самостійної Соборної Держави (УССД) в підставу свого політичного діяння, та не признаючи всіх тих міжнародних актів, умов і установ, що стан українського національно-

державного розірвання створили та закріпили, Організація Українських націоналістів ставить себе в категоричне противенство до всіх тих сил, своїх і чужих, які в цьому становищу українських націоналістів активно чи пасивно протиставляється, та протидіятиме всяким політичним заходам одиниць і колективів, що будуть являтися відхиленням від повищих засад.

2) Не обмежувачись в своїй діяльності на той чи інший термін, але змагаючи до опанування української національної дійсності на всіх українських землях та на чужих теренах, заселених українцями, ОУН вестиме політику державництва без придавання їй партійного чи якого-небудь іншого суспільно-групового характеру та в прямій послідовності протиставляє її всім партійним та класовим угрупованням з їх методами політичної праці.

3) Опираючись на творчі елементи українського громадянства та об'єднуючи коло українського національного ідеалу, ОУН ставить собі за завдання уздоровити внутрі нації відносини, викликати в українському народі державотворчі зусилля, розгорнути українську національну силу на всю її ширину й таким чином забезпечити великій українській нації відповідне місце серед інших народів світу [5, с.65–70].

Таким чином, ОУН ставила перед собою великі завдання, які передбачали створення власної держави, яка б охоплювала всю етнічну територію України та виростити народ у націю, навчаючи його державності.

Певна частина галицької молоді добачала єдиний сенс життя у боротьбі за державність з фундаменталістським завзяттям. Любомир Гірняк писав: « ОУН була тією кузнею, яка гартувала молодь вогнем найвищої любови до своєї поневоленої Батьківщини і таким же вогнем ненависти до всіх її окупантів» [3, с.279].

Метою діяльності ОУН ставила утворення самостійної держави на основі приватної власності в обмежених розмірах, багатуокладної (як приватної, так і кооперативної) економіки. Заради досягнення цього члени ОУН зобов'язалися працювати в усіх органах і організаціях, проникати в усі сфери життя. Для розширення свого впливу ОУН проникала в різноманітні господарські, освітні та молодіжні організації, влаштовувала масові політичні демонстрації, студентські протести, бойкотування польських товарів, видавала численні газети й брошури, енергійно поширювала свої ідеї серед студентів, селян і робітників Галичини та Волині. Протягом 30-х років продовжувала «війну» з польським режимом, здій-

снюючи напади на урядові заклади та поштові контори, щоб здобути кошти для своєї діяльності, організовуючи акції саботажу щодо державної власності та вбивства. Але ОУН (як і УВО) не вважала насильство й терор за самоціль. Її члени були переконані, що революційними засобами ведуть національно-визвольну боротьбу і безпосередня мета такої тактики полягала в тому, щоб переконати українців у можливості опору й тримати українське суспільство в стані «постійного революційного бродіння». Про розвиток концепції «перманентної революції» сказано в виданні інтегральних націоналістів у 1930 р.: «Шляхом індивідуального терору та окремих масових виступів ми захопимо широкі верстви населення ідеєю визволення і залучимо їх в ряди революціонерів... Тільки безперервно вдаючись до нових акцій, ми зможемо підтримати і розвинути постійний дух протесту проти властей та зберегти ненависть до ворога... Люди не звикають до своїх кайданів, не при звичаються жити у ворожому суспільстві» [1, с. 85]. Ідею створення суверенної самостійної держави ОУН пронесла протягом усієї своєї діяльності.

Проте, незважаючи на наявність політичних партій та спільної мети, через неузгодженість дій, амбіції лідерів не було досягнуто бажаного результату. Та їх досвід, спроможність боротися за права українців в чужій державі може слугувати добрим прикладом для нащадків.

Література:

1. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух.— Дрогобич, 1994.— 192 с.
2. Бойко О. Історія України у ХХ ст.— Ніжин, 1994.— с. 90.
3. Гірняк Л. На стежках історичних подій.— Нью Йорк, 1979.— 379 с.
4. Грицак Я. Нарис історії України.— К., 1996.— 360 с.
5. Ленкавський Степан. Український націоналізм. Твори.— Т. 1.— С. 65–70.
6. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968.— Т. 1.
7. Пахаренко В. Віті єдиного древа//Дзвін.— № 12.— 1991.— С. 81–91.
8. Субтельний О. Україна: історія.— К., 1991.— 512 с.
9. Українська суспільно-політична думка в 20-му столітті. Документи і матеріали в 3 томах.— Т. 2.— К., 1983.

10. Федевич К. Галицькі українці у Польщі 1920–1939.— К., 2009.— 280 с.
11. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ ст.— Луцьк, 1995.— С. 51.

Захожай З. В. Политическая жизнь Восточной Галичины в междувоенный период ХХ столетия.

Анализируется деятельность политических партий в Восточной Галичине, которые в условиях оккупационной польской власти сражались за независимое украинское государство.

Ключевые слова: *Восточная Галичина, оккупационная власть, гражданско-политическое движение, украинский народ.*

Zakhozhay Z. V. Political life of East Galychyna is in an intermilitary period of ХХ age

The article is devoted to the activities of the Ukrainian political parties in Eastern Galicia, which were fighting for the cathedral Ukrainian state being under the occupation of the Polish authorities.

Keywords: *Eastern Galychyna, occupation authorities, civil and political movement, Ukrainian people.*

УДК 32–027.21:352.07

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ «МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ» КРИЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ

Примуш М. В. ©

*Доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології
Донецького національного університету,*

Коваль Ю. О. ©

*Кандидат політичних наук, асистент кафедри політології
Донецького національного університету*

Визначено і проаналізовано здобутки теоретичних підходів світових та вітчизняних вчених з проблематики місцевого самоврядування. Авторами пропонується погляд на місцеве самоврядування крізь призму політичних, юридичних, соціальних та філософських факторів. З'ясовуються базові характеристики місцевого самоврядування через їх вплив на державну владу.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, місцева громада, теоретичні моделі місцевого самоврядування, державна влада.*

Не зважаючи на те, що дослідженню проблематики місцевого самоврядування приділяють значну увагу теоретики юридичних, соціально-політичних та інших наук — єдиного теоретичного та практичного підходів до місцевого самоврядування не існує. Складності додає також те, що місцеве самоврядування є предметом дослідження багатьох наук: юридичних, політичних, соціальних, філософських тощо.

Специфіка досліджуваної нами теми полягає в тому, що органи місцевого самоврядування відіграють три ролі. По-перше вони виступають структурним елементом державних органів влади, а по-друге постають відносно автономним від центральних органів влади політичним інститутом, й проблема дослідження специфіки взаємодії органів місцевого самоврядування з центральними державними інституціями й громадянським суспільством висуває перед дослідником нові завдання евристичного пошуку. По-третє, органи місцевого самоврядування

займають власне місце в політичній системі, доказом цієї тези слугує той факт, що на місцеві органи влади не переноситься політична криза, котра дуже часто охоплює центральні органи влади.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що нами запропоновано оригінальний підхід, який ґрунтується на дослідженнях класичних та сучасних авторів з проблематики місцевого самоврядування та вказана проблема розглядається **на стику політології, права, соціології та філософії**.

Перед тим, як проаналізувати стан розробки проблеми місцевого самоврядування вважаємо за потрібне внести два теоретико-методологічних зауваження, які не вирішують жодні теоретико-методологічні підходи. По-перше, якщо розгляд на дослідження проблеми місцевого самоврядування вести скрізь призму його автономії від державної влади, то ми зіткнемося зі порушенням принципів класичної концепції суверенітету держави, й по-друге, якщо погляд на досліджувану проблему вести крізь призму впливу держави на місцеве самоврядування — буде порушуватися принцип класичний принцип лібералізму невтручання держави у функціонування громадянського суспільства [1, с. 12]. На наш погляд, дана ситуація дозволяє нам вести мову про місцеве самоврядування як специфічний феномен як політичної системи, так і юридичної практики, де головним є спроби розв'язати проблему: чи має громада окрему, відмінну від держави, владу, чи вона незалежна від держави публічно-правова корпорація або міцно включена в державний організм і виконує функції органу держави [1, с. 7].

Відсутність єдиного теоретичного підходу до природи місцевого самоврядування зумовлює суперечливу систему організації місцевої влади. Думка про організацію влади в громадах, її співвідношення з владою держави розвивалася ще у середньовічній Європі, так німецький юрист Й. Альтузіус розробив федеральну теорію народного суверенітету та сформулював принцип субсидіарності: «... союз індивідів, які добровільно об'єдналися у сім'ї та корпорації, на його думку, утворює громаду, союз громад — провінцію, союз провінцій і міст-державу... децентралізовані політичні одиниці повинні мати автономію щодо реалізації права й управління» [1, с. 36]. В свою чергу, відома українська дослідниця з проблематики теорії місцевого самоврядування Камінська Н. В. пропонує вести розгляд проблеми місцевого самоврядування з XVIII ст. з Франції, де проблемами місцевого самоврядування займалися фізіократи, які приватну свободу людини вважали необхідною пере-

думовою для розвитку самоврядування. Один з їх представників Р.-Л. д'Аргенсон виступав за скасування станових привілеїв, щоб система міського самоврядування будувалася на виборній основі під наглядом інтенданта, призначеного королем [1, с.43]. Інший український дослідник Ю. Панейк, зауважує, що д'Аргенсон вимагав визнати громади як «демократії» або публічно-правні корпорації, повернути їм свободу, насамперед, право вільного вибору громадських органів і право збирати податки [2, с. 103].

З наведеного нами видно, що дослідження історії місцевого самоврядування стосується тільки юридичного оформлення та функціонального призначення місцевого самоврядування. Але, позаувагою дослідників залишається логіка формату участі місцевої громади в політиці, так за логікою М. Олсона, місцева політика має два рівні: індивідуальний та груповий. Індивідуальний рівень, за М. Олсоном та Ф. Бентілі має слугувати лише для реалізації рішень групового рівня. Іншими словами, якщо цією логікою аналізувати місцеве самоврядування, то воно виступає комплексною системою реалізації рішень центральної державної влади, що включає в себе юридичне, політичні, соціальне й навіть культурне навантаження [3, с. 110].

Не зважаючи на домінуюче положення в політико-правових науках трьох класичних підходів до місцевого самоврядування (громадівська теорія, теорія державного управління й змішана теорія) [1, с. 26], на нашу думку, їх мета полягає в тому, щоб юридично визначити роль місцевого самоврядування у політичній системі. Таксутність першої, громадської (громадівської) теорії місцевого самоврядування полягає в тому, що вона розуміє самоврядування у праві місцевої спільноти самостійно реалізувати свої громадські інтереси та закріплює за урядовими органами право управляти тільки державними справами [1, с. 27]. Дослідники цього підходу О. Васильчиков, П. Корф, О. Лабанд та ін. виходили з протиставлення держави й суспільства, визнання свободи місцевих співтовариств у здійсненні своїх завдань. Ряд концептуальних положень цієї теорії збігаються з положеннями теорії вільної громади, однак пріоритетною є господарська природа діяльності органів місцевого самоврядування та їх недержавний характер. Громадівська теорія по суті ототожнює цілі, завдання і функції органів місцевого самоврядування з діяльністю і функціями громади. Громада як самоврядний територіальний колектив самостійна, як і сама держава. Держава є федерацією громад і виводить свої права від громади, а не навпаки,

не створює громаду, а лише визнає подальший розвиток недоторканих прав громади, її власну компетенцію. Громада за цією версією не підпорядковується центральній владі держави у вирішенні питань місцевого значення, це означає, що органи місцевого самоврядування незалежні і самостійні у своїй діяльності та керуються відповідним законом [1, с. 35; 4, с. 47]. Стосовно практики вказаної моделі, то вона розповсюджена переважно в англо-американській політико-правовій практиці (Великобританія, США, Канада). Провідними характеристиками названої системи є: формальна автономія і самостійність місцевого самоврядування; відсутність на місцях уповноважених осіб від центрального уряду, які контролюють органи місцевого самоврядування — креатури парламенту (Великобританія) чи штатів (США). Відносини між центральною владою і місцевим самоврядуванням визначаються принципом «intervires» (діють в межах наданих повноважень), тобто виключно за законом [5, с. 140].

Ми погоджуємося з дослідниками у зауваженнях, стосовно діяльності органів місцевого самоврядування саме на основі закону, який розробляє та приймає держава, вимагають від них здебільшого застосування примусу, що є прерогативою держави і надається громаді через закони [6]. Отже, окреслені нами на початку дослідження питання про первинність громади щодо держави є суперечливим, наприклад, в тому, що громада та зміст самоврядування часто визначається з використанням понять «державна», «центральна влада», «повноваження місцевої влади», що, іншими словами робить місцеве самоврядування заручником конфігурації політичних сил в законодавчому органі влади в сфері понять «делегованих повноважень» (врегульованих державою функцій), які вона передає органам місцевого самоврядування, отримавши котрі, вони здійснюють функції публічного характеру. Проте, окреслена проблема є другим недоліком громадівської моделі, в якій іноді неможливо точно розмежувати суто «місцевий» та «державний» рівень виконавчих повноважень.

Усвідомлення та аналіз суперечностей «громадівської теорії» призвело до появи державницької теорії самоврядування. На відміну від громадівської теорії, її представники зміст самоврядування вбачали не у відокремленні від держави, а у служінні її інтересам та цілям. Згідно з підходами Л. Штейна, Р. Гнейста, А. Гадовського та ін., всі повноваження місцевим органам врядування надає держава, й місцеве самоврядування в такому випадку є формою місцевого державного

управління [1, с. 36]. Зсув акцентів, на думку вказаних дослідників, зумовлений зниженням самодостатності громад, зростанням мобільності населення (територіальну спільність змінює спільність професій і соціального становища), збільшенням управлінських функцій [7]. За державною теорією, не існує особливих справ, що знаходяться у віданні місцевих товариств, усі ці справи є загальнодержавними. Органи місцевого самоврядування організовуються як самоврядні територіальні спілки, яким доручається ведення державних справ у межах їх території. Вони підпорядковані державі, можуть не мати власної компетенції, діють за принципом «дозволено лише те, що не передбачене законом» [8, с. 266].

Стосовно практики державницької теорії місцевого самоврядування, то вона не має певних географічних орієнтирів, поширена як у країнах Європи (Франція, Італія, Іспанія, Бельгія), так й Латинської Америки, Близького Сходу, країнах північної та західної Африки. Базовими характеристиками цієї моделі є: поєднання місцевого самоврядування і державного управління на місцях, виборності й призначення на вакантні посади; певна ієрархія системи місцевого самоврядування; наявність на місцевому рівні спеціального представника від центральної влади, який здійснює державний контроль за їх діяльністю [1, с. 39]. Недоліком цієї теорії є суттєвий вплив державних інтересів на місцеві органи, виконання ними державно-владних повноважень відповідно до місцевих умов, що на нашу думку, сприяє не стільки зростанню ролі та впливу місцевою бюрократії та видатків на її утримання, скільки більш сприяє так званій повільності бюрократичного апарату, довготривалому процесу прийняття політичних рішень.

Недоліки перших двох теорій (моделей) місцевого самоврядування має вирішити теорія дуалізму муніципального управління (змішана система місцевого самоврядування), в якій за Камінською Н. В., органи місцевого самоврядування, здійснюючи відповідні управлінські функції, виходять за рамки місцевих інтересів і повинні стати інструментом державної адміністрації [1, с. 68]. Названий підхід базується на класичній ліберальній теорії про залежність демократичної держави від місцевого самоврядування, згідно якої місцева влада має власну компетенцію при вирішенні питань місцевого значення, а для забезпечення захисту загальнодержавних інтересів у встановленому порядку здійснює делеговані державою функції, перебуваючи під її контролем [1, с. 70; 2, с. 95]. Змішана модель організації влади на місцях має власні специфічні ознаки: поєднання

автономного місцевого самоврядування на низовому територіальному рівні з державним управлінням на вищому рівні (Німеччина, Австрія, Японія) або незважаючи на виборність керівних посад залишається структурною одиницею центральних органів влади, які на ключові посади призначають необхідне їм керівництво, або тільки декларують автономність місцевої влади (постсоціалістичні країни) [9, с.22].

Як видно з викладених теорій, кожна з них має власні специфічні недоліки, й змішана теорія теж не є виключенням. Одним зі спільних недоліків всіх трьох підходів, на нашу думку, є протиставлення місцевого самоврядування і держави, в той час як на увазі мається виконавча влада та її місцеві органи, де центральним питанням є право місцевої громади на відносно автономну від держави політику. З цього приводу Камінська Н. В. називає місцеве самоврядування «четвертою владою» [1, с. 190]. На нашу думку — місцеве самоврядування це складний політико-правовий феномен, який діє не стільки в політичному, правовому, та соціальному колах політичної системи (державної влади), а скільки ще виступає різноспрямованою системою виконання як економічних (податки, виділення земельних ділянок для господарської діяльності), соціальних (поліпшення соціального клімату в певному регіоні) й культурних (кожна місцева громада має власну історію, ментальні якості, які характеризують модель стосунків громад з владою) функцій, й тому, тези про те, що громада здійснює повноваження від свого імені і під свою відповідальність не мають значення, оскільки всі органи держави здійснюють державні функції як відповідальні юридичні особи, в той час як держава як така не виконує жодних чинностей сама, а виконує їх через свої органи [7]. Слід зазначити, що з цією думкою погоджуються сучасні європейські та провідні українські спеціалісти з цього питання, зокрема, у працях європейської практики місцевого самоврядування вживаються терміни на зразок «місцевого управління» чи «місцевого врядування», оскільки головне місце в європейському державобудуванні посіло явище іншого центрального поняття — децентралізації. Природа децентралізації, тут ми погоджуємося з думкою Батанова О. В., пояснюється наступними чинниками: поширення відносин вільного ринку й конкуренції та концентрації людини як споживачеві різноманітних благ, в тому числі послуг держави, на що, за Батановим О. В., вплинув розвиток ринкових відносин і потреба оперативного управління спричинили значні зрушення у розподілі владних повноважень у всіх розвинутих державах [10]. Результат децентралізації

полягає в тому, що більшість європейських парламентів виконує передачу частини повноважень у сфері соціальної та економічної політики урядові, а уряд в свою чергу — органам місцевого управління і самоврядування, тобто, з політологічної точки зору, центральна влада визнає автономію місцевих органів влади, але в той же час встановлює над ними певний контроль, особливо над сукупними суспільними витратами та наданням послуг загальнодержавного значення [10]. На наш погляд, даний підхід є найбільш актуальним та не розробленим як в політологічній, так й юридичній практиці, проте, за Камінською Н.В., існують також інші теорії місцевого самоврядування, які покликані також розкрити специфіку місцевого самоврядування як особливого феномену: соціально-класова теорія (Л. Веліхов, П. Стучка, М. Рейснер). Згідно положень названої теорії місцеве самоврядування — це форма державного управління певним колом справ на місцях, один з публічних інститутів держави, завдяки якому правлячий клас забезпечує на місцях дотримання своїх інтересів. П. Ж. Прудон ототожнював самоврядування з анархією, укін. XIX- поч. XX ст. розповсюдились соціалістично-реформістські муніципальні концепції, зокрема теорія муніципального соціалізму, ідеологами якої стали М. Загряцков, М. Курчинський. Це сукупність **програмних положень та установок, спрямованих на демократизацію місцевого життя**, виходячи з можливості соціалістичної еволюції буржуазного місцевого самоврядування як одного з шляхів без революційної трансформації буржуазного суспільства у соціалістичне [1, с.87]. Органічна теорія (Г. Спенсер, П. Жлієнфельд, Г. Аренс. Р. Ворс, Й. Блюнчлі) розглядає громаду як низовий соціальний організм, що має публічно-правові повноваження, які не делеговані державою, а належать громаді за власним правом. Комуністична теорія (К. Маркс) визнає самоврядування, як **перехідний напрямок до теорії державної, прирівнювали всю державу до живого організму, складної особи** [1, с. 102]

Як ми бачимо з наведеного, поза увагою дослідників залишаються багато факторів, які б мали розкрити природу місцевого самоврядування, й отже вважаємо за потрібне проблематику місцевого самоврядування розглядати з іншого кута зору. Сутність нашого підходу полягає в тому, що необхідно в системі місцевого самоврядування виділити дві провідні тенденції сучасності — децентралізації влади та автономності місцевого бюджету. В цьому випадку ми розглядаємо місцеве самоврядування у системі державної політики, але залишаємо йому право на певну автономність в системі державної влади й акцент робимо на принципі

фінансового забезпечення місцевого самоврядування як фактора, який одночасно гарантує державі стабільність, а місцевій громаді стабільний розвиток в державній одиниці. З цього приводу, дослідники Р. Моль, О. Васильчиков, В. Лешков на перший план висувають недержавну, переважно господарську природу діяльності муніципалітетів [9, с. 267].

Такий підхід отримав назву «громадсько-господарська теорія», яка намагається обґрунтувати статус громади як відмінного від держави суб'єкта права та акцентувала на переважно господарському характері комунальної діяльності. Органи самоврядування самостійні в неполітичній сфері, господарській і громадській діяльності, які не належать до сфери державних інтересів. У політичній сфері вони виступають як органи держави, що виконують її функції й наділені відповідними повноваженнями. Держава не втручається у справи місцевого самоврядування і навпаки, обумовлює співіснування на місцевому рівні органів самоврядування і уряду.

Таким чином, місцеве самоврядування являє собою складний політико-правовий та соціальний феномен, до розуміння якого існує безліч теоретичних та науково-практичних підходів, жодних з яких не можна назвати загальноприйнятими, оскільки, місцеве самоврядування одночасно залишається в системі державної влади та автономною від центральних органів за виконавчою структурою. Як видно з наведеного, запропонований нами підхід децентралізації та фінансової автономності є перспективним, оскільки він об'єднує в собі існуючі теоретичні підходи й при цьому не прагне робити акцент на функціональному або юридичному аспекті. Саме в цьому куті зору на місцеве самоврядуванні будуть базуватися наступні наші наукові розробки.

Література:

1. Каменська Н. В. Місцеве самоврядування теоретико-історичний і порівняльно-правовий аналіз: навч. посіб. — К.: КНТ, 2010. — 232 с.
2. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування. — Львів: Літопис, 2002. — 350 с.
3. Олсон М. Логика коллективных действий: общественные блага и теория групп // Пер. с англ. Е. Окороченко. Под ред. Ю. Парамонова. Науч. ред. Р. Нуреев. — М., 1996. — 420 с.

4. Коваленко А. А. Теорія і практика місцевого самоврядування в Україні. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, 2002. — 252 с.
5. Лобанов В. В. Государственное управление и общественная политика: Учебное пособие. — СПб.: Питер, 2004. — 448 с.
6. Дробот І. Гарантування місцевого самоврядування: теоретико-методологічний аспект. — Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2006. — С. 21–22.
7. Шаповал В. Сутнісні характеристики місцевого самоврядування // Право України. — 2002. — № 3. — С. 50.
8. Черниш Я. Перспективи розвитку місцевого самоврядування // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К.: Український центр політичного менеджменту. — 2010. — Вип. 20. — С. 265–272.
9. Руснак Б. Місцеве самоврядування в Україні: історія та практика. Посібник для депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів / Б. А. Руснак. — Одеса, 2011. — 536 с.
10. Батанов О. В. Територіальна громада — основа місцевого самоврядування в Україні. — К., 2001. — С. 37.

Примуш М. В., Коваль Ю. О. Теоретические основания исследования феномена «местное самоуправление» сквозь призму истории и современность

Определены и проанализированы достижения теоретических подходов мировых и отечественных ученых по проблематике местного самоуправления. Авторами предлагается взгляд на местное самоуправление сквозь призму его политических, юридических, социальных и философских факторов. Выявлены базовые характеристики местного самоуправления сквозь его влияние на государственную власть.

Ключевые слова: местное самоуправление, местная громада, теоретические модели местного самоуправления, государственная власть.

Primush M. V., Koval Yu. O. Theoretical foundations of the «local self-government» phenomenon researches in the light of history and modernity

Achievements of theoretical results held by global and domestic scientists concerning the subject of local government have been determined and analyzed. Authors offer their view of local government in the light of its political, legal, social and philosophic factors. Basic characteristics of local government are defined concerning its influence on state authority.

Keywords: *local government, local gromada (community), theoretical patterns of local government, state authority.*

УДК 061.2:316.3

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ РИСИ ТОТАЛІТАРНОЇ СВІДОМОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Лебединська Г. О.[©]

*Кандидат політичних наук, доцент кафедри психології,
педагогіки і філософії Кременчуцького національного
університету імені Михайла Остроградського*

Аналізується нинішній стан масової свідомості в плані його схильності до сприйняття атрактивних чинників тоталітаризму.

Ключові слова: *тоталітарна свідомість, громадянське суспільство, ідеократичне суспільство, маніпуляція свідомістю.*

Сфера громадянського суспільства є найважливішим елементом сучасної соціальної організації. Проблема влади в рамках сучасного громадянського суспільства — одна з фундаментальних у галузі соціально-політичного знання. У ситуації, коли ще не виключена реальна загроза дестабілізації механізмів соціального управління, дуже багато залежить не тільки від стабільності функціонування політичної системи та розподілу владних повноважень суспільства, а й від процесів, пов'язаних з перетворенням влади в контексті становлення і розвитку громадянського суспільства.

Складність вивчення обраної проблематики пов'язана значною мірою з тією обставиною, що влада і громадянське суспільство — це досить популярні сфери дослідження в суспільних науках. Їм приділялася велика увага в найрізноманітніших галузях суспільних наук. Основні підходи до осмислення влади і громадянського суспільства як феноменів соціально-політичного життя почали формуватися ще в античній філософії і поглиблювалися в міру розвитку європейської філософії в Середні віки та епоху Відродження. Починаючи з середини ХХ ст. кількість досліджень, спеціально присвячених кратологічній тематиці, починає стрімко зростати. Особливий інтерес до проблематики влади виникає в переломні моменти соціального розвитку, в ситуаціях кризи і нестабільності, в моменти вибору моделей суспільного розвитку і

осмислення його альтернатив, що досить характерно для нинішньої української дійсності.

Громадянське суспільство це своєрідний полігон соціальних стратегій, покликаний «обкатати» різноманітні форми владних відносин, в наслідок чого можливий розгляд взаємозв'язку проявів громадянського суспільства і сучасного демократичного режиму. Феномен громадянського суспільства знаходиться в епіцентрі уваги політичної науки у зв'язку з формуванням нових тенденцій розвитку суспільства та реорганізацією колишніх тоталітарних режимів. Громадянське суспільство плюралістичне в сфері політики. Державна влада тут може бути централізованою. І вона централізована в тій мірі, в якій це необхідно для підтримки ефективності економіки і стабільності суспільства. Однак політична влада в цілому може бути розподілена між різними інститутами суспільства. Влада, якщо під нею розуміти здатність формувати соціальні процеси, приймати політичні рішення або впливати на їх прийняття, в розвиненому демократичному суспільстві перестає бути прерогативою лише держави (в особі його центральних, регіональних та місцевих органів). Можливість впливати на уряд можуть мати громадяни (як індивіди і члени певних асоціацій), різні економічні групи, конфесійні та культурні організації. Наївно було б вважати, що держава виступає як рівноправний партнер громадянського суспільства. Влада завжди залишається владою. Навіть відмовившись від насильства і використовуючи лише авторитет, адміністративний та правовий примус, влада репродукує нерівність. Однак важливо, щоб влада була підконтрольною. Механізми контролю, або обмеження влади, забезпечуються демократією. У демократичному суспільстві нерівність, що виходить від будь-якої влади, компенсується системою прав і свобод, які в кінцевому рахунку і встановлюють межі державної влади. Будь-яка держава містить у собі тоталітарні потенції, оскільки будь-який держапарат, навіть найдемократичнішої країни, прагне до максимального розширення своїх функцій і повноважень, збільшення контролю над громадськими справами, скорочення громадського контролю над собою. Все це згубно відбивається на людині та її внутрішньому світі.

Науково-технічний прогрес дозволяє реалізувати за допомогою величезної кількості коштів, методів, різних технологій формування та маніпулювання громадською свідомістю латентний контроль над життям громадян і в рамках сучасної демократичної системи. І в цьому вже є прояв тоталітаризму. Отже, найважливішим завданням сучасних

досліджень феномену тоталітаризму неминуче стає аналіз структури тоталітарної свідомості, способів її формування та функціонування. Наявний історико-соціальний і особистісно-психологічний досвід у даній сфері дозволяє краще усвідомити природу тоталітаризму.

Політична свідомість є мірилом рівня політичного керівництва, державного управління суспільними процесами, компетенції владних структур. Оскільки сучасне українське суспільство виникло на уламках держави тоталітарного типу, розвивається у пострадянському просторі, відповідно у способах відображення, розуміння динаміки змін, що відбуваються в країні, суттєво виявляють себе риси колишньої політичної свідомості.

Свідомість українців становить собою суперечливе поєднання політичних орієнтацій. Політичний дослідник Т. Джига констатує домінанту підданської політичної культури в сучасній Україні. В останні п'ять років спостерігалася тенденція до зменшення частки громадян, які відчують суб'єктивну причетність до суспільно-політичного життя (60% населення не відчуває особистої відповідальності за стан справ в Україні) [1, с. 67]. Економічна криза та політична нестабільність посилюють негативні тенденції в політичній культурі суспільства. В Україні підвищився рівень соціального песимізму. На початку минулого року переважна більшість українців (80% опитаних) погодилися з тим, що в країні потрібна сильна рука, а 36% громадян заради стабілізації готові були погодитися з деякими обмеженнями громадянських свобод [1, с. 70]. З цим погоджується також дослідник О. Губенко, який вважає однією з причин розвитку аномічної свідомості в Україні розчарування виборців у «помаранчевих лідерах», які не виконали більшості своїх обіцянок. Внаслідок цього особистість втрачає чіткі нормативно-ціннісні орієнтації.

Свого часу соціальну аномію досліджували Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Е. Фромм, визначивши такий стан суспільства, в якому значна частина громадян, знаючи про юридичні, соціальні та моральні норми і закони, ставиться до них байдуже або негативно. У такому стані, за визначенням Е. Фромма, розгублена особистість починає шукати «сильну руку», тобто людину, яка знає як треба й куди треба рухатись суспільству [2, с. 46]. Тоталітарні режими вивчаються, як правило, з точки зору їхньої організації, злочинів, провалів і т. п. Між тим, безсумнівно, що такі режими неодноразово в історії знаходили масовий відгук «у серцях» широких верств населення. З одного боку, позначалися деякі малосимпатичні властивості суспільної психології, з іншого — використовувалися над-

потужні і витончені техніки обробки масової свідомості. Дослідники Є. Головаха та Н. Паніна підкреслюють, що сьогодні політична свідомість переважної більшості українців залишається амбівалентною або невизначеною. Вони навіть не можуть визначитися за якого суспільного устрою хотіли б жити — колишнього соціалістичного чи сучасного капіталістичного. На цьому тлі посилюється ризик отримати в Україні авторитарну владу на кшталт латиноамериканських автократій [3, с. 20]. Цікава думка українського класика В. Липинського щодо однієї із соціально-психологічних рис українців: «хамство, яке розуміється не як лайка, а як віками освячене типове соціально-психологічне явище. Що означає це поняття? Абсолютний брак любові до своєї громади, натомість любов тільки до себе, тільки до свого «Я» [2, с. 45].

Питання про привабливі сторони тоталітаризму досі ставилося або умоглядно, або стосовно окремих аспектів проблеми. Реальна практична віддача можлива тільки у разі масштабного комплексного, міждисциплінарного дослідження, яке повинно проводитися паралельно в декількох країнах. У демократичному суспільстві головний інструмент влади — маніпуляція свідомістю. Там, де маніпуляція — основний засіб соціального контролю, як, скажімо, у США, розробка і удосконалення методів маніпуляції цінуються більше, ніж інші види інтелектуальної діяльності. Що краще — примус чи маніпулювання? Насправді ми маємо два типи деспотії — східну і західну. В умовах східної деспотії головне — прямий примус і контроль за засобами виробництва. Західної — маніпуляція свідомістю і контроль за засобами масової інформації. Зовнішнє підпорядкування поступається місцем внутрішньому підпорядкуванню мас, від якого неможливо захиститися. Наше суспільство все частіше відкрито називають тоталітарним. Відкритість і демонстративність у встановленні бажаних норм поведінки — головна риса нашого суспільства, на відміну від демократичних суспільств, де вплив прихований через маніпуляцію. Наскільки успішні підходи використовуються в ідеократичному (тоталітарному) і демократичному суспільстві? Порівнювати ці підходи потрібно з точки зору головних функцій: забезпечити стійкість суспільства, його відтворення та виживання. Ідеократичні суспільства разюче стійкі. Сьогоднішнє наше збіднення не зруйнувало суспільство і не озлобило людей. На Заході спад в 1% — це криза, яка змінює всю поведінку людей. Люди рвуть з друзями, впадають у невротичні стани і т. д. Однак таке суспільство як наше — беззахисне проти таких впливів, які не помічає західне сус-

пільство. Досить зародити сумнів у справедливості життя, праведності влади, щоб політичний порядок міг завалитися. Тоталітарні суспільства тримаються на кількох священних ідеях-символах і відносинах авторитету. Втрата поваги й авторитету до ідей-символів — загибель. Якщо противнику вдається зруйнувати або опорочити ці святі символи — перемога забезпечена. Таким символом був у колишньому Радянському Союзі марксизм. Він мав свої недоліки, але він, не дивлячись на нашу його критику, пов'язував суспільство в єдине ціле та забезпечував його обґрунтованість, яка в порівнянні з лібералізмом була не гіршою. Не випадково Китай не поспішає розлучатися з цим символом, незважаючи на те, що в справі побудови капіталізму вони просуваються значно успішніше за нас. Громадянське суспільство в умовах демократії нечутливе до таких дій.

Небезпека тоталітарної ідеології полягає в тому, що її впливу підвладні не тільки широкі маси населення, але й інтелігенція, з якої рекрутуються кадри провідників тоталітарних ідеологій. Будь-яка пропаганда, в тому числі тоталітарна, завжди апелює до позитивних цінностей (захист, здоров'я, сім'я, ентузіазм і т. п.). Але тоталітарна пропаганда характеризується такими зразками нагнітання ідеологічного тиску і такими поєднаннями позитивних цінностей в пропагандистських конструкціях, які призводять до шкідливих процесів, які руйнують суспільну свідомість. Досі немає чіткого пояснення природи цих процесів.

У тоталітарному суспільстві людина зберігає природність психіки, в демократичному індустрія масової культури та маніпуляції перетворюють людину на психоробота. Людина, яка стала об'єктом маніпуляції, втрачає свій статус друга, партнера, або суперника. Вона більше і не друг, і не партнер, і не суперник. Вона стає річчю. Тоталітарна свідомість дозволяє спростити соціально-психологічну адаптацію до реальності. Така свідомість у корені не притаманна людській природі, але успішно апелює до вже існуючих загально психологічних і особистісних її передумов. В умовах загального страху і тривоги тоталітаризм створює ілюзію порядку і впевненості, дає просту та зрозумілу відповідь на питання про сенс життя людини.

Однією з найважливіших суб'єктивних передумов тоталітаризму є психологічна невдоволеність людини автономізацією суспільства в індустріальну епоху, руйнуванням традиційних колективістських общинних і релігійних зв'язків і цінностей, наростанням соціального відчуження. Це призводить до масової соціальної фрустрації, бажання людини втекти

від холодного і бездушного світу, від самотності і безглуздість свого існування, подолати безсилля і страх перед ринковою стихією, знайти сенс життя в нових ідеологічних цінностях і колективістських формах організації. Капіталізм з його жорсткою конкуренцією, боротьбою всіх проти всіх, егоїстичною мораллю, знеособлюванням індивіда викликає у багатьох людей психологічне відторгнення, робить їх сприйнятливими до тоталітарної ідеології.

Криза різко посилює невдоволення населення, прискорює дозрівання необхідних для тоталітаризму соціальних передумов — появи значних за чисельністю і впливом соціальних верств, які безпосередньо беруть участь у тоталітарному режимі або підтримують його. Це досягається в першу чергу через різкі прояви в кризові часи маргіналізації і люмпенізації суспільства. Найбільш рішучими прихильниками тоталітаризму виступають маргінальні групи — проміжні шари, що не мають стійкого положення в соціальній структурі, стабільного середовища проживання, втратили культурну та соціально-етнічну ідентифікацію.

Ідеологічна система вибудовує нову модель світобачення, що задає параметри нової свідомості і мислення. Конститується абсолютно інша реальність, в якій всі фрагменти буття знаходять новий сенс. Життя всього суспільства і життя окремої людини, всі її етапи, всі складові отримують ідеологічну інтерпретацію в системі тих смислів і значень, які становили особливу важливість для ідеї. Неприпустимо вважати, що виникнення подібного роду системи неможливе в рамках сучасної постіндустріальної цивілізації, яка проголосила своїми пріоритетами особистість та її благо.

Людина легко управляється і в той же час схильна до тиранії; будь-яка система за своєю природою авторитарна і прагне до стійкості. Людина стала засобом науково-технічного прогресу, втративши свою індивідуальність. Заорганізоване суспільство поглинає окрему особистість, перетворюючи її в матеріал для споживання. Деморалізоване суспільство стає сприятливим середовищем перетворення нації в однорідну масу. Одночасно з цим здійснюється безмежна атомізація соціуму в рамках спеціалізації, посиленої тенденціями глобалізації. Вищезазначені процеси дозволяють судити про масштаби тоталітарних тенденцій в сучасному суспільстві. Комп'ютеризація безликих конформістів, людей маси готує культурно-психологічне забезпечення нового глобального тоталітаризму, більш жорсткого і одновимірного, ніж усі його попередні форми. Людина вже не живе в дійсному світі, вона стає функціональним елементом вигаданого

ної, ментальної реальності, що поглинає її, ламає її свідомість і мислення. Здатність системи функціонувати поза предметністю, вибудовуючи ілюзорну картину світу і наділяючи її вигаданим змістом, є найбільшою небезпекою. Тенденції, що враховуються в розвитку сучасних соціальних систем, проблеми реалізації тоталітарного контролю держави постають перед суспільством як ніколи актуальними. Ідея тотального маніпулювання громадською свідомістю стає не просто фактом минулого, але реальністю і навіть очевидністю сьогодення [4, с. 6–7].

Україна є однією з найбільших пострадянських держав, що успадкувала основні специфічні риси радянського господарського та соціально-політичного устрою. Мова йде не тільки про вкорінені в радянському минулому стереотипи масової свідомості, але й про численні пережитки радянського суспільного ладу, про особливу партійно-господарську «генетику» еліт, про слабку вкоріненість у свідомості мас і в політичній практиці норм демократії і поваги до демократичних інститутів і цінностей.

Результати національного щомісячного дослідження «Оmnibus» (Omnibus), проведеного компанією TNS в Україні в липні 2011 року, свідчать, що українці побоюються найбільше зростання цін і безробіття. Як зазначено в прес-релізі TNS, на запитання: «На вашу думку, чого люди побоюються зараз найбільше?», перші позиції посіли відповіді: зростання цін (74,7%), безробіття (71,9%), не виплати зарплат і пенсій (56,8%). Можливий розпад України як держави турбує 16,1%, наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС — 5,9%. Встановлення диктатури в країні побоюються 13,8%, міжнародних конфліктів 12,1%, повернення до старих порядків часів застою 11,5%. При цьому 48,2% українців згодні з думкою, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії, 32,6% — не згодні з цим, 19,3% — не визначилися. І ще одна цифра. За даними Інституту соціології НАНУ, 30% населення України виступає за повернення до радянської планової економіки, причому 17% — молодь. Про це заявив доктор економіки та соціології, завідувач відділом соціальних експертиз інституту Ю. Саєнко [див. pavlonews.info].

Специфіку сучасної соціальної ситуації існування людини визначають такі фактори її існування в інформаційному середовищі: агресія масмедіа і безліч слабо контрольованих контактів; дезорієнтація сучасників в умовах футурошоку, обмеженість людської психіки в сприйнятті всього масиву навколишньої інформації; ідеологічна агресія; психологічна

неграмотність населення як передумова безумовної податливості професійному сугестивному тиску зацікавлених осіб.

Масова політична свідомість виражає опосередковано рівень і зміст потреб людей, а також характер їх знань про політичну систему — як тих, які вироблені різними ідеологіями, так і тих, які здобуті практикою масових соціальних груп. На масову політичну свідомість впливає багато чинників політичної системи. Фактором тієї або іншої її еволюції є політичний курс партій; їх тактико-стратегічна діяльність; різні соціальні зрушення; зміст конкретно політичної ситуації і т. п.

У житті можливі різні варіанти взаємозв'язку спеціалізованої й масової політичної свідомості. Іноді те, що теоретично і практично в діяльності тієї або іншої партії віджилим, може бути довгий час актуальним для політичної свідомості мас. Іноді трапляється й навпаки: політична свідомість мас вимагає тієї чи іншої дії, прийняття відповідного рішення, а спеціалізована свідомість не готова до вироблення та прийняття рішень, які відповідали б політичним обставинам.

Сьогодні в масовій політичній свідомості українського суспільства виявляється нестійка рівновага двох протилежних систем цінностей, які умовно можна визначити як демократичну і авторитарну. З одного боку, є підтримка тим змінам, які відбуваються в суспільному житті і які вселяють надію чи навіть впевненість у майбутньому. З іншого — наявність інертності й песимізму, стійке прагнення зберегти хоча б те, що є, і «захистити» себе у невідомому майбутньому. Чимало науковців, які досліджували українську ментальність, — Ю. Мединська, Н. Гнасевич, І. Гнасевич, В. Паучок та ін. — характеризують посттоталітарність українського суспільства, що корелює з набутим, глибоко вкоріненим у досвіді, почасти усвідомленим, а почасти позасвідомим переживанням страху, ірраціональним відчуттям контролю, психологічного тиску та постійної загрози. Відлунням досвіду тоталітаризму залишаються дві стратегії психологічного виживання: «подвійна бухгалтерія» та «кухонний патріотизм» [5, с. 8]. Цікава думка з цього приводу дослідника В. Яніва, який вважає, що український індивідуалізм мало контрольований розумом, не опанований волею, а занадто керований почуттями, що закономірно спричиняє згубні наслідки. Причину державотворчих невдач українців відображає такий парадокс: «в неволі ми опинилися тому, що занадто любимо волю» [6, с. 16]. Вельми цікавим і продуктивним є ще один підхід до розкриття суті й особливостей української психіки та пояснення її впливу на різні сфери суспільного

життя. Формується своєрідна біполярна модель, яка поєднує лицарсько-козацький і пасивно-споглядальний типи ставлення до навколишньої дійсності. Ці типи або чергуються в часі, або проявляються сумісно як амбівалентність, тобто як ще одна риса, що гальмує побудову правової держави [6, с. 16].

Сьогодні українська держава і суспільство продовжують перебувати у невизначеному стані, як і двадцять років тому, на початку своєї незалежності. Предметом внутрішніх дискусій залишаються не тільки стратегія та пріоритети соціально-економічного розвитку, принципи політичного устрою, але навіть і державність як така. Поглиблення кризових явищ, стихійність суспільних процесів украї утруднюють визначення тенденцій та найближчих перспектив.

Наростання тієї чи іншої тенденції в масовій свідомості значною мірою пов'язане з економічною ситуацією в державі. Наша країна, як вважають багато експертів, ще не пододала граничну позначку системної кризи. Тому в найближчі часи можна буде спостерігати прояви спалахів авторитарної тенденції в масовій політичній свідомості, які визрівають на ґрунті економічного хаосу і анархії. В сучасних умовах, коли правлячі сили не знайшли ефективних засобів вирішення економічних, політичних і соціальних конфліктів, не можна повністю виключати вірогідність установа (хоча і тимчасової) авторитарної системи влади. До того ж, може бути декілька варіантів типів сильної влади, залежно від спрямованості — на національну ідею, ліберальну ідею, ідею соціального зрівняння.

Масова політична свідомість сучасного українського суспільства утримує в собі «підстави» для реалізації будь-яких варіантів. В існуючих соціально-економічних і політичних умовах бажання змін у людей поєднується з настороженим ставленням до реформ. Тому не тільки рішуче реформування економіки, не тільки активна перебудова старої політичної системи, а й соціальний захист і соціальне забезпечення народу можуть запобігти встановленню у державі авторитарної форми правління. Понад тридцять років тому американські дослідники Г. Алмонд і С. Верба в книзі «Громадянська культура» зазначали, що державні діячі, які прагнуть створити політичну демократію, часто концентрують свої зусилля на підставі формального набору демократичних урядових інститутів і написанні конституції. Вони також можуть зосередити зусилля на формуванні політичної партії, щоб стимулювати активність мас. Але

для розвитку стабільного та ефективного демократичного устрою цього недостатньо.

Адаптація масової свідомості до сучасних політичних інститутів і цінностей — найважливіша умова модернізації суспільства. Під модернізацією, як правило, розуміються перетворення, які відтворюють західну модель політичного розвитку. У результаті ставлення до західного досвіду ступінь готовності до його освоєння і гострота усвідомлення потреби в цьому освоєнні стали важливими факторами ідейно-політичної диференціації пострадянських суспільств, що визначають динаміку та основні тренди соціально-політичних змін. Без розуміння основних тенденцій та перспектив політичних і соціокультурних трансформацій, що відбуваються на пострадянському просторі і пов'язані з освоєнням цього досвіду, неможливий аналіз особливостей масової свідомості населення цих країн, в тому числі й України.

В цьому столітті ми можемо побачити антикризовий тоталітаризм двох типів. Перший — тоталітарні режими старого виду, які існували в 1917–1945 роках. Тоді ще не було сучасних технологій соціоніки та управління. Тому вищим втіленням нації ставала держава з розгалуженим адміністративним апаратом, яка намагається в міру можливостей прислухатися до думки мас. Але це дійсно застаріла і недостатньо ефективна модель тоталітаризму. Другий тип тоталітаризму перебуває на стадії формування. В ньому влада вождя поєднується з досконалою машиною формування громадської думки, з антибюрократичними механізмами державного управління (автоматизація, «електронний уряд»), з сильним самоврядуванням в містах і сільських районах і на великих підприємствах (участь працівників у власності). Поряд з цим ми побачимо і низку неототалітарних диктатур — судовних спроб старої капіталістичної «еліти» зберегти свою владу над масами.

Таким чином, успішним у першій половині вельми конфліктного і кризового XXI століття стане той, хто першим утворить тоталітарний режим нового типу — високотехнологічний, інноваційний, демократичний, народний. Такий народний тоталітаризм повинен розгорнути не тільки нову індустріалізацію, а й розпочати цілу низку проривних проєктів, спрямованих на створення високорозвиненої цивілізації майбутнього. Вірогідність виникнення неототалітаризму пов'язана з тим, що тероризм, екстремізм сьогодні перетворилися в серйозні проблеми, з якими людство увійшло в XXI сторіччя. У різних формах прояву вони все більше загрожують безпеці багатьох країн та їх громадян, тягнуть

за собою істотні політичні, економічні та моральні потрясіння, справляють сильний психологічний вплив на населення.

На сьогодні Україна гостро потребує загальногромадянської злагоди та згуртування. Вирішальне значення в суспільних змінах повинні відігравати інтереси та потреби реальних людей з їхніми уподобаннями, звичками, традиціями, послідовне й неухильне впровадження принципу соціальної справедливості. Тільки таким чином можна досягти соціального миру, зберегти державність України й забезпечити швидке просування вперед, тільки таким чином можна змінити політичну свідомість українців.

Література:

1. Джиґа Т. Сучасні тенденції становлення політичної культури українського суспільства/Т. Джиґа//Політичний менеджмент. — 2011. — № 1 (46). — С. 64–74.
2. Губенко О. Особливості виборів в 2010 року в контексті соціально-психологічних тенденцій розвитку українського суспільства/О. Губенко//Соціальна психологія. — 2010. — № 3 (41). — С. 44–54.
3. Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін/Упорядник В. Ворона, М. Шульга. — К.: Інститут соціології НАН України, 2007. — 544 с.
4. Егунева М. В. Тоталитарное мышление. Деконструкция ментальности/М. В. Егунева//Вестник ОГУ. — 2010. — № 1 (107). — С. 6–7.
5. Гнасеви́ч Н., Гнасеви́ч І., Паучок В. Формовияви української ментальності в контексті становлення правової держави/Н. Гнасеви́ч, І. Гнасеви́ч, В. Паучок//Психологія і суспільство. — 2011. — № 3. — С. 14–22.
6. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології/В. Янів. — Мюнхен: вид-во Українського Вільного Університету, 1993. — 241 с.

Лебединская А. А. Социально-психологические черты тоталитарного сознания гражданского общества.

Анализируется нынешнее состояние массового сознания в плане его склонности к восприятию аттрактивных факторов тоталитаризма.

Ключевые слова: *тоталитарное сознание, гражданское общество, идеократическое общество, манипуляция сознанием.*

Lebedynska G. A. Socio-psychological traits of the totalitarian consciousness of civil society.

Analyses the current state of mass consciousness in its propensity to perception of attractive factors of totalitarianism.

Keywords: *totalytarsan mind, civil society, ideografik society, manipulation with consciousness.*

УДК:329:332.14 (477.85)

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ОБЛАСНИХ ОСЕРЕДКІВ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ З ГРОМАДСЬКИМИ ОБ'ЄДНАННЯМИ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Чебаник В. І. ©

*Здобувач кафедри політології Чернівецького національного
університету ім. Ю. Федьковича*

У статті на прикладі Чернівецької області розглядається процес взаємовідносин обласних осередків політичних партій з громадськими об'єднаннями упродовж першого десятиліття ХХІ ст. Проаналізовано характер їх співпраці та участь у формуванні регіональної політики. Визначається рівень комунікацій між органами виконавчої влади, місцевого самоврядування та громадсько-політичними організаціями регіону.

Ключові слова: *політичні партії, громадські об'єднання, передвиборча кампанія, національно-культурні товариства, регіональна політика.*

Проголошення та утвердження державної незалежності України зумовило життєву потребу створення повноцінної політичної структури суспільства як системи взаємодії держави, партій та громадських організацій, що виражають політичну волю мас. Разом з осередками політичних партій упродовж першого десятиліття ХХІ ст. створена чимала кількість різного роду громадських об'єднань.

Зазначимо, що згідно «Закону України «Про політичні партії» політичним партіям надано право підтримувати молодіжні, жіночі та інші об'єднання громадян, надавати допомогу у їх створенні [2, с. 3]. Водночас це є єдина норма Закону, яка вказує на взаємовідносини політичних партій з громадськими організаціями [4, с. 9]. Щодо останніх, то варто акцентувати, що вони є важливою складовою громадянського суспільства як сфери недержавних суспільних інститутів і відносин, що створюють умови самореалізації окремих індивідів та груп шляхом участі у виробленні політики [14]. Дедалі помітнішою стає

їхня роль і в регіональних політичних процесах. З огляду на це актуальним є дослідження взаємовідносин осередків політичних партій з громадськими об'єднаннями на теренах Чернівецької області — поліетнічного регіону, де суспільно-політичне становище всіх національних меншин краю не відрізняється від становища титульної нації. Окремі аспекти зазначеної проблематики вже знайшли певне відображення в науковій літературі. Зокрема, це праці О. Гейди [4], П. Удовенка [14], А. Зельницького [14], Є. Пожидаєва [9] та ін. Однак відзначимо, що в політологічній історіографії дане питання не отримало ще всебічного, комплексного та ґрунтовного дослідження. Тому відштовхуючись від окреслених реалій, автором у статті поставлено за мету охарактеризувати співпрацю осередків політичних партій Чернівецької області та громадських об'єднань. Пропонована стаття має завдання прослідкувати еволюцію взаємовідносин обласних партосередків з громадськими об'єднаннями, визначити характер їхньої співпраці та проаналізувати вплив спільної діяльності на регіональну політику упродовж першого десятиліття ХХІ ст.

Зазначимо, що форми суспільної активності громадян виражені в діяльності їх різних об'єднань, тому поняття «об'єднання громадян» є узагальнюючим, що відбиває різноманітність цих форм у суспільному житті суспільства. Діяльність об'єднань громадян може бути спрямована на участь у розробленні державної політики, розвитку науки, культури, розв'язанні конкретних соціальних проблем, тощо. Уточнимо, що і політичні партії, і професійні спілки, і добровільні товариства належать до масових об'єднань громадян.

На відміну від політичної партії, громадською організацією є об'єднання громадян, створене для задоволення й захисту своїх законних соціальних, економічних, національних та інших інтересів. Окрім того, політичні партії діють тільки в державному масштабі, а діяльність органів громадського самоврядування обмежена кордонами конкретних адміністративно-територіальних одиниць. Таке чітке визначення різновидів об'єднань громадян — політичних партій і громадських організацій наведено в Законі України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. [1].

Громадські об'єднання і політичні партії, як структурні елементи громадянського суспільства, тісно пов'язані з політичною системою суспільства. Адже політична система відображає інтереси різних суспільних верств, які безпосередньо, або через громадські організації і

рухи взаємодіють із державою [9, с. 21]. З іншого боку, сприйняття їхньої діяльності пересічними громадянами, як і взаємодія між державним і громадським секторами суспільства, залишає бажати кращого. Варто підкреслити, що політичні партії є свого роду закритими громадськими асоціаціями, які сформовані громадянами, об'єднаними загальною ідеологією або іншими інтересами (місцевими, регіональними, діловими і т. д.). І тут варто погодитися із твердженням Є. Пожидаєва, що мета їх діяльності — увійти до влади й керувати країною. Окрім того вони мають тенденцію ставати свого роду закритими кланами, особливо, якщо вони перебувають при владі тривалий період [9 с. 21].

Громадські об'єднання, взаємодіючи з партією чи виборчим блоком, на думку науковців, частіше виступають не стільки в якості суб'єкта політичного процесу, скільки інструмента передвиборчої боротьби [13, с. 96]. При цьому деякі громадські організації та неформальні рухи фігурують в якості маргінальних та радикальних громадсько-політичних проєктів, які своєю агресивною риторикою створюють певні загрози суспільній стабільності [9, с. 22].

Іншої тактичної лінії притримуються громадські організації Буковини. В цілому їхня діяльність спрямована на розвиток діалогу з місцевими осередками політичних партій. Зважаючи на те, що Чернівецька область є поліетнічним регіоном, тут значну роль відіграють національно-культурні товариства: румунської культури ім. М. Емінеску, єврейської культури ім. Е. Штейнберга, обласне товариство «Голгофа» румунського населення, Всеукраїнська науково-педагогічна асоціація «Арон Пумпул», спілка румунських письменників м. Чернівців. Також діють товариства австрійсько-німецької культури імені Й.-В. Гете, товариство польської культури імені А. Міцкевича. Варто підкреслити, що діяльність деяких організацій національних меншин виходить за межі розвитку національних культур та набуває політичного забарвлення. Прикладом може слугувати створення у 2005 р. в райцентрі Глибока Міжрегіональної румунської спільноти України, до складу якої увійшли 11 громадських румуномовних об'єднань. Ініціювали створення даного об'єднання лідери румунської громади області, а очолив цю організацію колишній народний депутат України І. Попеску [10].

З числа українських громадських організацій національно-культурного спрямування помітний політичний вплив на початку XXI ст. в регіоні мали товариство «Український народний дім в Чернівцях»,

Чернівецьке обласне об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка та Буковинський козацький кіш.

Варто виділити серед громадських організацій, що займаються суспільно-політичними питаннями Товариство «Український народний дім у Чернівцях», що функціонує з 90-х років ХХ ст. Це об'єднання через міську раду пролобіювало програму соціальних проєктів для громадських організацій та вирішувало ряд інших питань. Заслуговує на увагу і правозахисна діяльність через громадську приймальню, спостереження за виборами, моніторингові програми зніційовані Чернівецькою обласною організацією «Комітетом виборців» [5].

Станом на 2005 р. в області було зареєстровано більше 300 громадських об'єднань, які певною мірою брали участь у формуванні регіональної політики. Додамо, що з них активними стали 62 громадсько-професійні та 85 обласних громадсько-політичних організацій. З числа останніх найбільш відомі своєю діяльністю 8 обласних молодіжних організацій, зокрема, екологічна молодіжна організація, молодіжна організація «Тризуб», екологічне об'єднання «Буквиця», Спілка молоді регіонів [10].

Інше громадське об'єднання — Буковинський центр виборчих технологій організував навчання представників громадських і політичних організацій роботі на виборчих дільницях. Буковинська Партнерська Агенція проводила тренінги і конференції для представників територіальної громади Чернівців з питань місцевого самоврядування, вивчення громадської думки тощо. Аналіз соціально-економічної ситуації в регіоні, проведення громадських слухань вдало організував Буковинський центр реконструкції та розвитку [12].

Певну роботу організували громадські екологічні інспектори від організації «Зелений світ Буковини». Зокрема, це акції з озеленення міста, науково-дослідницька робота з екологічних проблем. Також активізували свою діяльність упродовж зазначеного періоду громадські об'єднання молоді: Клуб української молоді, Чернівецька міська учнівська рада, Чернівецький студентський парламент, Спілка активної молоді, Чернівецька станиця «Пласту», Комітет молодих виборців [12].

Варто акцентувати на тому, що вищевказані об'єднання координували свої дії з осередками політичних партій. Така ініціатива надходила, перш за все, з боку громадських організацій. Так, приміром, у вересні 2005 р. в м. Сокирянах відбулося спільне засідання районних організацій Партії регіонів, СДПУ (о), КПУ, ПСПУ та громадських об'єднань

«Союзу радянських офіцерів», «Союзу жінок-трудівниць «За майбутнє дітей України» та «Спільки воїнів-інтернаціоналістів «Шураві» [10].

Водночас до діяльності громадських організацій долучалися депутати місцевих рад. Так, з метою підвищення ролі депутатів у розв'язанні проблем територіальних громад та лобювання інтересів місцевих рад на державному рівні, в Чернівцях був створено регіональний осередок ВГО «Всеукраїнське об'єднання депутатів місцевих рад» [10].

Спостерігався певний рівень співпраці між органами виконавчої влади, місцевого самоврядування та громадсько-політичними організаціями. Так при Чернівецькому міському голові організовано громадсько-консультативну раду, яка збиралася з нагоди ухвалення у місті тих чи інших важливих рішень. До її складу входили голови міських громадських організацій, міських осередків політичних партій, міських національно-культурних товариств. Проте збиралася вона не періодично [12].

Водночас у зазначений період при облдержадміністрації функціонувала політична консультативна рада, до якої входили представники політичних партій. Перелік тем для обговорення затверджувався головою ОДА за погодженням з лідерами політичних організацій. Однак, пропозиції та рекомендації щодо здійснення тих чи інших напрямків регіональної політики в області, як правило, потім лідерами обласних організацій політичних партій не подавалися до органів виконавчої влади [12].

З наближенням виборів 2006 р. активізувалася діяльність обласних осередків політичних партій. Вони спільно з громадськими об'єднаннями ініціювали обговорення важливих питань політичного життя країни та регіону зокрема. Було проведено спільні конференції, брифінги, «круглі столи» тощо. На початку січня 2006 року на Центральній площі м. Чернівців відбулася акція «Громадська Трибуна», організована «Молодіжним Союзом Наша Україна». Всі бажаючі мали змогу висловити свою думку щодо політичної реформи та її запровадження в Україні. Додамо, що в обговоренні брали участь представники різних політичних сил, зокрема, БЮТу, «Собору «КУН», СДПУ (о), «Молодого Руху», УНП [3, с. 78].

У той же період громадська організація «Буковинська партнерська агенція» провела «круглий стіл» на тему: «Що турбує громаду, хто вирішить її проблеми: соціологічний вимір», де було представлено результати дослідження щодо оцінки ставлення мешканців м. Чернівців

до виборів у місцеві органи влади [3, с. 78]. При аналізі цієї думки було виявлено, що пересічні мешканці міста оцінюють роль органів влади та осередків політичних партій у розв'язанні регіональних проблем досить полярно.

Згодом Чернівецьким прес-клубом реформ та Українським народним домом у Чернівцях організовано засідання з проблем діяльності політичних партій Буковини. Зазначений захід отримав значний резонанс серед керівників і членів обласних організацій політичних партій та громадських організацій. Тоді ж Буковинська партнерська агенція провела засідання медіа-клубу на тему «Політичні «розклади» буковинської осені», на якому заступник голови облдержадміністрації Б. Баглей, що представляв НУНС, мав змогу публічно дискутувати з секретарем обкому СДПУ (о) В. Забродським, іншими керівниками провідних облорганізацій політичних партій [10]. Це стало підтвердженням того, що провідні політичні сили Буковини того часу прагнули артикулювати інтереси партій, до яких входили, а також розглядали можливість залучення до співпраці громадські організації області.

Політичний інтерес лідерів облпарторганізацій викликала і серія «круглих столів» під загальною назвою «Молодь не може бути поза політикою!», проведених громадською організацією «Спілка активної молоді» у вересні-жовтні 2006 р. Їх підсумковим результатом стало оприлюднення даних опитування чернівчан щодо їх політичних уподобань. У цей же час організовано засідання «круглого столу» за участю представників молодіжних організацій політичних партій. Молоді «нашоукраїнці» та «регіонали» на цьому засіданні підтримали Меморандум порозуміння між владою та опозицією, тоді як представники БЮТ критично оцінили цей документ [10].

Варто акцентувати увагу на те, що представники найбільш активних громадських організацій краю стали учасниками Громадської ради при Чернівецькій облдержадміністрації. Цей орган при Чернівецькій ОДА є постійно діючим колегіальним виборчим консультативно-дорадчим органом, який утворений для здійснення громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, налагодження ефективної взаємодії зазначених органів із громадськістю, врахування громадської думки під час формування та реалізації державної політики. Рішення ради мають рекомендаційний характер і є обов'язковим для розгляду облдержадміністрацією.

Проте цілеспрямованої роботи обласних громадських організацій у контексті розв'язання соціально-економічних питань області не існувало. Це була епізодична робота, що стосувалася вирішення тієї чи іншої суспільної проблеми локально. Наприклад, лобювання Товариством «Український народний дім в Чернівцях» через міську раду програми соціальних грантів для громадських організацій та організація розподілу гуманітарної допомоги благодійним товариством «Гільфе» серед найбільш незахищених громадян; допомога безпритульним від «Народної допомоги», правовий захист підприємців Чернівецьким міським центром захисту підприємців [10].

Хоча існували поодинокі випадки, коли громадські організації намагалися пролобіювати через міськвиконком, міську раду, ОДА чи обласну раду те чи інше рішення для інтересів територіальної громади чи окремих громадян або розробити ту чи іншу програму для винесення її на обговорення сесії тієї чи іншої ради. Проте, незначна кількість в об'єднаннях кваліфікованих, грамотних кадрів, відсутність значної кількості добровольців, відсутність належного фінансування, пасивність багатьох членів об'єднання та небажання лобювати через владу інтереси громади не дозволяли повною мірою виконати заплановане [12].

Вирішити дані проблеми прагнув новий склад Громадської ради при Чернівецькій обласній державній адміністрації, Установчі збори якої відбулися 4 лютого 2011 р. Сюди увійшли 25 представників громадських організацій краю. Причому, значний відсоток представництва отримали громадсько-політичні організації, серед яких: Чернівецька міська організація «Буковинський політологічний центр», обласні громадські об'єднання «Буковинський центр виборчих технологій» та «Комітет виборців України», обласна громадська організація «Буковинська громада», «Український народний дім в Чернівцях» і товариство австрійсько-німецької культури та інші. До складу ради увійшли й керівники молодіжних громадських організацій, зокрема, міського молодіжного об'єднання «Спілка активної молоді», молодіжних організацій «Клуб молодих виборців» та «Молоді регіони» [6;10].

Заслугує на увагу діяльність обласної громадської організації «Комітет виборців», яка впродовж 2009–2011 рр. впроваджувала в Чернівецькі області проект «Народом обраний — народу прозвітуй!». Завданнями даного проекту було забезпечення громадського контролю за виконанням передвиборчих обіцянок з боку політичних партій, представники яких увійшли до складу Чернівецької обласної та Вижицької,

Глибоцької, Заставнівської, Сторожинецької, Кіцманської, Хотинської районних рад [11].

Ініційований громадською організацією проект мав на меті поширити інформацію серед громадськості про виконання виборчих обіцянок з боку місцевих депутатів та відповідних осередків політичних партій, які мають представництво у радах, а також сприяти покращенню зв'язків між виборцями та депутатами місцевих рад, політичними партіями, підвищити звітність та прозорість діяльності місцевих депутатів. Під час реалізації проекту постійно проводився моніторинг електоральної підтримки, збиралися і поширювалися звіти від політичних партій, представлених у зазначених радах. У цьому контексті було організовано і проведено 12 «круглих столів» з депутатами відповідних обласної та районних рад з метою налагодження більш системних зв'язків між виборцями та депутатами [6].

У 2011 році з ініціативи «Комітету виборців» було організовано шість навчальних семінарів для новообраних депутатів відповідних рад. Проведено круглі столи на тему «Сто днів депутатства» в районах Чернівецької області, на яких обговорювалися основні проблеми, які виникали у депутатів місцевих рад в роботі із виборцями [6].

Окрім того, ця громадська організація упродовж 2010–2011 рр. провела навчальні семінари для представників місцевих осередків політичних партій. На таких семінарах учасники мали змогу ознайомитися з новим Законом «Про місцеві вибори» та особливостями виборчої кампанії [7].

На сучасному етапі громадські об'єднання міста Чернівців лобюють інтереси різних груп населення, зокрема, із них: 20 займаються питаннями розвитку і захисту бізнесу та підприємницької діяльності, 17 — соціальним захистом різних верств населення, 19 — розвитком громадських контактів, 11 — екологією та захистом навколишнього середовища [8]. Зміцнення конструктивних зв'язків з громадськими організаціями обласного центру забезпечує функціонування постійно діючої Координаційної ради представників місцевих організацій політичних партій, громадських об'єднань і міської влади при виконкомі міської ради. Проводяться також регулярні громадські слухання стосовно найважливіших проблем життєдіяльності міста.

Отже, громадські об'єднання Чернівецької області беруть безпосередню роль у формуванні сучасного громадянського суспільства в регіоні, сприяють становленню демократії. Ці інституції прагнуть

вивчати суспільні потреби, пропонують державним інститутам нові ідеї та варіанти дій.

Однак, співпраця обласних осередків політичних партій з громадськими об'єднаннями упродовж першого десятиліття ХХІ ст. здебільшого носила епізодичний і нецільовий характер, хоча вона існувала та продовжує існувати у певному організованому вигляді. Керівництва обласних осередків політичних партій розглядають співпрацю з громадськими об'єднаннями як своєрідну данину моді, а не як нагальну потребу і необхідність для вирішення проблем регіону. Аналіз діяльності громадських об'єднань доводить, що їх структури не забезпечені кадрово та фінансово для лобювання перед органами влади інтересів певних соціальних груп чи громад краю. Зрештою, структури громадських об'єднань Чернівецької області залишаються роз'єднаними, тому їх співпраця з осередками політичних партій є фрагментарною. Отже, вплив їх на регіональну політику продовжує залишатися досить малопомітним.

Література:

1. Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2460-12>.
2. Закон України «Про політичні партії в Україні» // «Урядовий кур'єр». — 2001. — 28 квітня. — № 77. — С. 3–12.
3. Выборчий процес 2006 р. в Україні: політико-правові аспекти та регіональні особливості / Укл. Романюк А. С., Скочилас Л. С. — Львів: ЦПД ЛНУ ім. І. Франка, 2006. — 278 с.
4. Гейда О. Політичні партії та громадські організації: проблеми взаємодії // Наше право. — 2004. — № 4. — С. 8–11.
5. Громадські організації зареєстровані у м. Чернівцях. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.city.cv.ua.
6. Місцевий осередок Чернівецької районної молодіжної громадської організації «Молоді регіони». — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: vinpr.org/news/2011/03/03_2.
7. Освітній семінар для політичних партій. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: buktoloka.cv.ua.
8. Офіційний сайт м. Чернівці. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.city.cv.ua.

9. Пожидаєв Є. Неурядові організації у суспільно-політичному житті України: межі участі та пріоритети діяльності // Стратегічні пріоритети. — № 4 (5). — 2007. — С. 21–24.
10. Регіональні політичні організації в Чернівецькій області. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=articles&sid=5406.
11. Результати організації проекту «Народомобраний — народупровітуй». — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://buktoloka.cv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=185%3A-lq&catid=9%3A-no-np&Itemid=19&lang=uk.
12. Соціально-економічний і політичний портрет Чернівецької області та міста Чернівців. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=5289>.
13. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2006 рр. Короткий огляд. (Творчий центр Каунтерпарт). — К.: БФ «Творчий центр «Каунтерпарт», 2007. — С. 96.
14. Удовенко П., Зельницький А. Ефективність впливу недержавних громадських організацій на формування та впровадження регіональної партійної політики. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: a-lex.km.ua/ngo/NGO.doc.

Чибаник В. И. Взаимоотношения областных ячеек политических партий с общественными объединениями (на примере Черновицкой области)

На примере Черновицкой области рассматривается процесс взаимоотношений областных ячеек политических партий с общественными объединениями на протяжении первого десятилетия XXI в. Анализируется характер их сотрудничества и участия в формировании региональной политики. Определяются уровень коммуникаций между органами исполнительной власти, местного самоуправления и общественно-политическими организациями региона.

Ключевые слова: *политические партии, общественные объединения, предвыборная кампания, национально-культурные общества, региональная политика.*

Chebanyk V.I. The relations between regional centers of political parties with social associations (as an example of Chernivtsi oblast)

In the article there is shown the process of relations of regional centers of political parties with the public associations during the first decade of the 21st century. It was analyzed their cooperation and the participation in the formation of regional politics. It is determined the level of communication among the executive power, municipal government and socio-political organizations of Chernivtsi region.

Keywords: *political parties, public associations, pre-electing campaign, national-cultural society, regional politics.*

УДК 323.232:316.77

МАРКЕТИНГОВИЙ ХАРАКТЕР ПОЛІТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Мастєрук Д. А.[©]

Аспірантка кафедри політології Донецького національного університету

На основі порівняльного аналізу політичної пропаганди й маркетингових технологій — політичної реклами й політичних зв'язків з громадськістю — обґрунтовується, що політична пропаганда також є маркетинговою технологією.

Ключові слова: *політична пропаганда, політична реклама, політичні зв'язки з громадськістю, політичний маркетинг, технології політичного маркетингу.*

Поняття «пропаганда» з'явилося 1662 року у Ватикані у зв'язку з утворенням особливої конгрегації, завданням якої було поширення віри за допомогою місіонерської діяльності. В сучасному розумінні пропаганда — це усна або здійснювана за допомогою засобів масової інформації діяльність з популяризації й поширення певних ідей у масовій свідомості.

Політична пропаганда передбачає систематично здійснювані зусилля, покликані вплинути на свідомість індивідів, груп, суспільства для досягнення певного, заздалегідь наміченого результату в області політичної дії. Політична пропаганда — це специфічний вид комбінованого впливу, що ставить перед собою мету зміцнити владу за допомогою впливу на свідомість людей. Пропаганда на основі сформованої довіри інформує про ті або інші дії уряду чи політичних партій і переконує широку громадськість у своєчасності, необхідності й правильності певних дій.

Політична пропаганда як соціально-психологічний феномен становить собою невід'ємну частину системи політичної комунікації, що за допомогою інформаційно-психологічного впливу спрямована на формування в масовій свідомості певних політичних поглядів і переконань. На думку деяких фахівців, «політична пропаганда» є основною формою однобічної, монологічної організації інформаційних потоків у сфері

влади, що формується без урахування думок реципієнта й на основі гостро критичного ставлення комунікатора до позицій своїх конкурентів [1, с. 100].

Метою статті є намагання довести, що політична пропаганда є маркетинговою технологією. Виходячи з цього, пропонується виявити спільні риси й відмінності політичної пропаганди з маркетинговими технологіями — політичною рекламою й політичними зв'язками з громадськістю.

Наприкінці 1930-х років у США в Інституті аналізу пропаганди були сформульовані сім основних прийомів інформаційно-психологічного впливу при веденні пропаганди, відомих як «абетка пропаганди»: «приклеювання або навішування ярликів»; «сяюче узагальнення» або «блискуча невизначеність»; «перенос» або «трансфер»; «посилення на авторитети», «за рекомендацією», «свідчення» або «огляд»; «свої хлопці» або «гра в протинародність»; «перетасування» або «підтасування карт»; «загальний вагон», «загальна платформа» або «фургон з оркестром» [2, с. 291].

Загалом без використання агітаційно-пропагандистських способів впливу на суспільну думку сьогодні не можуть обійтися жодна держава, жоден політичний суб'єкт, зацікавлений у розширенні соціальної підтримки своїх цілей щодо здобуття влади. Втім, так само без пропагандистських прийомів не може обійтися й бізнес. Ф. Котлер зазначає, що «розширенню ринків сприяють відкриття й пропаганда нових способів використання продуктів [3, с. 214].

Як відомо, використання сучасних форм поведінки на інформаційному ринку незмінно несе в собі загрозу якісної видозміни як інформаційних, так і комунікативних процесів. Так, прагнення до систематичного контролю за свідомістю й поведінкою громадян нерозривно пов'язане з постійним маніпулюванням масовою свідомістю, використанням нечесних трюків і прямого обману населення, що неминуче приводить до заміни інформації дезінформацією [4, с. 118]. Пізніше термін «пропаганда» був замінений терміном «формування суспільної думки», а потім терміном «переконання». Ф. Уэбстер відзначає, що вже на початку ХХ ст. з'явилася потреба в якомусь механізмі управління населенням, що має різні погляди, але при цьому є виборцями. На думку Г. Лассуелла, «пропаганда, звичайно ж, залишиться завжди, сучасний світ занадто залежить від уміння скоординувати поведінку його дрібних компонентів як у моменти кризи, так і при проведенні широкомасштаб-

них акцій в «нормальних» ситуаціях» [5, с. 258]. Таким чином, вважає Ф. Уэбстер, пропаганда з'являється як свідомо використовуване систематичне управління за допомогою інформації, як невід'ємна частина ліберальної демократії. При цьому пропаганда переважно зводиться до поширення певних повідомлень і обмеження поширення інших, тобто включає й використання цензури [5, с. 258–259].

Виникає питання, як ставитися до пропаганди, що, як відомо, несе на собі негативний відтінок тоталітарної історії? Так, деякі зарубіжні дослідники вважають, що пропаганда є засобом обману, інформаційно-психологічного насильства над особистістю й контролю за її поведінкою. Найпоширенішим є визначення пропаганди, автором якого став англійський теоретик Л. Фрезер, на думку якого, «пропаганду можна визначити як мистецтво примусу людей робити те, чого б вони не робили, якби мали у своєму розпорядженні всі стосовні до ситуації дані». Американські психологи вважають, що сутність пропаганди полягає в тому, що під її впливом кожний індивід поводить себе так, ніби його поведінка випливає з його власних рішень. Точно так можна маніпулювати поведінкою групи людей, причому кожний член такої групи буде вважати, що діє за власним розумінням [2, с. 290].

У той же час не можна не відзначити й позитивні моменти політичної пропаганди. Так, відомі американські дослідники Е. Аронсон і Е. Пратканіс у своїй книзі «Епоха пропаганди: Механізми переконання, повсякденне використання й зловживання», що стала бестселером, пишуть, що «прийоми, застосовувані професіоналами від політики й передвиборних штабів, щоб показати кандидата у найбільш сприятливому світлі, цілком можна розглядати як освіту — спробу повідомити публіці про політичну позицію й переваги кандидата, представляючи ці погляди як можна ясніше, кваліфіковано й у максимально чіткому формулюванні» [6, с. 287]. І дійсно, можна згадати, що в католицьких країнах досить позитивно ставляться до пропаганди як способу комунікації, оскільки пропаганда оцінюється як можливість поширення знань. А це асоціюється із проповідуванням, освітою населення.

Слід зазначити, що ті, хто є першопрохідцями в цих питаннях, були переконані, що займаються доброю справою, оскільки суспільству «незручно діяти розумно» без допомоги «фахівців з роз'яснення», «фахівців з установлення істини», «фахівців із з'ясування мотивів» [5, с. 259]. Так, Едвард Бернейз, автор відомих праць зі зв'язків з громадськістю у відомій праці «Пропаганда», що побачила світ 1928 р., писав,

що «розуміння й інтелектуальні маніпуляції звичками, відносинами й думками — важлива складова демократичної держави, а ті, хто управляють цим невидимим механізмом суспільства, є, по суті, невидимим урядом, дійсною правлячою силою в нашій країні» [7, с. 14].

У науковій літературі поширена точка зору, відповідно до якої пропаганда є немаркетинговим способом організації інформаційних потоків і політичної комунікації. На думку дослідників, немаркетингові технології ігнорують інформаційні потреби реципієнта і зневажають цінностями діалогу між політичними контрагентами, тому що по своїй природі вони носять монологічний і однобічний характер. У цьому, власне, й полягає їх відмінність від маркетингових технологій. Що стосується останніх, то вони доставляють реципієнтові інформацію, що відповідає його потребам, перевагам і особливостям його становища в політичному просторі. «Маркетингові способи інформування й комунікації містять у собі процедури й технології, орієнтовані на конкретні потреби актора, що припускають доставку потрібних для нього повідомлень у потрібний йому час і в потрібне місце. Організований у такий спосіб інформаційний потік спроектований на конкретні можливості реципієнта в одержанні й обробці необхідних йому відомостей» [1, с. 99].

Цю думку розділяє дослідник політичних технологій Г. Підлісний. З його точки зору, технології маркетингового типу припускають інформаційний вплив, що базується на основі вивчення потреб, цінностей, установок, мотивації виборців — споживачів інформаційного продукту. Технології ж немаркетингового типу зводяться до уніфікації політичного мислення й поведінки громадян [8, с. 16].

Однак сучасні тексти містять не тільки однобічні, але й двосторонні повідомлення. Так, результати відомих американських досліджень показали, що двосторонні повідомлення мають ефект, коли вони адресовані людям, які мають гарну освіту. Однобічні повідомлення виправдані тоді, коли вони розраховані на людей з невисокою освітою, думка яких збігається з думкою комунікатора [9, с. 53].

У той же час однією з основних рис реклами, у тому числі політичної, є її однобічний характер. Що стосується того, що немаркетингові способи організації інформаційних потоків і політичної комунікації, у тому числі пропаганди, ігнорують інформаційні потреби, то відносно політичної реклами можна сказати, що вона здатна формувати ці самі потреби. Це дало привід деяким дослідникам вважати політичну рекламу «синтезатором нових потреб» громадянина [1, с. 150]. «Реклама — це,

насамперед, спілкування; вона визначає зв'язок між людьми, формує їхні потреби й інтереси, певною мірою управляє поведінкою людини. У різні роки зміст, форми, методи реклами були різними» [10, с. 66].

Багато дослідників дотримуються точки зору, відповідно до якої політична пропаганда пов'язана з маніпулюванням, а значить, має негативне значення. Однак, чи можна сьогодні з упевненістю стверджувати, що політична реклама й політичні зв'язки із громадськістю, як загально-визнані маркетингові технології, не містять маніпуляційної складової? Л. Кочубей справедливо зауважує, що політична реклама є також політичною маніпуляцією, нарівні з пропагандою і зв'язками із громадськістю. Засоби реклами дозволяють активно впливати на емоційний стан виборців, спрямовуючи його в необхідне маніпулятору річище [11, с. 220]. Згадаємо, наприклад, політичну рекламу Партії регіонів «Покращення життя вже сьогодні», що потрапила в десятку найпопулярніших. Тому, точно потрапляючи в настрої своїх виборців, «регіонали» спочатку вигравали парламентські вибори, а потім В. Янукович здобув перемогу на президентських виборах.

У той же час не можна не враховувати, що пропаганда умовно буває, не тільки «сірою» і «чорною», але й «білою». Біла пропаганда зазвичай ведеться від імені офіційного джерела або одного з його органів. Вона є відкритою, використовує перевірені дані й не маскує своєї мети [2, с. 291]. Що стосується «сірої» і «чорної» пропаганди, то їх застосування заборонене законом у розвинених демократичних державах. Звичайно ж, це не виключає їхнього застосування деякими сумнівними ЗМІ. Сіра пропаганда не опирається на певне джерело інформації, використовує неперевірені відомості. Її мета — увести людей в оману. Чорна пропаганда завжди приховує своє справжнє джерело, ґрунтується на обмані.

Всі виборчі технології, як відомо, є маркетинговими технологіями. А політичні технології, пов'язані з методом пропаганди, найчастіше є власне виборчими технологіями [12]. Так, наприклад, американські фахівці К. Аронов і О. Баскін описують три основні моделі паблік рилейшнз, одна з яких заснована на маніпулюванні (дві інші — на інформуванні й взаємодії) [13]. Автори спираються на теорію Е. Бернейза, який вказував на те, що паблік рилейшнз «покриває три поля активності: інформацію, переконання й інтеграцію». Вони також описують чотири моделі розвитку пяр-діяльності. Перша з них одержала назву «пропаганда» і спрямована на використання будь-яких засобів для досягнення мети [11, с. 150–151].

І. Панарін вважає однією з функцій зв'язків із громадськістю контроль за думками й поведінкою громадськості з метою задоволення їх потреб й інтересів, насамперед організації, від імені якої проводяться PR-акції. Ця функція часто критикується, оскільки в цьому випадку організація розглядає громадськість як свою жертву. Подібна ситуація багато в чому нагадує маніпулювання свідомістю й поведінкою людей у певному напрямку [14, с. 270]. Так, Н. Яковлева, автор дисертації, присвяченої пропаганді [15, с. 10], вважає, що методи останньої не завжди переслідують мету повністю змінити існуючу в свідомості громадян думку, а в більшості випадків спрямовані на те, щоб скорегувати її в потрібному напрямі, сформувати певні установки, наявність яких допоможе комунікаторам досягти поставлених цілей і завдань.

Варто погодитися з точкою зору І. Березіна, на думку якого складно розділити PR і їхню складову пропаганду, що включає поширення ідей, думок, поглядів, теорій і супроводжується посиленою агітацією [16, с. 121]. Здається, що це і є причиною того, що в суспільстві існує певна настороженість до «PR», пов'язана з широким використанням «брудних» технологій маніпулювання суспільною свідомістю в ході політичних баталій, боротьби за владу в 1990-і роки, практично, на всіх рівнях: від президентських виборів, до місцевих виборчих кампаній [17, с. 26].

Цю точку зору розділяють й інші дослідники, які відзначають наступне: «У складних і неоднорідних умовах соціальних трансформацій... інститути управління суспільством і їхніми представниками найчастіше діють не згідно з цінностями, що формуються й підтримуються на рівні громадянського суспільства. У таких умовах завдання легітимації політичної влади іноді вирішується не за допомогою діалогу з суспільством, а за допомогою маніпуляції суспільною думкою. Інструментом такого роду маніпулювання часом стають саме служби зв'язків з громадськістю» [18].

Думку про те, що зв'язки з громадськістю споріднені з пропагандою розділяє й Е. Старобінський, який пише, що «PR — (суспільні відносини, непряма реклама) — форма пропаганди, покликана створювати суспільну думку про товар... Іноді в цю систему включається й пряма реклама» [19, с. 121–122]. А відомий теоретик реклами С. Лісовський включає політичну рекламу, політичні PR і пропаганду в єдиний комунікативний комплекс політичного маркетингу, розглядаючи політичну рекламу як тактичну комунікацію, а останні як стратегічні комунікативні акти, що спрямовані на суспільну свідомість у цілому [20]. Але

сьогоднішні фахівці з політичних зв'язків із громадськістю схильні приховувати щирі мотиви своєї діяльності (суть якої — створити інформацію, здатну переконати споживача діяти так, як вигідно тим, хто платить за цю інформацію) шляхетними цілями типу «удосконалювати комунікації».

На основі викладеного можна зробити висновок, що політична пропаганда є маркетинговою технологією. Цей підхід відрізняється від домінуючого в науковій літературі підходу, суть якого полягає в тому, що політична пропаганда — це немаркетингова технологія, тому що вона заснована на маніпулюванні суспільною думкою, приховуванні фактів, дезінформації. Не має сумніву в тому, що сучасні маркетингові технології (політичні зв'язки з громадськістю, політична реклама, іміджмейкінг) у конструюванні політичного простору так само не позбавлені маніпулювання.

Література:

1. Политические коммуникации/ред. А. И. Соловьев. — М.: Аспект Пресс, 2004.
2. Манойло А. В. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны / А. В. Манойло, А. И. Петренко, Д. Б. Фролов. — М.: Телеком, 2003.
3. Котлер Ф. Маркетинг менеджмент. Экспресс-курс. 2-е изд./Ф. Котлер [Пер. с англ. под ред. С. Г. Божук]. — СПб.: Питер, 2006.
4. Унтила Ю. Г. Сущность и особенности коммуникативных процессов в политической сфере/Ю. Г. Унтила/// Политическая коммуникация: Материалы Всероссийской научной школы для молодежи. Екатеринбург, 25 августа — 08 октября 2009/Урал. гос. пед. ун-т; Гл. ред. Чудинов А. П. — Екатеринбург, 2009. — Т 2.
5. Уэбстер Ф. Теории информационного общества/Ф. Уэбстер. — М.: Аспект Пресс, 2004.
6. Аронсон Э., Пратканис Э. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление /Э. Аронсон, Э. Пратканис. Перераб. изд. — СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003.

7. Пономарев С. В. Вербальные коммуникации в системе паблик рилейшнз: автореф. дис... канд. филол. наук: спец. 10.01.10 — «журналистика»/С. В. Пономарев. — М., 2001.
8. Подлесный Г. И. Политические технологии в региональных избирательных процессах: автореф. дис... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 — политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии/Г. И. Подлесный. — Ставрополь, 2009.
9. Политическая психология: учеб. пособие для вузов/под общ. ред. А. А. Деркача, В. И. Жукова, Л. Г. Лаптева. — М.: Академ. проект, 2001.
10. Хавторина Ю. Реклама как средство массовой коммуникации в России в конце XIX — начале XX века/Ю. Хавторина. — Власть. — 2011. — № 7.
11. Кочубей Л. Виборчі технології. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів/Л. Кочубей. — Український центр політичного менеджменту. — К., 2008.
12. Пилипенко А. А. Методические основы использования политических технологий в избирательных кампаниях/А. А. Пилипенко [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://sevntu.com.ua/jspui/bitstream/123456789/245/1/politologiya.84.2007.133-142.pdf>
13. Aronoff С. Е., Baskin О. W. Public relations: the profession and the practice. — St. Paul, 1983.
14. Панарин И. Н. Информационная война, PR и мировая политика/И. Н. Панарин. — М.: Горячая линия — Телеком, 2006.
15. Яковлева Н. І. Пропаганда як складова політичної комунікації: автореф. дис... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 — політичні інститути та процеси/Н. І. Яковлева. — Київ, 2010.
16. Березин И. С. Краткая история экономического развития/И. С. Березин. — М.: РДЛ, 2001.
17. Невоструева А. Ф. Институционализация пресс-служб в системе связей с общественностью: автореф. дис... канд. соц. наук: спец. 22.00.04 — социальная структура, социальные институты и процессы/А. Ф. Невоструева. — Екатеринбург, 2009. — 26 с.
18. Смолева С. С. Службы по связям с общественностью муниципальных органов власти и управления в современной России: проблемы становления и функционирования: автореф.

- дис... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 — политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологи/С.С. Смолева. — М., 2007. — 25 с.
19. Старобинский Э.В. Самоучитель по рекламе. — М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-синтез», 1999. —
20. Лисовский С.Ф. Политическая реклама: функциональные и жанровые стилистические особенности: Дис... канд. филолог. наук: 10.02.20/С.Ф. Лисовский. — М., 2000. — 167 с.

Мастерук Д. А. Маркетинговый характер политической пропаганды в современном научном дискурсе

На основе сравнительного анализа политической пропаганды и маркетинговых технологий — политической рекламы и политических связей с общественностью — обосновывается, что политическая пропаганда также является маркетинговой технологией.

Ключевые слова: *политическая пропаганда, политическая реклама, политические связи с общественностью, политический маркетинг, технологии политического маркетинга.*

Masteruk D. A. Marketing purpose of political propaganda in the modern scientific discourse

Based on comparative analysis of political propaganda and marketing technologies — political advertising and political ties with the public is justified that political propaganda is also a marketing technology.

Keywords: *political propaganda, political advertising, political public relations, political marketing, political marketing technology.*

УДК 316.334.3

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Марченко Ю. В. ©

*Кандидат політичних наук, докторант Національного
інституту стратегічних досліджень*

Аналізується досвід зародження феномену підприємництва в незалежній Українській державі ХХ–ХХІ ст. і системи забезпечення його безпеки.

Ключові слова: *підприємництво, безпека, зародження.*

У даній статті — спираючись на дотичні роботи [напр., 2–8; 12; 13] (оскільки проблематика системного забезпечення безпеки підприємництва не так поширена в науковій літературі) — ми проаналізуємо досвід зародження відповідної системи в незалежній Українській державі. Актуальність постановки питання пов'язана із необхідністю активізації підприємницької активності, для чого треба зрозуміти першопричини, джерела цього явища в Україні, власні соціально-психологічні засади і можливі перешкоди.

Коли йдеться про історію розвитку будь-якого явища (у нашому випадку — підприємництва і системи його убезпечування), вельми важливим є не просто простеження шліху і послідовності (етапів) його зародження, становлення, стабілізації і т. д., — але й співставлення цих процесів із загальносвітовими тенденціями. Адже має сенс твердження, що розвиток підприємництва в окремо взятій країні у загальних рисах повторює (принаймні не суперечить) загальносвітовим закономірностям. Тому доречно коротко звернутись до онтогенетичного розвитку підприємництва і способів його захисту від загроз і небезпек на кожному з історичних етапів.

Світова історія розвитку підприємництва дозволяє виокремити три послідовні етапи [див.: 1; 2; 3, с. 6–9].

Перший етап — це *етап первинного нагромадження капіталу*, який прийшовся на епоху становлення капіталізму, коли підприємництво було спрямоване на створення нових технологій виробництва задля

збільшення обсягів випуску і збуту продукції, захоплення все більшого сегменту ринку і отримання таким чином дедалі більших прибутків. Пріоритетною умовою розвитку підприємницької діяльності на цьому етапі виступає націленість на пошук нових техніко-технологічних можливостей для досягнення поставленої виробничої мети і запланованого прибутку. Цей період також пов'язаний із успішними операціями банкірів і фінансистів. На цьому етапі підприємець — незалежно від галузі прикладання його зусиль — виступає особою, яка переміщує ресурси зі сфери з низькою прибутковістю у сферу з високою прибутковістю. Оскільки підприємництво на цьому етапі практично лише формується, то основні загрози знаходяться в законодавстві самої держави, які в тому чи іншому ступені перешкоджають формуванню і становленню підприємництва, або гальмують його. Відповідно механізми захисту від цих загроз зводяться до поширення сприятливих або стимулюючих ініціатив з боку державного апарату, важливими для безпеки є й ініціативи самого підприємця (проте вони не настільки дієві і масштабні).

Етап другий охарактеризувався зміщенням пріоритетних завдань у бік розробки й удосконалення механізмів масового виробництва, зменшення собівартості і ціни продукції, збільшення кількості реалізованих товарів — тобто цей етап може бути названий *етапом орієнтації підприємництва на зростання рентабельності і конкурентоспроможності*. Важливим фактором успішності підприємця на цьому етапі стало ефективне управління — зокрема, раціональна організація виробничого процесу. Це період, коли зросла потреба в нестандартних рішеннях у підприємстві з урахуванням новітніх досягнень. На цьому етапі зростає роль самого власника бізнесу і громадянського сектора у системі забезпеченні безпеки підприємництва, а основу останньої складають управлінські і економічні компетенції підприємця (завдяки їм забезпечується захист від конкурентів, рейдерів, несприятливого законодавства тощо).

Чергова зміна орієнтирів підприємництва знаменувала початок третього етапу — *етапу ринкової орієнтації підприємництва*. Її спричинило насичення попиту на різноманітні товари, через що пріоритети були перенесені з виробництва і раціоналізації виробничого процесу на завдання реалізації продукції: маркетинг і рекламу, залучення споживачів і завойовування нових ринків. Це етап врахування специфіки потреб споживачів товарів і послуг; етап диференціації в підході до споживача. Що стосується захисту підприємництва, то якщо на попередніх

етапах формувались окремі суб'єкти і механізми, і цього було цілком достатньо, то на етапі ринкової орієнтації підприємництва кількість і сила загроз як окремому підприємству, так і соціальному явищу в цілому стають набагато більшими, — тому загострюється необхідність формування цілісної системи забезпечення безпеки підприємництва. На цьому етапі основне навантаження в даній системі полягає на державну складову.

Сформована на третьому етапі ринкова орієнтація дедалі лише посилюється, а в постіндустріальну епоху призводить до того, що найбільш значущою стає влада над інформацією і вміння підприємців швидко адекватно реагувати на зміни, здатність їх передбачувати. На *сучасному етапі орієнтації на адаптивність підприємництва* показником успішності підприємницької діяльності виступає конкурентоздатність організації і її адаптивні потенції, а сама підприємницька поведінка характеризується як енергійна, ризикована, орієнтована на реалізацію максимуму можливостей. Система забезпечення безпеки підприємництва на даному етапі характеризується більшими можливостями недержавних суб'єктів, оскільки держава в силу свого призначення «відповідає» за стабільність, однаковість і бюрократію, але лише громадянський компонент може забезпечити гнучкість і адаптивність підприємства та підприємництва в цілому.

Подивимось, як окреслений історичний процес відобразився в становленні підприємництва на українських теренах. При цьому основний акцент ми зробимо на останніх десятиліттях — періоді становлення української державності ХХ–ХХІ ст., адже на попередніх етапах Українська держава не мала тривалого досвіду успішного функціонування, а система забезпечення безпеки підприємництва (яка є основним об'єктом нашого дослідження) великою мірою спирається саме на державну підсистему.

Історичним періодом, коли після багатьох десятиліть існування підприємництва лише в прихованих формах, став транзит Української Радянської Соціалістичної Республіки до власної незалежної держави. Розмови про відродження ринкової економіки, підприємницької діяльності та інших соціально-економічних нововведень, почали посилюватися і ставати більше впевненими під час «горбачовської» перебудови. Саме тоді почав набирати силу статус підприємництва як позитивного і істотного елемента структури ринкових відносин.

Початком розвитку підприємницької діяльності стало прийняття в 1986 р. «Закону про індивідуальну трудову діяльність». Вочевидь, його можна назвати революційним, тому що він дав поштовх розвитку трудового індивідуалізму, проявам творчої активності і самореалізації особистості в господарській діяльності, особистості як господаря, власника і творця. З'явилася нормативна і реальна можливість реалізувати свої індивідуальні інтереси, матеріальні і соціальні потреби. Однак це був лише перший крок, який створив передумови, але не стимули для активної підприємницької діяльності.

З часом «Закон про індивідуальну трудову діяльність» викликав цілу хвилю кооперативного руху, що сприяло розвитку і поширенню підприємництва. Закон «Про кооперативи» поклав початок розвитку малого і середнього підприємництва, у період, коли крупні підприємства знаходилися в управлінні держави. Ряд аспектів діяльності малого підприємництва був визначений Ухвалою Ради Міністрів УРСР від 22 вересня 1990 р. «Про заходи зі створення і розвитку малого підприємництва». Їй передувала відповідна Постанова Ради Міністрів СРСР [4, с. 30–34]. Надалі підприємства, що належали раніше державі, перейшли у приватну і колективну власність.

Історію кооперативного руху спеціалісти умовно розділяють на три етапи [5, с. 110–111]. Із них перший етап — *виникнення та становлення кооперативного сектора*. Ці перші кооперативи можна умовно охарактеризувати як інноваційні, оскільки вони були орієнтовані на освоєння нових видів продукції, нових форм технологій і господарювання.

Другий етап характеризувався *інтеграцією кооперативного сектора*. З'явилася велика кількість однотипних підприємств, орієнтованих в основному на виробництво дефіцитних товарів народного вжитку, які вчасно реагували на появу того чи іншого дефіциту, котрий все активніше проявлявся. Тому саме дефіцит послужив важливим чинником, який сприяв набуттю та розвитку підприємницьких сторін у кооперативному русі. В результаті активізувалася конкуренція між кооперативами у сфері цін і якості продуктів виробництва, послуг і т. п. Далі — природно, зі зменшенням норми прибутку виникла і посилювалася активність у пошуках ефективних способів господарювання та набутті нових підприємницьких властивостей.

Початок третього етапу характеризується формуванням *економічної рівноправності кооперативного та державного секторів*, а також появою та функціонуванням малих підприємств.

Прийняття «Закону про власність» призвело до позитивних зрушень у розвитку підприємницького руху. Він передбачав організацію акціонерних та інших господарських структур, які проявляють активну позицію в підприємстві. Державні підприємства, крім того, можуть створювати добровільні державні асоціації, об'єднання, концерни тощо. Додавимо сюди і повну майнову відповідальність за взаємними зобов'язаннями всіх самостійних учасників господарських зв'язків. Прийняття визначених законодавчо-правових умов (свобода укладених договорів, повнота відповідальності тощо) зробили комерційний ризик і підприємницьку діяльність ще більш реальним явищем.

З прийняттям «Закону про підприємництво» (1990 р.), вперше, тоді на «союзному» рівні в юридичну практику було впроваджено саме поняття «приватне підприємництво». Цим Законом було визнано підприємництво як «ініціативну діяльність громадян, спрямовану на отримання прибутку або особистого доходу, і здійснення від свого імені, на свій ризик і під свою відповідальність». Це нормативне формулювання означало певну легалізацію бізнесу. Щоправда, сам по собі цей закон виявився не підкріпленим економічною базою — формами власності. Тому одночасно з правовою легалізацією підприємництва, цей закон знаменував початок наступного етапу розвитку цієї сфери, ключовими рисами якого є хаотичність і неузгодженість між собою правового і економічного фундаментів підприємництва, сплетіння економічних і політичних інтересів суб'єктів підприємництва і т. п. На цьому етапі розвитку перебуває українське підприємництво і сьогодні.

Нормативно-правова регламентація можливості здійснення підприємницької діяльності стала лише першим кроком, який створив потрібний фундамент, але те, яким чином і з якою специфікою відповідні законодавчі акти втілювались у життя, залежало не від безособових офіційних документів, а від конкретних особистостей у владі. Подивимось, які процеси розгортались в політиці на початку становлення української незалежності, і до формування якої системи забезпечення безпеки підприємництва вони призвели.

Почнемо «згори», оскільки саме на найвищому рівні, який «спускає» ключові настанови по відношенню до всіх підсистем суспільного життя, становлення системи безпеки підприємництва детермінується так званою концептуальною владою — зміст останньої проявляється у здійсненні загального політичного керівництва, визначенні страте-

гічних пріоритетів політичного розвитку і параметрів функціонування політичної системи.

Суттю діяльності Л. Кравчука, як президента-концептуала, стало відкриття і підтримка каналів вертикальної мобільності, гранично звужених у часи СРСР, насамперед, в інтересах партійно-господарської номенклатури. Відповідно період 1991–1994 рр. в Україні став періодом «правління Конгресу», який дав старт утворенню нових блоків і союзів з метою одержання частки в контролі над національними ресурсами. Тому динамічний параметр політичної системи став визначати загальний напрямок розвитку країни, і особливості становлення підприємництва також. У кінцевому рахунку, могутня інерційність правої економічної лінії викликала конфлікт між Л. Кравчуком, його Прем'єром Л. Кучмою і парламентом, що розв'язався достроковими президентськими і парламентськими виборами 1994 р. Почався другий етап політичного розвитку.

До цього часу перерозподіл національного надбання на користь елітних угруповань вже йшов повним ходом. При цьому підсилювався вплив на владу вже сформованих груп інтересів і різко ослабшала можливість великих людських мас. Однак те, що політичне протистояння в Україні не пішло за російським сценарієм 1993 року, свідчить про те, що перший Президент України Л. Кравчук свою концептуальну роль хоча б частково виконав.

Його конкурент Л. Кучма одразу ж заявив про необхідність проведення політики національної інтеграції в Україні, чим залучив симпатії Сходу і Півдня країни, насамперед, промисловців, бізнесменів, «прагматичні», реформаторські сили, що конкурували з центральною номенклатурною елітою, проти нього виступали багато регіональних політиків. Для вирівнювання балансу сили, Л. Кучма вже в перші місяці свого президентства почав вибудовувати могутню президентську вертикаль. Це зрівняло сили Верховної Ради і Президента і стало основою силового компромісу між ними — підписання 8 липня 1995 р. так званого «Конституційного договору», за яким Л. Кучма одержав можливість самостійно формувати уряд. Цим закінчився перший період «правління Конгресу», у якому Л. Кучма підтримував динамічний параметр системи, але уже в ім'я інших політичних акторів.

Третій період політичного розвитку України — конструювання напівпрезидентської республіки, тобто встановлення динамічної рівноваги між парламентом і Президентом. Прийняття Конституції України

1996 р. стало кульмінацією політичного розвитку. Олігархічний вектор до певної міри став домінувати у політичному устрої української держави. Президент, як гарант Конституції, формально дістав права суб'єкта концептуальної влади, здатного впливати на законодавчу, виконавчу і судову гілки. Володіння концептуальною владою означає максимальний доступ до національних ресурсів, а це обумовлює спрощений для деяких людей шлях ініціації власної справи.

Таким чином, історія формування макроекономічної системи України пов'язана з перерозподілом загальнонародної власності на користь вузького кола різних владних структур і фізичних осіб. (Наприклад, у дисертації І. Батракової [6] обґрунтовано, що станом на 2003 рік політична система України носила переважно олігархічний характер, а її параметри були далекі від оптимальних значень.) Як свідчить аналіз статистичних даних і прогнозу показників платоспроможності економіки, це призвело до затяжної кризи, виходу з якої перешкоджають низькі доходи більшої частини населення [7].

Оскільки інтереси елітних груп не включають інтереси країни як цілісності, — в процесі олігархізації утворився розрив між політичною елітою і більшістю населення. У результаті доходи вище прожиткового мінімуму одержує не більш 1/5 громадян, а коефіцієнт соціальної нерівності складає, за різними оцінками, від 35 до 40. Навіть ті, кого можна умовно віднести до «середнього класу», мають прибуток не більш 50 центів на годину, у той час як ООН визнає мінімальною нормою 3 долари в годину. Унаслідок цього виникла могутня системна криза, реальним відображенням якої стали масові антиолігархічні акції протесту під девізом «Повстань, Україна», що об'єднали як лівих, так і правих. Так в українському суспільстві була реалізована модель, що породила кризи розподілу і політичного управління [6, с. 12–14].

Як ці політичні процеси впливали на можливості економічного зростання країни, яскраво демонструє, наприклад, український політолог А. Колодій — вона охарактеризувала особливості перехідного періоду України таким чином: «Україна знаменита тим, що ще на старті перетворення економіки з планової на ринкову її керівництво не показало особливої прихильності до ліберальних реформ і не накреслило чіткої програми дій. Проявивши непослідовність у здійсненні приватизації, зволікання з аграрною реформою тощо, країна покотилася вниз за всіма економічними показниками» [8, с. 31].

Зрозуміло, що наслідком цього стало різке падіння життєвого рівня населення, майже всіх його верств — за винятком чисельно незначної, але фінансово могутньої групи великих власників і корупціонерів від чиновництва різних рангів. Вони — і власники, і чиновники зуміли «капіталізуватися» завдяки тим обставинам, що склалися. Такий специфічний спосіб економічного розвитку позначився й на політичних подіях та тенденціях.

Серед найзагальніших причин повільного, загальмованого руху України до ринку й демократії А. Колодій називає в першу чергу наступні: труднощі так званої «четверної» [9] трансформації, «український менталітет» (яким багато науковців пояснюють наші сучасні проблеми і труднощі. — Ю.М.) [10], зовнішньоекономічні чинники тощо. Однак в умовах навздогінної моделі розвитку взагалі і «наслідувальної» демократії зокрема, згодні, не можна недооцінювати проблему якості й джерел формування владної еліти, яка визначає шлях і спосіб руху вперед. Оскільки тип переходу й успіхи трансформації старого ладу на новий залежить від того, в чиїх руках перебуває влада й як вона в ті руки потрапила, то важливо підкреслити, що в Україні трансформація відбувалася шляхом «вростання» старих еліт (партійної номенклатури і «червоного» директорату) у нові відносини при невирішеності проблеми передачі влади (хоча б тимчасової) в руки нових політичних сил, при несформованості цих останніх. Такий спосіб переходу був зумовлений перебігом подій, що передували створенню української держави, порівняно малою чисельністю нової еліти в особі національно-демократичних і взагалі реформаторських сил, недостатньою їх підтримкою з боку суспільства. Користуючись владним ресурсом, із часом номенклатура «поглинула» вкраплення нової еліти психологічно і фактично примусила її визнати старі номенклатурні правила гри єдиною можливіми для всіх політиків. Незгодні ж зникли з політичної арени за тих чи інших обставин. Отже, і повільний економічний розвиток України кінця ХХ ст. був прямим наслідком зосередження старою елітою (яка залишилась при владі) зусиль на недопущенні домінування ринкових механізмів, принаймні до остаточного розподілу та закріплення (на свою користь) колишньої державної власності. Як наслідок, замість розвитку конкурентних ринкових відносин сформувався потужний тіньовий сектор економіки з могутніми групами прихованих інтересів і закритих способів не стільки їх захисту, як владного забезпечення [8, с. 31–32].

На сьогоднішній день можна говорити про підприємницьку структуру, що склалася у вітчизняній економіці та регламентується неформально інтересами низки бізнесово-політичних груп, а формально — рядом нормативних актів, таких як, Закони України «Про власність», «Про підприємництво» «Про підприємства», «Про господарські товариства» тощо.

Аналіз стану малого підприємництва за даними офіційних звітів свідчить, що на початок 1990-х років у цій сфері функціонувало 151,4 тис. малих підприємств з чисельністю тих, що працюють на них — 1,032 млн. осіб, близько 4,7 тис. спільних підприємств з прямими іноземними інвестиціями, в яких працювало близько 95 тис. осіб, 35,5 тис. фермерських господарств з 67 тис. тих, що працюють, а також 930 тис. індивідуальних підприємців [11, с. 31–32].

У цілому, в малих підприємствах тоді було зайнято понад 2,1 млн. осіб, а частка виробництва малих підприємств у ВВП складала приблизно 7%. Ринкові трансформаційні процеси в економіці України сприяли відповідним змінам у формах власності малих підприємств. За період з 1991 р. по 1995 р. частка малих підприємств з державною формою власності в Україні скоротилася з 14% до 2%. У структурі недержавної форми власності частка колективної зросла з 50 до 70%, а приватної — залишилася на рівні 32% [12, с. 11–12].

Однак успадкована від СРСР економіка України все ще довгий час залишається високомонополізованою. В її структурі підприємництво займає незначне місце, зокрема і через те, що на сьогоднішній день стикається з безліччю проблем і труднощів, які комплексно вписуються в модель забезпечення його безпеки. І з науково-теоретичної точки зору немає гідного підґрунтя для оптимізації цих процесів і вирішення проблем — в сучасній економічній науці ще не створена загальноприйнята економічна теорія підприємництва, хоча потреба в такій теорії давно вже є актуальною.

Процес приватизації на початку XXI ст. певною мірою властивий багатьом країнам. Послідовно ринковий спосіб її здійснення — викуп. При цьому дуже важливо створити конкуренцію серед покупців, яка дозволить здійснити продаж за реальною ринковою вартістю. Комерціалізація — це широке поняття, яке конкретизується такими формами, як оренда, оренда з викупом та інші. Це сприяє формуванню суб'єктів підприємництва.

Одним із поширених шляхів виникнення приватних підприємств на межі ХХ — ХХІ століть стала мала приватизація. З 1992 р. до початку 2007 р. було приватизовано більше 85 тис. малих підприємств.

Справжній сплеск появи малих компаній в Україні приходить на 1992–93 рр. У 1994, 1995 і 1996 рр. спостерігалось деяке уповільнення темпів, з 2000 р. — знов зростання. Одними з найвищих за всю історію малого бізнесу в країні були темпи зростання у 1997 р. Уже на початок 1998 р. у державі налічувалось більше 136200 малих підприємств.

Таким чином, можна стверджувати що підприємництво в Україні, пройшовши етап початкового зародження, вступило у другий — бурхливого становлення і зростання. Проте, на початку ХХІ ст. цей процес уповільнюється. Останнє явище не спостерігалось ні в одній країні, що здійснює реформи. Це свідчить про незадовільне середовище не тільки для розширення сектора малого бізнесу, але і для підприємств, що існують сьогодні [13]. Однією зі складових причин, що уповільнюють розвиток підприємництва, є несформованість системи забезпечення його безпеки: ані окреме підприємство не є однозначно захищеним від чисельності загроз, бо ні суб'єкти, ні їх повноваження чітко не визначені, ані органи державної влади не можуть бути впевненими у завтрашньому дні підприємництва як основи економіки держави.

Загалом, можна зробити умовивід, що загальна логіка і послідовність періодів розвитку підприємництва в Україні повторює його онтогенез у світовому русі. Залежно від специфіки державної системи і законодавства формується система забезпечення безпеки підприємництва з особливим інструментарієм. Але у зв'язку з тим, що більшість провідних країн пройшли еволюційний шлях становлення підприємництва, а Україна йде прискореним шляхом — специфічні риси будуть стосуватись і системи забезпечення безпеки підприємництва. На межі ХХ–ХХІ ст. спостерігаються значні відхилення від загальносвітових тенденцій в обох моментах, проблеми, яких не було в розвитку підприємництва в провідних країнах.

У цілому, в процесі формування системи безпеки підприємництва в Україні часів незалежності спостерігається діалектична боротьба двох, начебто різних, тенденцій. Одна з них — неоліберальна: держава, що переходить до демократії, частково знімає з себе відповідальність за базові інтереси громадян: вона зобов'язана дати лише шанс на виживання, не більш. Друга тенденція — олігархічна — в молодих системах, що розвиваються за олігархічною доктриною, головну загрозу демокра-

тії несе концентрація національних ресурсів у так званих «олігархів», не зацікавлених у благополуччі всього суспільства. Розвиток державної системи за олігархічною версією призводить до того, що вона виявляється не в змозі ефективно і легітимно розподіляти національні ресурси, що приводить до модернізаційного синдрому.

Тому серед найперспективніших напрямів подальших досліджень — особливості процесу наступного етапу становлення і сучасної моделі забезпечення безпеки підприємництва в Україні.

Література:

1. Білоус О. Стратегічний менеджмент (Введення до теорії)/О. Білоус, В. Рогач // Вісник Академії наук України. — 1992. — № 6. — С. 41–48.
2. Грачев М. В. Предприниматель в современной экономике/М. В. Грачев // Общество и экономика. — 1993. — № 4. — С. 30–39.
3. Пачковський Ю. Ф. Соціопсихологія підприємницької діяльності і поведінки/Ю. Ф. Пачковський. — Львів: «Світ», ЛОИМО, 2000. — 272 с.
4. Как стать предпринимателем/сост. В. П. Истомина, С. А. Гладченко, Б. И. Холод, В. П. Каменщук. — Днепропетровск: Редотдел облполиграффа, 1990. — 78 с.
5. Сірий Є. В. Соціологія підприємництва/Є. В. Сірий, С. А. Фареник. — К.: Український Центр духовної культури, 2000. — 258 с.
6. Батракова І. В. Інститут президентства як суб'єкт концептуальної влади в демократичних політичних системах: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02/І. В. Батракова; Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2003. — 16 с.
7. Беленцов В. М. Методологія формування оптимальної структури власності як основи економічного розвитку України: автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.00.03/В. М. Беленцов; Ін-т економіки пром-сті НАН України. — Донецьк, 2009. — 32 с.
8. Колодій А. Ф. «Олігархи» й «олігархія»: зміст понять та українська політична дійсність/А. Ф. Колодій // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. — Вип. 19. — 2001. — С. 31–35.
9. Полохало В. Середній українець — соціальна основа негромадянського суспільства/В. Полохало // Політична думка. — 1999. — № 4.

10. Колодій А. До питання про політичний режим в Україні (спроба транзитивного підходу)/А. Колодій // Сучасність. — 1999. — № 7–8.
11. Кодник О. В. Малые предприятия/О. В. Кодник. — М.: Экономика и МНПП «ЭСИ», 1992. — 64 с.
12. Клочко Ю. А. Исследование условий формирования и развития малого бизнеса в Украине: научный отчет/Ю. А. Клочко. — К.: НИИС, 1995. — 48 с.
13. Кубай Н. Є. Становлення і розвиток приватного підприємництва у перехідній економіці (на прикладі України): Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.01.01/Н. Є.Кубай; Львів. держ. ун-т ім. Івана Франка. — Львів, 1999. — 18 с.

Марченко Ю. В. Становление системы безопасности предпринимательства независимого Украинского государства

Анализируется опыт зарождения феномена предпринимательства в независимом Украинском государстве XX–XXI в. и системы обеспечения его безопасности.

Ключевые слова: *предпринимательство, безопасность, зарождение.*

Marchenko Y. V. Becomin of the system of an enterprise of the independent Ukrainian state

The experience of origin of the phenomenon of enterprise in the independent Ukrainian state of XX–XXI ages and of the system of its safety providing is analysed.

Keywords: *enterprise, safety, origin.*

УДК 327.7+316 (477)

ЧИННИКИ ПЛЮРАЛІЗМУ ПОНЯТЬ-ДЕФІНІЦІЙ НАЦІЇ

Вілков В. Ю. ©

*Кандидат філософських наук, науковий співробітник КНУ імені
Тараса Шевченка,*

Суховій О. О. ©

*Кандидат філологічних наук, викладач КНУ імені Тараса
Шевченка*

У статті запропоновано аналіз основних ідейно-теоретичних чинників суттєвих розбіжностей сенсів-значень поняття «нація».

Ключові слова: *конструктивізм, плюралізм, поняття «нація», нація, націоналізм, ідеологія.*

У процесі багатомістового генезису множені (буденних, наукових, ідеологічних тощо) уявлень про сутність національних спільнот, таким чином, в історичній логіці виникнення і трансформацій сенсів-значень поняття «нація», саме сучасну епоху характеризує поширення тенденції активного застосування приписів конструктивістського підходу для з'ясування природи нації. Її головною ознакою є те, що численні науковці, а також ідеології націоналізму, національно-державного будівництва, різноманітних національних рухів все більше орієнтуються не на ретельне дослідження та концептуальні узагальнення тривалої та суперечливої історії розвитку (етнічної, культурної, політичної) етнонаціональних спільнот, а на довільне конструювання суто власних теоретичних моделей націогенезу і націй, національної ідеї або національної державності. А серед сукупності тих чинників, що, на нашу думку, здебільшого детермінують специфіку та теоретичні наслідки конструктивістського способу введення і застосування сенсів-значень поняття «нація» можна виділити наступні.

Так, *по-перше*, оцінюючи специфіку конструктивізму, необхідно особливо підкреслити, що, незалежно від різновиду (наука або ідеологія), його претензію на нібито безсумнівну можливість досягнення остаточної істинності та теоретичної повноти в розумінні національ-

ної спільноти піддає сумніву, фактично заперечує (проте й одночасно активно стимулює), досить поширений у теоріях націй і націоналізму концептуальний скептицизм і агностицизм. Від гносеологічного оптимізму в націології, а також від конкретно-історичного, етимологічного підходу у з'ясуванні генезису (виявлені певного об'єктивно-історичного змісту) поняття «нація», його принципово відрізняє те, що всі численні (у плані теоретико-методологічних, ідейних і дисциплінарних меж і приписів) підсумкові аналітичні узагальнення завершуються констатацією лише одного й нібито «незаперечного факту» — неможливо дати науково чітке (тим більше — загально визнане для наукової спільноти) визначення нації. Тим самим декларується і всіляко доводиться ідея про теоретичну неспроможність комплексу гуманітарних наук у їх спробах відобразити сутність національної спільноти й зафіксувати її в сенсах і значеннях відповідного поняття.

Тут лише нагадаємо, що, радикально негативні та вкрай скептичні оцінки щодо можливості теоретичної фіксації сенсів поняття нації неодноразово висловлювали протягом ХХ ст. багато видатних західних дослідників (М. О. Бердяєв, А. Женнер, Е. Карр, К. Каутський, А. Росту, П. Уайт та ін.).

Ось, наприклад, вельми характерний сучасний скептичний висновок щодо неможливості дати наукову дефініцію нації, що робить Джеймс Саммерс, узагальнено оцінюючи причини виразної ситуації «невизначеності» з дефініцією нації (тим самим — базових сенсів-значень поняття), яка показова для сучасного західного суспільствознавства. «Трактування народу чи нації як соціологічної (тобто як об'єктивно існуючої. — *В. В.*) сутності, — пише він, — швидко заводить у глухий кут, що не існує ніякого узгодженого визначення того, що така сутність є». «Чарльз Тілі, — зазначає науковець, — став вважати, що нація — це «один із тенденційних пунктів у політичному лексиконі, що найбільш збивають із пантелику». Ерік Хобсбаум уподібнив спроби якісно визначити нації до «картографування пливучих хмар». А Х'ю Сетон-Вотсон констатував, що «гонитва за тим, щоб дійти висновку, що немає ніякого «наукового визначення» нації, може бути завершена, хоч явище існувало й існує». Остаточне ж твердження Д. Саммерса говорить: «Єдиний пункт, за яким експерти в основному, мабуть, приходять до згоди, полягає в тому, що бракує будь-якої угоди щодо визначення нації або народу» [1, р. xli.].

По-друге, сциентистський аналітичний скепсис із приводу можливості створення загальнозначущої теоретичної інтерпретації поняття нації має своєю причиною особливі філософські підстави. Йдеться про своєрідне бачення рядом авторів специфіки соціальних об'єктів (у цьому випадку — національних спільнот), з одного боку, та неадекватності їм принципів і приписів, а також понятійного інструментарію як минулих, так і сучасних наукових досліджень, з іншого.

Зокрема, український дослідник Г. Касьянов схиляється вважати термін «нація» швидше плодом авторського конструювання або професійного вибору, ніж категорією науки, що відображає у своєму змісті «об'єктивні характеристики» феномену національної спільноти.

Основну ж теоретико-методологічну причину того, що поняттю «нація» не видається можливим дати «універсальне визначення», тим самим і створити науковий еталон його сенсів-значень, український історик бачить в особливій властивості, онтологічній унікальності об'єкта дослідження. На його думку, реально існуючі національні утворення — на відміну від умоглядної конструкції суспільно-політичних наук, що іменується «ідеальною нацією», — мають різні ступені розвиненості її ознак. А саме, у конкретних національних спільнот «мовні», «культурні», «територіальні», «економічні», «соціальні», «соціально-психологічні», «політичні» характеристики дуже відрізняються не тільки за рівнями їх сформованості, а й за національно-консолідуєчими ролями. До того ж, «жодна з них не може претендувати на домінуючу роль». «Зрештою, — робить висновок Г. Касьянов, — якщо ми визначаємо «націю» в єдності якихось суттєвих, з нашого погляду, параметрів, ми неминуче потрапляємо в пастку есенціалізму (цього своєрідного сучасного спадкоємця філософсько-релігійного середньовічного реалізму — В.В.). Як зауважує з цього приводу український дослідник В. Лісовий, «більшість схоластичних суперечок навколо слів ... ґрунтується на апіорному припущенні, що за кожним словом стоїть одна-єдина «суть», яку треба відкрити. А оскільки цю «суть» кожний бачить по-своєму, то дискусія стає безплідною». Таким чином, підбиває підсумки своїм роздумам український учений, «універсальна, «вичерпна» дефініція нації неможлива хоча б тому, що в реальності не існує якоїсь «ідеальної нації» у вигляді абсолютного феномена, даності, незалежної від нашого сприйняття «об'єктивної реальності»» [2, с. 41].

У контексті вищезазначеного цікаво, що деякі сучасні науковці, як, наприклад, титулований російський етнолог, історик, соціальний антро-

полог (академік РАН, директор Інституту етнології та антропології, віце-президент Міжнародного союзу антропологічних та етнологічних наук тощо) В. О. Тишков, узагалі «поставили під сумнів саму доцільність застосування поняття нації як операційної академічної дефініції». Так, згаданий нами дослідник завив, по-перше, що така категорія «складається майже з одних винятків, застережень, суперечностей», «не є науковою та політично операційною», «не має права на існування та має бути вилучена з науки». А, по-друге, впевнено констатував, що «в етнокультурному сенсі категоріальність поняття нації втратила в сучасному світі будь-яке значення», «стала фактично синонімом етнічної групи», тому запропонував «забути про нації в ім'я народів, держав і культур» або «етносів».

За ідейними переконаннями, методологію та логікою обґрунтування В. О. Тишкова суспільствознавчі «поняття-дефініції» — це «якісь договірні словесні моделі», що «покликані більш-менш адекватно відображати дійсність або хоча б забезпечувати можливість діалогу між ученими, політиками та пересічними громадянами». Що ж стосується поняття нації (як він висловився — зрозумілого «на засадах його підходу»), то воно взагалі є «категорією семантико-метафоричною, яка знайшла в історії велику емоційну та політичну легітимність та яка не стала і не може бути категорією аналізу, тобто стати науковою дефініцією». Та й узагалі, згідно з концепцією російського науковця, націоналізм представляє собою «ідеологію і практику, яка заснована на уявленні, що основою державності, господарського та культурного життя є нація». Тоді як сама нація — це лише «слово, наповнене невиразним, але привабливим змістом. Воно використовується активістами для специфічних цілей мобілізації та задля затвердження своїх внутрішньогрупових та зовнішньогрупових статусів. Коли воно впроваджується на масовому рівні і стає частиною повсякденної мови, група може називатися нацією без будь-яких наслідків, що впливають із цього». А остаточно В. О. Тишков заявляє: «Тривалі дебати про те, *що і коли є нацією*, є в багатьох відношеннях марними, якщо це не розуміння в сенсі державної спільності» [3, с. 15; 8, 10].

По-третє, науковий скепсис із приводу правомірності та аналітичної необхідності інструментального застосування поняття «нація» породжений не лише суто епістемологічними чинниками. Бо негативне ставлення до його використання як категорії суспільствознавства обумовлено ціннісно-нормативними та ідеологічними причинами.

Ось, наприклад, російський дослідник О. Кустарьов безапеляційно заявляє: «... Одночасне використання слова «нація» як синоніма понять «держава», «народ», «республіка», «суспільство», «громадськість» і — за його первісного змісту — як синоніма всіх понять, що відносяться до етногенетичних спільнот («родичі», «плем'я», «раса»), заважає адекватному розумінню всієї пов'язаної з цим «проблематики»... «Поняття «нація» занадто репресивне, тобто нав'язує суспільству та індивідові певні практики, ефективність яких для суспільного блага сумнівна або навіть негативна. Невизначеність та емоційна навантаженість цього поняття дозволяють легко ним маніпулювати в расистських, ксенофобських та репресивних риториках. Найрозумніше було б вилучити його з обігу ...» [4, с. 71–72].

По-четверте, розглядаючи проблему особливостей аналітичних, концептуально конструктивістських підходів до розв'язання проблеми сенсів-значень поняття «нація», треба зазначити, що істотний вплив на результати наукового пошуку надає «цехова», *дисциплінарна належність ученого*. А саме те, до якої дисципліни гуманітарного знання або до представників якої наукової спільноти (істориків, соціологів, філософів, політологів, психологів, культурологів, етнополітологів, етнопсихологів тощо) належить той чи інший дослідник.

Серед чітких оцінок особливостей підходів різних наукових дисциплін до пізнання та теоретичного моделювання націогенезу й нації можна виділити аналітичні узагальнення Е. Сміта, що були зроблені ним у статті «Націоналізм та історики» (1992 р.).

Перш за все, англійський учений підкреслив, що «уяву» спільноти істориків націоналістичних доктрин, чие «бачення поділяють учені з суміжних галузей», «хвилювала швидше теорія націоналізму, ніж теорія нації». Тоді як сам їхній підхід «ґрунтується на досить вузькому визначенні предмета і настільки ж специфічному способі пояснення», який «за своєю суттю є контекстуальним, психологічним і розпливчастим». Крім того Е. Сміт указав, що для представників цього наукового цеху основною пізнавальною метою служило викриття численних негативів, руйнівної ролі націоналістичної ідеології та практики, за допомогою чого — «деструкції нації», «сутність» якої вважалася їм вигаданою. Фактично, спільним у їхніх теоретичних уявленнях стає те, що більшість із них розуміє націю як виключно «сучасне і штучне, винайдене співтовариство», «скріплене здебільшого надуманими узами» [5, с. 237, 256].

У розвитку такої лінії уявлень про природу націй як уявної сутності, згідно з висновками Е. Сміта, закономірно виникає ще один ключовий «пункт», у якому «сходяться трактування істориків із трактуваннями політологів, соціологів і антропологів» — це «сучасність націй і націоналізму». У цілому ж, на думку англійського вченого, «відмінності в тих основоположних сенсах, які надають поняттям нації та націоналізму кожне покоління і кожна група істориків», обумовлені, з одного боку, «предметом дослідження та професійною позицією», стандартами «загального академічного зразка» їх науки, а з іншого боку, — «Sitz im Leben (місцем у житті) їх самих і тієї спільноти, до якої вони самі належать». Але головне, що, згідно з Е. Смітом, визначає специфіку підходу і, відповідно, результат діяльності істориків націоналізму в пізнанні природи національної спільноти, — це їхні методологічні установки та приписи. Вони спочатку, за визначенням, вимагають «домогтися контекстуального розуміння націоналізму, тобто розуміння сенсів, що надавалися учасниками цих рухів ідеї нації відповідно до тих конкретних обставин, у яких вони з'являлися». З чого і випливає, що можливість розробки відносно універсального для науки змісту поняття «нація» стає вкрай мінімальною, якщо взагалі припустимою [5, с. 238–239, 248].

Інший відомий західний дослідник Е. Хобсбаум, підкреслюючи велике знання історичних досліджень націогенезу і націй та відзначаючи особливу роль у такому процесі самої «професії істориків», констатував, що вона «завжди була пов'язана з політикою, виявлялася істотним елементом націоналізму», а історики як «постачальники етнічних і національних послуг, які зазвичай теж залучаються до участі в національних рухах», здатні перетворити їх науку на «ретроспективну міфологію». У цілому ж, за його оцінками, ідеологізована теоретико-методологічна функція історичного пізнання та істориків полягає в тому, що вони, як ніхто інший, професійно зайняті створенням феноменів, іменованих «історичними фактами», тим самим перетворюють сам об'єкт досліджень на нібито існуючу реальність [6, с. 332].

Не лише численні зарубіжні, але й вітчизняні дослідники звертають увагу на безпосередню залежність змісту дефініції нації від специфіки тієї чи іншої науки. Так, український етнополітолог О. В. Картунов, оцінюючи роль дисциплінарних приписів у розробці теоретичних моделей і концептів нації і характеризуючи їх конкретні особливості за допомогою посилання на висновки Л. Снайдера, пише: «... Підхід західних вчених (не говорячи вже про вітчизняних) до проблем вивчення нації

визначається вимогами, традиціями і специфікою якоїсь однієї, переважно їх власної дисципліни. Це визначають і деякі західні аналітики». Так наприклад, Л. Снайдер, зазначає О. В. Картунов, «цілком слушно відзначає, що *історики* розглядають націю, як населення суверенної держави, котра проживає на визначеній території й має спільний набір думок, почуттів та волі, що передаються протягом історії...». На відміну від них, *політологи*, «вважаючи за краще залишати розробку теорії нації історикам та соціологам», «цікавляться політикою, суверенітетом та державою», тоді як «*філософи* мають нахил вважати націю «культурним союзом» із спільною історією, мовою, літературою, традиціями, героями та почуттями лояльності». У свою чергу, представники інших галузей знання про суспільне життя теж схиляються до власних дисциплінарних приписів та настанов. Так, *соціологи*, пише український дослідник, відтворюючи інтерпретацію Л. Снайдера, «цікавляться груповою поведінкою нації, вважаючи її «найбільшою і найважливішою спільнотою людського суспільства»; *географи* зосереджують увагу на значимості для нації території та природного середовища; *психологи* аналізують поведінку членів нації, досліджують їх психологічні риси, свідомість, емоції, котрі відіграють роль «цементу», що зв'язує «націю»...». Зрештою, робить висновок О. В. Картунов, «усе це породжує безліч різноманітних наукових категорій, визначень і концепцій» [7, с. 129].

По-н'яте, ще більшою мірою фактор категоріальної та ідейно-теоретичної «етнізації» націології, що в першу чергу відбилося на її понятійному апараті, заявив про себе в концептуальних розробках учених у пострадянських наукових спільнотах. Тоді як сам процес радикальної понятійно-лексичної і смислової трансформації стався як за допомогою істотних термінологічних і парадигмальних запозичень із західної науки, так і в результаті власних новацій. Насамперед — внаслідок розробки та інституційного закріплення таких наукових дисциплін та відповідної для них методології, як «етнополітологія», «політична етнологія» та «етнодержавознавство» [8, с. 225–277].

Таке — та вже інституціоналізоване в пострадянських країнах — різноманіття підходів нових наукових дисциплін у царині пізнання націогенезу і природи національних спільнот стало причиною того, що плюралізм концептуальної фіксації їхньої сутності у сенсах-значеннях поняття «нація» не міг не бути не передбачуваним, закономірно не обумовленим. Бо, самі по собі предмет та об'єкт кожної з етнополітичних

наук (включно із вкрай специфічною їх методологією дослідження), що задекларовані їх адептами, вимагає, з одного боку, аналітично відшукувати та теоретично відтворювати, фактично здійснювати селекцію та абсолютизувати лише деякі прояви, виміри, консолідуючи взаємозв'язки та складові буття етнонаціональних утворень. А з іншого — не звертати дослідницької уваги та, відповідно, не фіксувати змістом поняття багато з тих націєутворюючих чинників, що об'єктивно і суб'єктивно детермінують об'єднання маси індивідів і груп у нації, підтримують їхнє існування як особливого типу спільнот.

Зазначимо, що одним із істотних, дуже впливових і комплексних факторів, що породили додаткову варіативність і теоретичну невизначеність у вирішенні проблеми дефініції поняття «нація», стала (крім появи спеціалізованих напрямків дослідження та наукових дисциплін з термінологічним додатком «етно») масштабна тенденція «етнізації» націологічного знання. Вона почалася на Заході з середини ХХ століття і фундаментально проявилася в дослідженнях і роботах радянських учених у кінці минулого століття. Зокрема, дуже відомий в СРСР історик і етнограф Ю. В. Бромлей підкреслював, що «саме слово «нація» в нашому лексиконі використовується у трьох значеннях. Найбільш поширене з них має на увазі етносоціальну спільність. Інше, що зустрічається значно рідше, розглядає націю як етнічну спільність у вузькому значенні слова (наприклад, нацією іменуються всі поляки незалежно від їх державної належності). Третє — зовсім рідкісне, коли як калька з західноєвропейських мов (точніше, англійської та французької) воно вживається для позначення держави, країни (наприклад, «Організація Об'єднаних Націй»)».

На підставі вищенаведеної оцінки академік запропонував свої узагальнюючі теоретико-методологічні рекомендації, згідно з якими розробка й застосування «спеціалізованої етнічної термінології» дозволить «глибше проникнути в суть національних явищ». Бо, з одного боку, дасть можливість «відмежування» «спеціалізованої етнічної термінології від термінології «державної», «етатистської»», а з іншого, сприятиме значно більш «виразному розрізненню національно-специфічного як власне етнічного і національного в широкому сенсі слова як етносоціального». При цьому Ю. В. Бромлей заявив, що «етнічна термінологія охоплює всі різновиди етнічних спільнот, у тому числі й національні, виступає в цьому сенсі як «родова»» [9, с. 39–43].

Один із перших українських учених, хто оцінив теоретико-методологічне значення західного понятійного апарату, розробленого в різноманітних «теоріях етнічності» і концепціях «політизації етнічності» (зокрема, П. Ван ден Берга, Е. Блєка, Кенлоу, М. Паренті, Д. Котцева, Т. Нейрна, Дж. Ротшільда, Е. Сміта, Ф. Шілза, М. Хехтера) і закликав до його активного використання для розвитку вітчизняної науки про «нації та національні відносини», став О. М. Майборода.

Широке використання «в західному суспільствознавстві» терміна «етнічність», поряд із традиційними поняттями політичної науки та етнології (наприклад, «народ», «нація», «нація-держава», «національна держава», «національні відносини»), доводив український учений, «дало можливість більш гнучко маневрувати у визначенні ситуації, де помітніше проявляється етнічна специфіка меншин». І, перш за все, дозволило вивчати «політизовану етнічність» як «нову» і «головну дійову особу на політичній арені», що здатна «нести загрозу існуючим суспільним інститутам і державі в цілому» та може являти собою в системі владних інститутів і відносин більш впливове та значуще джерело конфліктності, ніж класові та ідеологічні протиріччя. А наполегливо виступаючи проти існуючої ідейної та ідеологічної консервативності, відірваності наукових пошуків від реальних потреб практики, «застою в дослідженнях, орієнтованих на створення теорії національних відносин», що наочно проявився на початок 90-х років минулого століття в діяльності всього пострадянського наукового співтовариства, О. М. Майборода заявив про необхідність найактивнішого залучення західного ідейного арсеналу. І особливо він вимагав засвоєння та впровадження «напрацьованого західними політологами та соціологами», що здійснюють розробку етнополітичної теорії, необхідного будь-якій науці інструментарію — «основних понять» [10, с. 30–31, 36].

По-шосте, до більш загальних теоретико-методологічних причин, які так само, як і «дисциплінарні фактори», породжують принципові відмінності в підходах до тлумачення походження і природи національних спільнот, відповідно, визначення поняття «нація», слід віднести вплив парадигмальних приписів у сучасній націології. Як переконливо показав у працях останніх десятиріч Е. Сміт, існуюча мультипарадигматичність сучасного комплексу теорій націй і націоналізму та, головним чином, розбіжності в розумінні їх предметного поля, аналітичних ідейно-теоретичних установок та методології дослідження, стали вирішальною причиною відсутності передумов та перспектив для процесу створення

уніфікованого категоріального апарату для «науки про нації» і явно проявилися в «нездатності досягти навіть попередньої згоди у визначенні ключових понять», особливо з питання «дефініції поняття «нація [Див., наприклад: 11. с. 376–392; 12, с. 401–412].

По-сьоме, треба зазначити, що, на відміну від вкрай диференціюючих сенси-значення поняття нації факторів «дисциплінарного» (а частково парадигмального) характеру, на відносну дихотомічну (іноді бінарну) концептуальну полярність та деяку дуальну моністичність в інтерпретації природи національних спільнот значного впливу здатні надавати й інтелектуальні традиції. Формально їх можна розцінювати як безперервне ідейне суперництво двох домінантних лексичних тенденцій та наукових підходів, що по-своєму відобразили протилежність процесів націогенезу й національно-державного будівництва — відповідно — у західно- та східноєвропейському світах протягом XVIII–XX століть.

«Так, більшість англо-американських і французьких джерел, — стверджує, наприклад, російський політолог В. С. Малахов, солідаризуючись із багатьма західними дослідниками, — трактує націю як переважно політичне співтовариство». Наприклад, у франкомовному середовищі, пише він, «знаменитий лексикон філософських понять П. Фульк'є визначає націю як «співтовариство індивідів, народжених в одній країні», а словник А. Лаланда — як «сукупність індивідів, що утворюють державу». «Аналогічним чином», наголошує загальний висновок дослідника, «більшість англomовних енциклопедичних видань» (британських, американських, австралійських) «підкреслюють, що структуроутворюючою ознакою» нації «є держава».

«Англо-американському і французькому підходу», констатує В. С. Малахов, протистоїть стійка інтелектуальна позиція, що «представлена в німецькомовній літературі», у якій «домінує розуміння нації як *дополітичної* спільноти. Нація в цьому трактуванні є перш за все культурною (етнічною, мовною) цілісністю». Крім того, чи є у цієї спільноти «політичний статус цієї цілісності, тобто наявність або відсутність у неї державності», зазначає вчений, це вже «питання вторинне» [13, с. 21–22].

По-восьме, у процесах створення концепту нації теоретиками націоналізму відчутно виражена тенденція впливу індивідуальних ідейних, ментальних, світоглядних, ідеологічних і політичних, а в ряді випадків і геополітичних орієнтацій, симпатій, установок, цінностей та ідеалів, факторів політичної кон'юнктури тощо. У результаті, «націоналістичні

автори» (як їх називають деякі впливові західні вчені), як правило, і не прагнуть, і не можуть запропонувати теоретично-цілісного, по-сциєнтистському узагальненого та реалістичного бачення природи національної спільноти й державності, а відповідно, запропонувати науково вивірене формулювання сенсів-значень поняття «нація».

Література:

1. Summers J. Peoples and international law: how nationalism and self-determination shape a Contemporary Law of Nation. «Martinus Nijhoff Publishers». Laiden, The Netherland. — Boston, 2007. — 352 с.
2. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.
3. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі // Політичний менеджмент, 2003, № 2. — С. 14–30; Тишков В. А. Забыть о нации (постнационалистическое) понимание национализма // Вопросы философии. — 1998. — № 9. — С. 3–26.
4. Кустарев А. Нация: кризис проекта и понятия // Pro et contra, 2007. — № 3 (37), май-июнь. — С. 65–78.
5. Смит Энтони. Д. Национализм и историки / Нации и национализм. — М.: Практикс, 2002. — С. 236–263.
6. Хобсбаум Э. Принцип этнической принадлежности и национализм в современной Европе / Нации и национализм. — М.: Практикс, 2002. — С. 332–346.
7. Картунов О. В. Вступ до етнополітології: Науково-навчальний посібник. — Київ, 1999. — 300 с. Фактично аналогічні висновки робить й українських дослідник Г. В. Касьянов, розглядаючи причини істотних відмінностей між науковими дисциплінами та галузями знання у їхніх спробах пошуку теоретично універсального визначення поняття «нація». Див.: Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. — С. 39.
8. Вілков В. Ю. Етнополітологія як наука і навчальна дисципліна в Україні: історія виникнення, стан та основні теоретико-методологічні проблеми // Філософія та політологія в структурі сучасного соціогуманітарного знання. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. — С. 225–277.

9. Бромлей Ю. В. Национальные процессы в СССР: в поисках новых подходов. — М.: Наука, 1988. — 208 с.
10. Майборода А. Н. Теория этнополитики в западном обществоведении: структура и принципы исследования. — К.: Наукова думка, 1993. — 228 с.
11. Вилков В. Ю. Западная нациология XX столетия: концептуальные портреты. — К.: Видавець Карпенко В. М., 2008. — 424 с.
12. Смит Энтони. Д. Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий наций и национализма/Пер. с англ. А. В. Смирнова, Ю. М. Филиппова, Э. С. Загашвили и др. — М.: Праксис, 2004. — 464 с.;
13. Малахов В. С. Национализм как политическая идеология: Учебное пособие. — М.: КДУ, 2005. — 320 с.

Вилков В. Ю., Суховий О. А. Факторы плюрализма понятий-дефиниций нации

В статье представлен анализ основных идейно-теоретических причин плюрализма смыслов-значений понятия «нация».

Ключевые слова: *конструктивизм, плюрализм, понятие «нация», нация, национализм, идеология.*

Vilkov V. Y. Suhovii O. A. Reasons of pluralism of the concepts-definitions of nation

The article presents the analysis of the basic ideological and theoretical reasons of pluralism of the concept-definition of «nation».

Keywords: *constructivism, pluralism, concept «nation», nation, nationalism, ideology.*

УДК 321:304.4

ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ У СВІТОВИЙ СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР

Перглер Т.І.©

*Кандидат політичних наук, доцент, директор Пражського
філіалу (Чехія) НПУ імені М. П. Драгоманова*

Інтеграція України у світовий соціокультурний простір розглядається з огляду на необхідність збереження національної ідентичності.

Ключові слова: *глобалізація, державотворення, національна ідентичність.*

Глобалізація — це насамперед взаємодія держав, народів, етносів, соціальних спільнот в єдиній системі відносин на планетарному рівні. Водночас, на думку М. Фесенка, це також система відкритого культурного обміну, запозичення зразків поведінки та адаптація культурних стереотипів; це розширення кордонів спілкування в усіх галузях людської діяльності та виникнення єдиного економічного, екологічного, інформаційного простору, що викликає необхідність вироблення узгоджених дій між народами та державами [13, с. 23].

За умов глобалізації та виходу людства на постіндустріально-інформаційний рівень розвитку виникає єдиний соціокультурний простір, що у свою чергу викликає виникнення глибоких культурних протиріч між традиційними та привнесеними цінностями. Як зазначають дослідники Ю. Павленко, М. Головатий та інші, в умовах глобалізації незмірно ускладнюються проблеми людини, людського розвитку і якості життя. Людина «глобалізується», перетворюючись у «глобальну людину». Західний ліберальний індивідуалізм зазнає краху. Декларовані постулати про те, що саме людина самодостатня повинна бути поставлена в центр розвитку як найвища соціальна цінність, руйнуються цинізмом глобальних корпорацій, для котрих понад усе їхні власні інтереси. Вони створюють спеціальні технології маніпулювання людиною: її потребами, її свідомістю, її поведінкою. Свобода людини, її громадянський суверенітет і рівність з урядом і державою глобальні корпорації де-факто не визнають, як не визнають вони і суверенітет слабких і

бідних націй-держав. Дбаючи про свої інтереси, глобальні корпорації руйнують соціальні програми, перешкоджаючи соціалізації розвитку [1; 9, с. 12–15].

Отже збереження власної ідентичності для України постає першочерговим завданням в умовах глобалізації.

Поняття ідентичності має суспільну природу, оскільки саме воно лежить в основі співіснування та взаємодії рівновеликих груп людей. Ідентичність означає розуміння не тільки в межах постановки певних спільних цілей, але й у розподілі відповідальності за їх досягнення, і навіть у готовності до певних жертв як умови збереження групи. Проблема визначення ідентичності лежить набагато глибше, ніж звичайне бажання вольовим чином долучитися до тієї чи іншої спільноти, вдягнувши певні шати та проголошуючи певні гасла. Вона тісно пов'язана з питанням історичності буття спільноти, результатом якого є напрацювання цілого переліку алгоритмів як у сфері соціальної взаємодії усередині спільноти, так і у відносинах з навколишнім світом. Належність до цієї ідентичності визначається не стільки зовнішніми атрибутами, скільки присутністю особистісного переживання.

Збереження ідентичності українського народу має спиратися на національну культуру. Культуру створює особистість; її творить соціальна група і клас; культура є продуктом і способом життєдіяльності нації. Узагальненою ж характеристикою всього цього є положення про те, що її, зрештою, створює народ. Саме тому, будучи класовим (в класовому суспільстві), стратифікаційним (у сучасному постіндустріальному суспільстві) і одночасно національним феноменом, культура завжди містить загальнолюдські цінності, надбання цивілізації. Культура має загальнолюдський характер, розуміння якого безпосередньо пов'язане з розумінням специфіки головного суб'єкта історії — народу [15, с. 258–260].

Нації та народності, класи та інші соціальні групи спілкуються — взаємодіють або конфліктують — між собою. Відомим є й те, що одна й та сама людина водночас може належати до різних спільностей, а також переходити з однієї групи в іншу (соціальна мобільність). Люди живуть в єдиному соціально-культурному та природно-історичному просторі, що позначається кордонами держави, мають спільні інтереси, спільну історію, історичну долю. Все це знаходить певне категоріальне закріплення. Широка спільність людей (націй, класів, етнічних груп,

соціальних верств тощо), об'єднаних в державу, позначається поняттям «народ», «народні маси».

У повсякденній свідомості поняття «народ» охоплює все населення країни, в теорії його сенс пов'язують з нацією (український народ) або з тими верствами населення (класи, нації, народності), що за своїм об'єктивним становищем у суспільному виробництві визначають прогресивний розвиток суспільства. Поняття народу не зводиться до нації, бо народ складають представники різних націй і національностей. Наприклад, поняття «український народ» охоплює не тільки українців (за національністю), а й всіх громадян України, що проживають на її території і є представниками інших націй і національностей.

Народ сам є суб'єктом власної долі, несе відповідальність за свою історію перед нащадками. Народ — головний суб'єкт суспільно-історичного розвитку. Мисляча еліта пропонує народові ті чи інші шляхи розвитку. Керівна еліта спрямовує й організує його практичні дії. Творча еліта відтворює духовні, естетично-моральні, релігійні, загальнокультурні надбання, узагальнює їх та легалізує в контексті загальнокультурних надбань людської цивілізації.

Різноманітні соціальні верстви, класи, що формують народ, піклуються передусім про задоволення своїх власних потреб та інтересів так само, як і конкретна людина за будь-яких обставин думає і піклується спочатку про себе, своїх рідних та близьких. Виникає мозаїка інтересів, що досить часто суперечать один одному. Їх узгоджують регулятивні механізми: мораль, релігія, політика, право, держава, традиції тощо. До того ж, особистий інтерес нерідко поступається громадському, національний — класовому, класовий — особистому, і навпаки. Незмінним лишається одне — постійне (і практично загальне) прагнення людей до щастя, суспільної злагоди, миру й справедливості. Останнє й відтворюється в національній культурі [5, с. 80].

Культура є носієм національних цінностей. На думку багатьох дослідників важливою національною цінністю — нація [6]. Нація утворюється на поєднанні цих засад як інтегруючий інтерес, який відтворюється в культурі, надаючи їй національного характеру і визначеності. Нація має свою територію, життєвий простір. Племінна територіальність складалась найімовірніше стихійно і закріплювалась традицією. Народність скоріш «розривала» територіальну цілісність, ніж об'єднувала. Нація ж (через потребу формування єдиного економічного простору) її консолідує. Нація, що втрачає свою територію, поступово втрачає й організуючу

еднальну енергію, зумовлену цим чинником, перетворюється на соціальну групу значно меншої внутрішньої консолідації. Кожна нація охороняє свою територію, бо то — джерело її живучості, авторитету й визначеності. Саме тому, нація не лише обробляє землю (у первісному значенні культура означала ні що інше, як обробіток землі), але й оспівує «свою землю» в піснях, змальовує її в художніх полотнах. За національним художнім текстом географічні умови існування нації проглядаються завжди. Для одних націй — це гори чи степ, для інших — моря чи ріки, які «вписуються» своєрідними (національними) кольорами чи відтворюються відповідною мелодикою. Понад те, відчутними є навіть такі, здавалося б далекі від культуротворчості предмети, як фауна і флора, які домінують як символи краси і одночасно — символи ідентичності нації. Найбільш ймовірно, все це відбувається на рівні підсвідомого, своєрідного архетипу, «територіальна визначеність» якого є суперважливою складовою. В творчості великих національних митців «географічний» (територіальний) чинник відчувається найбільш вагомо.

Нація формується, як правило, з людей одного етнічного складу. Етнічні ознаки — це самосвідомість, мова, усвідомлення спільності походження, єдиної історії, традицій. За Л. Гумільовим, етнічне формується на біоритміці, тобто має (як і територія) природне походження. Однак, незалежно від джерела формування етнічного, воно, як і «географічний чинник», втілюється в полотно культури безпосередньо. Саме «етнічне» — усвідомлення людиною своєї етнічної тотожності, відчуття спільної історичної долі, схожості почуттів, ідей і поведінки, ідентичність думок і вчинків — надає культурі яскраво вираженого національного характеру [2, с. 97–100].

Не менш суттєвим фактором, який зумовлює національний характер культури, є спільність господарських зв'язків нації. Цей фактор консолідує людей, пов'язує єдиною справою, надією на позитивні результати. Універсалізм економічних зв'язків надає життю надзвичайного динамізму, переміщує великі маси людей з села до міста й забезпечує їх єдність (взаєморозуміння) в умовах соціально-класової поляризації населення на перших фазах розвитку індустріалізму. «Єдина справа» є своєрідною ідейною основою культуротворення в самому широкому розумінні. Вона з'єднує і одночасно виховує волю людей в єдиному потоці культуротворення — відбудови зруйнованого війною господарства, освоєння нових земель, зведення новобудов тощо. Економічні зрушення — предмет гордості нації. Практично завжди вони знаходять

своє відображення в літературі і мистецтві, причому, обов'язково як предмет національної гордості й поваги до власного народу (нації) який здійснив відповідні економічні зрушення.

Не можна не сказати й про такі об'єднувальні чинники, як мова, традиції, звичаї, обряди, культурно-історичні традиції, спільні особливості психічного складу що передаються з покоління в покоління. Немає мови — немає й нації. Також нація згасає, коли гине її культура, порушуються традиції, нехтуються звички, забувається історія. Психологічні особливості формуються в процесі спільного проживання, способів діяльності, спілкування. Зазначену спільність психологічних ознак охоплює поняття «національний характер», який втілюється в полотно культури надаючи їй національної визначеності та однозначності [7, с. 87–88].

На наш погляд, означені інтегративні засади потрібно розглядати лише в їх органічному взаємозв'язку, єдності, взаємозумовленості. Абсолютизація будь-якої з них призведе до викривленого розуміння нації, а відповідно — і національного характеру. В такому ракурсі про теоретичну повноту визначення нації чи національних цінностей культури можна говорити лише умовно. В Україні зараз все більшої популярності набуває концепція української політичної нації, як нації, що формується переважно на основі спільних політичних (державних) інтересів. На думку О. Хорошилова, головним консолідуючим механізмом української політичної нації має бути держава. Задля досягнення національної єдності та консолідації суспільства слід поширювати серед різних соціальних, вікових, освітніх, культурних верств Українського народу ідею спільності історичної долі, переваг тісної співпраці і взаємодопомоги, безпосередньої залежності успішності кожного громадянина України від рівня єдності українського суспільства, що сприятиме формуванню національної ідеї в її широкому, світоглядному розумінні» [14]. Останнє не лежить на поверхні, а відкривається лише з пізнанням, сприйняттям і глибоким співпереживанням специфіки національних відносин. Ясна річ, це також справляє помітний вплив на збереження ідентичності української нації.

Як відомо, національні відносини є одним з виявів системи суспільних відносин, їх особливою складовою і мають відносно самостійний статус. Наріжним каменем мудрої організації суспільного життя є зважене врахування специфіки національних відносин, проведення продуманої, обґрунтованої національної політики. Зазнаючи впливу економічних, політичних, суспільно-побутових відносин, національні

відносини, з свого боку, чинять зворотну дію, вносять певний колорит в усі сфери суспільного життя та культуротворення [6].

Національні відносини існують у таких основних формах: взаємозв'язки між націями; особистісні стосунки представників різних націй; стосунки між людьми однієї й тієї ж нації. У специфіці національних відносин відбиваються критеріальні ознаки нації — територіальні, етнічні, економічні, загальнокультурні та психологічні. Національні відносини складаються саме через них. Історія свідчить про складність формування та суперечливість визнання території існування нації (національної території).

Етнічні особливості фігурують, як правило, в стосунках представників різних націй, економічні — на рівні міждержавного спілкування, загальнокультурні та психологічні — на всіх рівнях, у всіх підрозділах суспільного життя. Загальнокультурне та психологічне в національних відносинах взагалі посідають особливе місце, відіграють важливу роль. Національні відносини мають різні форми буття. Існують як органічно вплетені в систему матеріальних та ідеологічних відносин, як їхній специфічний бік, тобто відносно самостійно. Центр ваги в них часто зміщується в галузь надбудови: мова, свідомість, культура, психологія. Надзвичайно важливу роль в бутті народів відіграє національний характер [11, с. 114–117].

Етнічні чинники консолідації в умовах в умовах глобалізації виступають головною силою побудови в Україні демократичного суспільства, в якому будуть рівною мірою забезпечені національні і культурні потреби усіх етнічних груп, подолані форми відчуженості на рівні національних спільностей і на особистому рівні. Оскільки нація є однією із форм існування етносу, то всі структурні елементи етнічної ієрархії (етнічна група — етнічна меншина — нація — етнос) є одновимірними у розумінні своїх функцій як людських спільнот, що існують у конкретних суспільно-історичних умовах

І.Іванов визначає такі головні етнічні фактори консолідації української нації: формування української політичної нації; спільність соціально-етнічних інтересів української нації з інтересами інших етносів у побудові незалежної держави; розвиток мов і культур етнічних груп; єдність українського й російського компонентів в її етнічній структурі; налагодження власного конкурентоспроможного виробництва; забезпечення матеріального добробуту етнічних груп, усієї країни; розвиток політичної культури, формування національної свідомості,

національно-культурної єдності, духовної захищеності українського суспільства; створення концепції національної злагоди; розвиток етнічної ідентифікації і самоідентифікації, серед яких важливу роль відіграють ідеали, цілі, традиції, пам'ять народу, мислення; єдність соціального й етнічного в національному; досягнення злагоди між етносами, які проживають на Заході і Сході України [3, с. 59–60].

Поліетнічна структура українського суспільства — об'єктивна реальність, яка має глибоке історичне коріння. Кінець XVII століття можна вважати завершальним рубежем формування українського етносу: визначилась територія, склалася українська розмовна мова, економічні зв'язки об'єднали всі українські землі, сформувалися риси етнічної культури, побуту і звичаїв, виникла українська державність у вигляді козацької республіки.

Отже, етнічні чинники — це складові елементи національного, започатковані в глибині століть, які склалися внаслідок природного розвитку на основі специфічних особливостей свідомості й етнічної психології, спрямованої на збереження і розвиток самобутності українського народу, його мовно-духовної ідентичності, економічних зв'язків і територіальної цілісності. Етнічне пов'язано з соціальним, а разом обидва процеси становлять національне. Саме цим пояснюється той факт, що національне міцно пов'язане і переплетене з соціально-економічною, політичною та духовною сферами життя суспільства.

В Україні не існує єдиного загальнопідтримуваного проекту національної ідентичності, що ґрунтується на національній ідеї, яка може сконсолідувати населення всіх регіонів та представників усіх етнічних, мовних, релігійних, політичних тощо груп. Натомість спостерігається конкуренція та дискусія щодо кількох проектів національної ідентичності з характерними тільки для них національними ідеями та ідеалами. Загалом ці проекти можна поділити на дві основні групи, підґрунтям яких є етнічні цінності (етнічна група) та пріоритет громадянських прав і свобод (громадянська група)

Важливою проблемою, що підіймається в обох групах є проблема статусу російської мови в Україні

Враховуючи те, що мовна проблема значною мірою регіонально зумовлена (так, тезу про те, щоб російська і українська мови були державними по всій країні, на заході підтримують 6,8%, в центрі та на півночі — 24%, на півдні — 42,5%, на сході — 71,6%) [8], а також те, що проглядається непоступливість сторін, можна стверджувати, що

вона перетворюється не просто на протистояння прихильників і противників зміни статусу російської мови, а й стає критерієм розподілу на «свій — чужий»

Те, що не існує універсального проекту національної ідентичності, виштовхує наперед альтернативні об'єднавчі ідеї (етнічні, релігійні, мовні, регіональні тощо), провокуючи цим розвиток комплексу негативних для української держави явищ, а саме регіоналізм, міжрегіональне, мовне, міжконфесійне, міжетнічне, політичне протистояння, ксенофобію та сепаратизм

Питання об'єднання українською національною ідеєю різних шарків народу України, тобто народу, який проживає на території України, є складним. І не лише через його багатомірність, а й через методологію визначення національної ідеї, ідеї, яка має єднати не лише український етнос, а й увібрати в себе інтереси усіх етносів, що проживають на території України, тобто інтереси народу України

Крім того, як зазначає Д. Сладкий [10, с. 117–118], національна ідея повинна мати серед інших і такі риси:

— інтегративність — полягає в тому, що національна ідея є уособленням інтересів етносів, які проживають на території України;

— всезагальності — національна ідея виражає інтереси не лише найбільшої етнічної групи, а й інших етносів, що живуть на території країни;

— варіативності — здатність до змінюваності відповідно до реалій об'єктивної дійсності;

— системність — національна ідея становить собою органічно об'єднану сукупність ідей;

— динамічність — національна ідея як система розвивається та функціонує відповідно до законів розвитку динамічних систем; • демократичність — національна ідея максимально враховує інтереси усіх етносів, що структурно належать до нації;

— диверсифікованість — різнобічний розвиток національної ідеї полягає у розвитку ідеї усіх етнічних груп;

— відкритість — національна ідея не є догмою, вона є відображенням бажання нації бути, тому будь-які ідеї, інтереси тощо, які відповідатимуть загальному напрямку розбудови нації, обов'язково враховуватимуться і відобразатимуться в національній ідеї;

— гнучкість — забезпечення інтересів усіх етнічних груп на підставі оптимального співвідношення, узгодження, взаємодії та мінімізації дискримінації інтересів етнічних груп;

— світоглядна цінність — національна ідея має враховувати не лише потреби сьогодення, а й історичну спадщину нації, традиції її минувшини;

— прогностичність — національна ідея спрямовує поступ нації до певної моделі, тобто національна ідея є виявленням сьогоденні станом майбутнього нації;

— дуальність — спорідненість як об'єктивних чинників (історичні традиції, мова, культура, територія), так і суб'єктивних (національна самосвідомість, національна психологія, національний менталітет, національний характер)

Значну роль у формуванні національної ідеї, на засадах якої сформується національна ідентичність, могла б відігравати держава. Однак низький рівень довіри до держави як сукупності інституцій, що виконують владні функції, сьогодні не дає їй змоги виступити авторитетним ініціатором націєтворення. Тому можливим нині шляхом поєднання інтересів усіх груп населення є шлях консенсусного суспільного договору, що зміг би вирішити основні протиріччя сучасного націо- та державотворення і, таким чином, закласти міцне підґрунтя подальшого розвитку країни. У цьому контексті слід зосередитись на:

— відновленні довіри до держави як сукупності інституцій, покликаних гарантувати захист прав і свобод громадян України;

— проведенні конституційної реформи, метою якої стане збалансування владних повноважень усіх гілок влади. Це дасть можливість мінімізувати міжвладні конфлікти, які нині завдають відчутних ударів по авторитету держави;

— підвищенні ефективності боротьби з проявами корупції;

— розробці та реалізації стратегічного пріоритету (зазначеного в Указі Президента «Про стратегію національної безпеки України») щодо досягнення національної єдності та консолідації суспільства шляхом подолання як об'єктивних, так і штучних суперечностей соціокультурного, конфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального та регіонального характеру [12], програми з чітко окресленим комплексом заходів та колом виконавців, на сприянні консолідації українського суспільства;

— створенні стратегії гуманітарного розвитку держави, яка визначила б чіткий вектор державної політики у гуманітарній сфері загалом.

Досвід ХХ сторіччя підтверджує, що національна ідея, народжена державою, є прологом до тоталітаризму, хоча й може певний час цементувати націю, але зрештою веде до національної трагедії. Ось чому за умов демократії за державою має залишатися лише координуюча функція, а безпосередніми суб'єктами комунікації мають стати інститути громадянського суспільства: недержавні громадські організації, соціально відповідальні мас-медіа, органи місцевого самоврядування, наукові та навчальні заклади [4, с. 113].

Література:

1. Головатий М. Обережно — глобалізація / М. Головатий // Освіта і управління. — 2004. — Т. 7. — № 2. — С. 24–29.
2. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. — М.: Рольф, 2002. — 560 с.
3. Іванов І. Соціально-етнічні фактори консолідації українського суспільства / І. Іванов // Нова політика. — 1999. — № 3. — С. 58–61.
4. Костирев А. Ціннісна комунікація як умова консолідації української нації / А. Костирев // Політичний менеджмент. — 2007. — № 5. — С. 105–116.
5. Кострюков С. Загальнолюдські та національні цінності / С. Кострюков // Вища освіта України. — 2008. — № 3. — С. 74–83.
6. Кравченко Н. И. Политические и другие социальные ценности / Н. И. Кравченко // Вопросы философии. — 2005. — № 2. — С. 3–16.
7. Мадіссон В. В. Сучасна українська геополітика / В. В. Мадіссон, В. А. Шахов. — К.: Либідь, 2003. — 176 с.
8. Мовний баланс України. Співвідношення української та російської мов в різних сферах громадського та приватного життя. — Гуляй-Поле. Російсько-українське обозрение. — 21.03.07. — <http://www.politua.ru/humanitarian/292.html>
9. Павленко Ю. Цивілізаційні аспекти глобальних протиріч у сучасному світі / Ю. Павленко // Освіта і управління. — 2004. — Т. 7. — № 2. — С. 9–17.

10. Сладкий Д. Національна ідентичність як фактор національної та міжнародної безпеки/Д. Сладкий//Політичний менеджмент. — 2008. — № 2. — С. 110–119.
11. Степіко М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз)/М. Т. Степіко. — К.: Товариство «Знання», 1998. — 251 с.
12. Указ Президента України від 12 лютого 2007 року № 105/2007 «Про Стратегію національної безпеки України»: <http://www.president.gov.ua/documents/5806>.
13. Фесенко М. У вирі перемін/М. Фесенко//Політика і час. — 2006. — № 5. — С. 23–31.
14. Хорошилов О. Українська політична нація: сценарій конституювання/О. Хорошилов//Політичний менеджмент. — 2004. — № 5. — С. 23–30.
15. Шморгун А. А. Этнонациональное измерение глобальных цивилизационных тенденций нового и новейшего времени/А. А. Шморгун//Цивилизационные модели современности и их исторические корни; под ред. Ю. Н. Пахомова. — К.: Наук. думка, 2002. — С. 258–323.

Перглер Т. И. Проблема сохранения идентичности в условиях интеграции Украины мировое социокультурное пространство

Интеграция Украины в мировое социокультурное пространство рассматривается с учетом необходимости сохранения национальной идентичности.

Ключевые слова: *глобализация, государства, национальной идентичности.*

Pergler T. I. Problem of preservation of identity in the conditions of integration of Ukraine into the global socio-cultural space

Integration of Ukraine into the global socio-cultural space was reviewed given the necessity of preservation of national identity.

Keywords: *globalization, state creation, national identity.*

УДК: 323.1

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У СТРУКТУРІ РІЗНОМАНІТНИХ ТИПІВ СУСПІЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Хомрач В. П. ©

Аспірантка кафедри політології КНУ імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена аналізу феномену національної ідентичності, та його визначенню через характеристику інших типів ідентичності.

Ключові слова: *ідентичність, національна ідентичність, політична ідентичність.*

У 1991 році Україна постала як незалежна держава, котра не мала спільної сформованої ідентичності, що є основою якісного розвитку та подальшого становлення як успішної держави. Процеси формування ідентичності обумовлені рядом факторів, що зумовлює її диференціацію і відповідно різну типологію. Нині існує багато різновидів ідентичності, які взаємопов'язані і, своєю чергою, безпосередньо впливають на процеси соціально-політичного розвитку, унеможливаючи лінійний розвиток різних країн, наприклад, у напрямку переходу від недемократичного до демократичного режиму, що створює певну проблему як для політичної практики, так і для політичної науки, що й свідчить про актуальність даної проблематики.

Отже, метою статті є визначення національної ідентичності через сукупність ознак інших типів ідентичності.

На теоретичному рівні проблему ідентичності почали розробляти на початку ХХ століття західні дослідники. Спочатку це поняття адаптували лише до соціальної сфери, але пізніше, з усвідомленням процесів глобалізації, воно набуло значно ширшого значення.

Отже, перш ніж перейти до характеристик типів ідентичності, варто розглянути саме поняття «ідентичність».

Вагомий внесок у розвиток поняття ідентичності зробили представники соціально-філософських наук, зокрема у логіці — Г. Фреге, Б. Рассел; у філософії — Платон, Арістотель, Г. Ляйбніц, Дж. Локк,

Ф Шелінг, Г. Гегель; у соціально гуманітарному знанні — Е. Фромм, Е. Еріксон, Д. Юм, В. Гумбольдт,

В українській філософській думці XIX–XX ст. даній проблематиці приділяли увагу Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, П. Юркевич, І. Франко, М. Грушевський та ін.

Зараз ідентифікаційними процесами в Україні займаються такі дослідники як М. Обушний, Л. Нагорна, О. Картунов, І. Кресіна, Ю. Римаренко, М. Шульга, М. Рябчук та ін.

Розглядаючи саму етимологію поняття «ідентичність» (від грец. *Identicus* — однаковий, тотожний), варто зауважити про її двозначність. По-перше, — тотожність особи самій собі, по-друге, — виняткова схожість з кимось або чимось. (посилання).

У англійській мові — «*identity*», французькій — «*identite*» — це поняття означає не тільки «тотожність», але ще «особу», «особистість».

Само поняття ідентичність дуже часто використовується поряд з поняттям «ідентифікація», що походить з латинської мови і означає ототожнення, уподібнення. Філософський енциклопедичний словник визначає ідентифікацію як дію, спрямовану на встановлення ідентичності. Американський політолог С. Гантінгтон, розглядаючи ідентичність як продукт самосвідомості, виокремлює декілька ключових моментів:

1. Ідентичність притаманна як окремим індивідам, так і групам індивідів. Групова ідентичність є більш сталою, на відміну від того, що індивід може коригувати її, перебуваючи в певній групі.

2. Ідентичність піддається конструюванню, людина сама може її формувати чи то за обставинами, чи то за власним бажанням, чи то під певним тиском.

3. Ідентичності визначає сама людина, але вони є результатом взаємодії конкретної людини чи групи осіб.

4. Значення альтернативних ідентичностей є ситуативним, проявляється під час взаємодії з суспільством.

В. Євтух говорить про внутрішній і зовнішній аспект ідентичності. Внутрішній передбачає самоідентифікацію особи, а зовнішній — її ототожнення з іншими. Дослідник пропонує наступну класифікацію типів ідентичності: просторово-територіальна, політико-громадянська, соціокультурна та релігійна.

Просторово-територіальна — ототожнення себе з конкретним місцем проживання, регіоном, країною, континентом або світом. Відповідно розглядає локальну, регіональну, геополітичну, континентальну ідентичність та ідентифікацію себе як громадянина світу.

Політико-громадянська — усвідомлення себе громадянином певної держави, свою приналежність до нації та політичних структур суспільства, у якому проживає. Відповідно розрізняє громадянську, національну та політичну ідентичність.

Соціокультурна — участь у соціальних структурах та соціальних відносинах, співвіднесення себе з етнічною спільнотою або з окремими якісними характеристиками притаманними цій спільноті. Відповідно — соціальна, етнокультурна та етнічна ідентичність.

Переходячи до розгляду типів ідентичності, варто зазначити про вагомий внесок у дослідження колективних типів ідентичності, який зробив Е. Сміт, написавши працю «Національна ідентичність». Головним чинником, що формує ідентичність, він називає рід. Саме родова ознака лягла в основу класифікації типів ідентичності і є головною, на його, думку спільною ланкою з ними. Тож, Е. Сміт виокремлює наступні види ідентичностей: родова, місцева або регіональна, соціоекономічна, класова, релігійна, етнічна. [7, с. 24]

Інший дослідник у галузі психології Е. Макаренко говорить про три види ідентичності: етноцентричну, поліетнічну, трансетнічну.

Етноцентрична ідентичність — орієнтація людини тільки на свою етнічну спільноту, з якою пов'язана етнічна спорідненість, життєві настанови.

Поліетнічна ідентичність характеризується рівноцінним сприйняттям декількох етносів, знанням декількох мов, перебуванням у різних культурних середовищах.

Трансетнічна ідентичність передбачає ситуацію, за якої особистість не ототожнює себе з певним етносом, а вважає себе громадянином світу.

Сучасна політична наука налічує дуже багато верифікацій та іпостасей ідентичності. Розглянемо найпоширеніші з них.

Етнічна ідентичність являє собою результат емоційного ототожнення суб'єкта з певною соціальною спільнотою, виражене у почутті спільності з іншими членами цієї групи, визнанні їх життєвих цінностей та основних характеристик. Етнічна ідентичність формує суб'єктивний статус особи, який може відрізнятись від об'єктивної етнічної прина-

лежності. Вважається, що основним моментом у формуванні власної етнічності є контакт із представниками іншого етносу. Хоча не виключається можливість ідентифікації особи одночасно з декількома етносами.

Культурна ідентичність, у свою чергу, виражає належність людини до певної культури. Культура як комплекс соціального буття, досягнення цілей характеризує суспільство як сформований колектив. Кожна культура втілює специфічний набір способів соціальної практики певної історичної спільноти людей. З часом її почали диференціювати за соціальними, конфесійними, політичними та іншими критеріями.

Регіональна ідентичність — це результат процесу ототожнення себе з територією проживання, соціально-культурним досвідом та специфікою регіонального життя. Вона включає в себе знання про специфіку власної «територіальної» групи, усвідомлення себе її членом та піднесення її значущості серед інших груп різних рівнів. Регіональна ідентичність є ієрархічною, оскільки містить декілька рівнів, що відображає специфіку належності до декількох територій (від рідного села до країни вцілому). В залежності від цього може слугувати або консолідуючим чинником, або навпаки дезінтегруючим.

Геополітична ідентичність проявляється в самобутності тієї або іншої країни чи народу, а також у пов'язаних із цим уявленнях про місце і роль країни на міжнародній арені. Характерними ознаками геополітичної ідентичності є географічний простір або комплекс географічних ознак, геополітична роль і місце держави у світі, уявлення про політико-географічні ознаки.

Цивілізаційна ідентичність — проявляється у належності індивіда, соціальних груп і народів до певної цивілізації. Це найвищий рівень соціокультурної самоідентифікації населення. У її основі знаходиться відносно стала міжетнічна спільність людей, яка тривалий час проживає в одному регіоні і базується на єдності історії, культурних цінностей, норм та ідеалів.

Громадянська ідентичність — результат процесу усвідомлення людиною своєї причетності до спільноти громадян тієї чи іншої держави.

Політична ідентичність визначається як ототожнення особи з певною політичною організацією, групою, лідером та веде за собою прояви стійких зв'язків політичної поведінки, що виявляються у процесі волевиявлення громадянина, підтримці окремої політичної партії або

лідера. Політична ідентичність формується в результаті процесу політичної ідентифікації, який у свою чергу є частиною процесу соціалізації і залежить від об'єктивних та суб'єктивних факторів.

Ключовим компонентом політичної національної ідентичності П. Алтер вважав наявність у громадян політичної свідомості, рівності перед законом (Politically Aware Citizens Equal Before the Law). [5, с. 26]

Вітчизняний дослідник О. Резнік акцентує увагу на тому, що політична самоідентифікація особи — це процес солідаризації особи з окремим політичним лідером, із певною політичною спільнотою, з ідеологією соціальних груп, їхніми політичними символами. У процесі ідентифікації, особа бере на себе певну політичну роль з обов'язковим правами, привілеями, освоює і втілює певні політичні ідеали, цінності і погляди в життя [6].

Інший науковець у галузі соціології Е. Еріксон [5, с. 27] говорить, що політична ідентичність надає індивідові почуття самототожності, власної істинності, повноцінності, співпричетності до світу та інших людей, почуття знайденої адекватності і стабільного опанування особистістю власного «Я» незалежно від змін останнього і ситуації; здатність особистості до повноцінного розв'язання завдань, що постають перед нею на кожному етапі розвитку. У подібних спільнотах реалізуються основні людські потреби (від примітивних до творчих і духовних). Суспільство як єдина одиниця або спільнота виступає найбільшим суб'єктом соціальної ідентичності.

Також політичну ідентичність можна визначати як особливий вид соціальної ідентичності, спрямований на самовизначення індивіда, групи в політичному плані за допомогою ідентифікації з політичними інститутами, що передбачає участь груп та індивідів у політичному процесі, а також взаємини всередині групи і з іншими подібними групами. Політична ідентичність означає ототожнення індивідом себе з певною політичною групою або політичним лідером і передбачає сприйняття поглядів і переконань даної політичної групи.

Політична ідентичність виникає на трьох рівнях. На особистісному (мікросоціальному) рівні людина ідентифікує себе з найбільш значущими в її житті людьми (сім'єю, друзями, товаришами по службі тощо), на соціальному рівні — з певними соціальними групами (тендерними, віковими, професійними тощо), а на макросоціальному рівні — з найбільш широкими категоріями, такими як етнос, нація, культура, релігія чи політичне утворення [5, с.280–283]. Між політичною ідентичністю і

єдністю та стабільністю суспільства, його політичною системою існує пряма залежність: чим сильніша політична ідентичність членів суспільства, тим воно стабільніше; слабка ідентичність може стати передумовою розколу суспільства.

У системі ієрархії ідентичності одне з повідних місць посідає *національна ідентичність*, так як являє собою синтез етнічної та політичної. Пояснимо це тим, що нації, на самперед є етнополітичним утворенням. Самому поняттю «*національна ідентичність*» в наукових колах приділяється значніша увага. Воно є предметом міждисциплінарного дослідження. Тому і в гуманітарних, і суспільних науках це поняття має різні дефініції.

Загалом у сучасній політичній науці національна ідентичність розглядається у двох основних формах: як соціально-політична або громадянська і як етнонаціональна ідентичність, основу якої становить певний етнос і його культура. Перший тип є завершеною формою розвитку етносу, так як його культура і етнічність поглинають культуру і етнічність меншин. Другий тип базується на основі використання організаційних, ідеологічних ресурсів держави, котра надає перевагу соціально-політичному змісту національної ідентичності.

Вчений П. Алтер диференціював концепцію культурної національної ідентичності (Cultural National Identity) і громадянської політичної ідентичності (Civil National Identity). До основних компонентів культурної ідентичності їм були віднесені спільність: традицій (Common Heritage); мови (Language); місця проживання (Distinct area of Settlement); релігії (Religion); звичаї (Customs); історії (History). Політологічний аналіз поняття «національна ідентичність» підкреслює певні владні пріоритети як елементи національної ідентичності. Об'єктивними ознаками національної ідентичності є: наявність громадянства, спільність суспільно-політичного життя, економічних інтересів, спільна офіційна мова, спільність духовних цінностей. Показовим для національної ідентичності є можливість вибору, коли громадянин сам обирає свою долю, делегуючи всі повноваження тим, кого він ідентифікує з собою. Національна ідентичність передбачає спільність орієнтирів і настанов, що є тотожними у формах і засобах досягнення цілей. Належний показовий рівень національної ідентичності показує пряме інтелектуальне та емоційне ототожнення себе з конкретним політичним суб'єктом, інтеграцію до визначеної групи, усвідомлення

політичних ролей, стереотипів і зразків поведінки, оптимізації політичних норм і цінностей.

Національна ідентичність є своєрідним індикатором, який дозволяє безпосередньо спостерігати за процесом єднання громадянського суспільства та органів державної влади, інтеграції її суб'єктів у політичну структуру суспільства, та вектор розвитку політичних процесів.

Національна ідентичність, національне самовизначення і формування нових держав є головним джерелом гідності й самоповаги для населення, але вони створюють також стимули для етнічної однорідності і відповідно спрямовують зусилля зробити маргінальними інші етноси. Дослідники у цій галузі наголошують на походженні етнічної ідентичності, а також на засобах, за допомогою яких реалізується мобілізація етнічних спільнот, та їх здатність досягати поставлених цілей, виживати у нестабільному середовищі. При цьому увага акцентується на тому, що ключовим елементом у визначенні та відтворенні національної ідентичності є лінгвістичні ознаки [3, с. 140].

Важливе значення має співвідношення загальнонаціональної та регіональної ідентичності. В ідеалі вони можуть гармонійно поєднуватися. Прірва між ними створює підґрунтя для сепаратистських настроїв, які можуть актуалізувати відповідні дії, що ведуть до руйнування цілісності держави.

Політична та етнічна ідентичності існують одночасно і паралельно. Руйнування однієї (політичної або етнічної) ідентичності зовсім не призводить до втрати іншої.

Тож, національна ідентичність — це самовизначення особи в національному контексті, усвідомлення власної приналежності до певної нації, етносу та її системи культурних і духовних цінностей: історії, мови, релігії, етичних норм, тощо.

На сьогоднішній день політична думка налічує дуже широкий спектр різновидів ідентичності. Важливим є і той факт, що людська свідомість може включати в себе декілька типів ідентичностей — загальнолюдської, статевої, вікової, національної, культурної та ін. Але протягом життя людини вони не є сталими, а постійно змінюються і по новому переосмислюються. На це впливає багато причин, починаючи від власних особистісних переконань і настанов і закінчуючи сучасними глобалізаційними процесами.

Література:

1. Вінникова Н. А. Теоретичні інтерпретації політичної ідентичності Європейського Союзу/Н. А. Вінникова//Вісник ОНУ: соціологія і політичні науки. — 2007. — Т. 12. — Вип. 6. — С. 340–348.
2. Здравомыслов А. Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве/Здравомыслов А. Г. 2-е изд. — М.: Аспект Пресс, 1999. — 286 с.
3. Иванов І. В. Феномен політичної ідентичності: політологічний аспект/І. В. Иванов//Грані. — 2012. — Вип. 4 (84). — С. 139–142.
4. Нагорна Л. П. Національна ідентичність в Україні/Л. П. Нагорна. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — К.: ІПіЕНД, 2002. — 271 с.
5. Пашина Н. Політична ідентичність особи соціально-психологічний підхід//Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. — К., 2010. — Вип. 35. — С. 3.
6. Резнік О. С. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства/О. С. Резнік; Інститут соціології НАН України. — К., 2003. — 183 с.
7. Сміт Е. Національна ідентичність/Е. Сміт. — К.: Основи — 1994. — 224 с.

Хомрач В. П. Национальная идентичность в структуре разнообразных типов общественной идентичности.

Статья посвящена анализу феномена национальной идентичности и его определению через характеристику других типов идентичности.

Ключевые слова: *идентичность, национальные идентичности, политическая идентичность.*

Khomrach V. National identity in the structure of various types of social identity.

The article analyzes the phenomenon of national identity and its definition through characterization of other types of identity.

Keywords: *identity, national identity, political identity.*

УДК 323.1 (477)

ПРОБЛЕМА МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Єльнікова М. М.[©]

Аспірантка Національного інституту стратегічних досліджень

Розглянуто проблему міжетнічної толерантності в науковому дискусії.

Ключові слова: *толерантність, міжетнічна толерантність, терпимість, ідентичність, консолідація.*

Теоретично найбільша ймовірність виникнення конфліктних та кризових ситуацій існує в умовах поліетнічності суспільств і держав, де представники різних етносів виробили в процесі етногенезу власну культуру, традиції, систему цінностей, світогляд, геополітичні та життєві орієнтації.

Зважаючи на те, що за даними Всеукраїнського перепису населення на території України проживають представники понад 130 національностей та народностей і кожен із цих представників вважає той чи інший регіон нашої країни своєю Батьківщиною, очевидно, що українське суспільство є мультикультурним зі складною структурою ідентифікацій, які не завжди мають спільні національні засади.

Проблема міжетнічної толерантності є важливою умовою стабільності національних держав, запорукою їх демократичного розвитку та забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Вкорінення принципу толерантності у систему соціальних, міжетнічних та міжнаціональних відносин є ще й критерієм культури демократії.

Значною мірою саме науково обґрунтоване розуміння причин і характеру конфліктів у сучасному світі, а також шляхів викорінювання політичної й релігійної ворожнечі допоможе об'єднати різні групи і верстви населення в умовах демократизації України, розвитку і становлення громадянського суспільства.

У цілому поняття толерантності у світовій культурі та філософській думці застосовувалося ще за часів античності. Відносини, які існували в той час між окремими особистостями, а також представниками різних думок і віровчень, можна визначити як толерантні. Звісно, тодішнє

розуміння та трактування цього соціокультурного явища відрізнялося від сьогоденного. Як суспільне явище толерантність віддзеркалювала потребу в проявах релігійної терпимості під час діалогу та взаємодії різноманітних культурних традицій та практик, слугувала однією з підстав для пізнання інших культур, створювала передумови розуміння та прийняття.

Розширення значень категорії толерантність у історичному контексті у філософській та політичній думці Нової Доби, пояснювалося, насамперед, потребою у знаходженні дієвих можливостей для пошуку шляхів зменшення негативного впливу релігійних конфліктів на суспільство. Воно стало інтелектуальною відповіддю на тогочасні виклики, порожені релігійними війнами тієї доби.

Одним із найвизначніших представників дискурсу толерантності в XVIII столітті був Вольтер. Йому присвоюють вислів: «Я не згоден з тим, що ви говорите, але віддам своє життя, захищаючи ваше право висловити свою думку». У цьому афоризмі закладені основи класичної теорії толерантності. Проте своє перше теоретичне вираження поняття толерантності одержало в творах Дж. Локка [1, с. 213].

Наприкінці XVII століття, в 1685 році, з'явився відомий трактат британського філософа Дж. Локка «Листи про толерантність» [2, с. 91–135]. Філософська категорія толерантності формулювалася в цьому творі в контексті існування проблеми релігійної нетерпимості. У своїх роботах Дж. Локк артикулював тріаду «свобода-закон-розум», яка відобразила визначальні особливості ліберальної західної цивілізації [3, с. 36].

З праць Дж. Локка можна зробити один з висновків, який стосується питання існування вільного розуму у взаємозв'язку з принципом толерантності: розум неможливий без свободи думки, без свободи дослідження, сумніву, без релігійної свободи, без толерантного ставлення до іншої віри, інших поглядів на світ. Саме таким чином Дж. Локк спричинився до створення світоглядного висновку, який багато в чому визначив новочасну філософію — «свобода думки, слова, релігійних переконань є запорукою свободи в усіх інших сферах» [3, с. 48].

Займався дослідження питання толерантності екзистенціаліст та релігійний філософ Габріель Марсель. У своїй праці «Феноменологія і діалектика толерантності», він, досліджуючи релігійні та екзистенційні виміри цього явища, дійшов висновків, що толерантність внутрішньо іманентна людям. У цьому ж таки екзистенціальному вимірі толерантність як цінність та ключова детермінанта особистісної свободи була

артикульована у праці Д. Мілля («Про свободу»). У ній толерантність трактується не лише як чинник існування свободи, але і як засаднича передумова для існування індивідуальності [4, с. 14]. Вивчаючи проблему свободи індивіда, дослідник підкреслює цінність толерантності як запоруки свободи індивіда від державного втручання в його приватне життя і впливу більшості суспільства на нього. Своєю чергою, свобода сприяє різноманіттю світу.

Вже у ХХ столітті, коли відбувалося поступове переосмислення проблем та підвалин культурного діалогу та лунала критика концепцій евроцентризму, толерантність поступово ставала однією з домінуючих характеристик, завдяки якій уможливлувалося співіснування та міжкультурна взаємодія.

Так, одним із фундаторів філософського конструктивізму є К. Леві-Стросс. Своєю критикою евроцентризму він поклав край етноцентризму західного мислення. Його філософсько-світоглядне обґрунтування міжкультурного діалогу, цінності збереження самобутності, взаємозв'язку культурної розмаїтості й історичного прогресу виступають методологічною основою розуміння толерантності. «Світова цивілізація може бути тільки коаліцією, у світовому масштабі, культур, кожна з яких зберігає свою самобутність ... Треба врятувати факт розмаїтості, а не історичне стримування, що надається йому кожною епохою... Толерантність не є споглядалною позицією, роздачею індульгенцій тому, що було, і тому, що є. Це динамічна настанова, вона складається в передбаченні, розумінні й просуванні того, що бажає бути...» [5, с. 353].

У Новій філософській енциклопедії толерантність визначається «як якість, що характеризує ставлення до іншої людини як до рівної й гідної особистості й виражається у свідомому придушенні почуття неприйняття, викликаного всім тим, що знаменує в іншому інше (зовнішність, манера, мова, смаки, спосіб життя, переконання й т. п.). Толерантність припускає настроєність на розуміння й діалог з іншим, визнання й повагу його права на відмінність» [6, с. 21].

Знайшла поширення у суспільному і науковому дискурсі позиція одного з дослідників питань толерантності Владислава Лекторського, який у праці «Про толерантність, плюралізм та критицизм» [7, с. 46–54] визначає чотири можливі способи розуміння толерантності: толерантність як байдужість; толерантність як неможливість взаєморозуміння; толерантність як розширення власного досвіду і критичний діалог. Останнє розуміння феномену толерантності в цьому вимірі

фактично відображає процес віднаходження адекватних відповідей на виклики глобалізованого суспільства щодо можливостей вільного міжкультурного діалогу змін та формування відповідних політик з боку держави. З огляду на це феномен толерантності сьогодні є не просто однією з категорій етики, але й принципом міжнародного права, політичним принципом.

Філософське розуміння толерантності полягає у визнанні її як світоглядної позиції індивіда та суспільства. Важливим фактором світоглядної свободи особистості є толерантність як укорінений у суспільстві принцип саморозвитку соціуму. У вузькому смислі толерантність можна розуміти як настанову на терпимість щодо іншого погляду на предмет, як настанову на незалежність, автономність індивіда, його особисту відповідальність за свої переконання й вчинки, неприпустимість силового нав'язування будь-яких світоглядних настанов незалежно від того, наскільки привабливими ці настанови би не уявлялися.

У словниках термін толерантність найчастіше розглядається як синонім «терпимості» з посиланням на те, що поняття «толорантність» похідне (від лат. *tolerantia* — означає терпимість) [8, с. 669]. Таке розуміння закріплене й у Декларації принципів толорантності, проголошеної й підписаної ЮНЕСКО 16 листопада 1995 р. У цій Декларації толорантність визначається як «повага, прийняття і висока оцінка багатой різноманітності наших світових культур, форм вираження і шляхів людського буття. Вона виховується знанням, відкритістю, комунікацією і свободою думки, совісті і вірувань. Толорантність — це гармонія в різноманітності. Вона є не лише моральним обов'язком, а також політичною і правовою вимогою» [9].

Таке визначення допомагає розкрити сутність толорантності в соціальному аспекті, її онтологічний, гносеологічний і аксіологічний аспекти.

Сама по собі толорантність (політична, ідеологічна, моральна тощо) ще не забезпечує дійсного взаєморозуміння між представниками різних етносів, соціальних груп як носіїв різних культур. Толорантність завжди нестабільна, оскільки виникає у конфліктній ситуації, і сама по собі не розв'язує конфлікту, не усуває його причин, не знімає протиріч між воюючими сторонами. Вона лише переводить розвиток конфлікту у відносно мирне, ненасильницьке русло. Відтак, толорантність є першим ступенем позитивних взаємовідносин, що утворюють триаду «толорантність–повага–співробітництво».

Сучасна російська дослідниця Н. М. Федотова, аналізуючи проблему толерантності як світоглядної та інструментальної цінності, запропонувала наступне визначення. Згідно з ним, толерантність — це визнання легітимності законних інтересів іншого, що не розходяться з мораллю, і відвертість по відношенню до його досвіду, готовність до діалогу і до розширення власного досвіду у цьому випадку [10, с. 10].

Вивчав проблему толерантності у контексті соціологічного дослідження і російський вчений-соціолог М. С. Мацьковський. Спираючись на стандартний перелік змінних соціологічного аналізу, він виділив наступні сфери толерантності:

гендерна толерантність — неупереджене ставлення до представників іншої статі, неприпустимість апріорного приписування людині недоліків іншого статі, відсутність ідей про перевагу одної статі над іншою;

вікова толерантність — неупередженість до апріорних «недоліків» людини, пов'язаних з її віком (цілком може поєднуватися із прийнятною у багатьох культурах повагою до осіб похилого віку);

освітня толерантність — терпиме ставлення до висловлювань і поведінки людей високоосвічених людей до людей з низьким рівнем освіти і навпаки;

міжнаціональна толерантність — ставлення до представників різних націй, здатність не переносити недоліки і негативні дії окремих представників національності на інших людей, ставитися до будь-якої людини з позиції «презумпції національної невинності». До крайніх проявів міжнаціональної інтолерантності відносять етноцентризм, ксенофобію та агресивний націоналізм;

расова толерантність — відсутність упереджень до представників іншої раси;

релігійна толерантність — ставлення до догматів різних конфесій, релігійності, особливостям літургії з боку віруючих і невіруючих, представників різних конфесіональних груп;

географічна толерантність — неупередженість до жителів невеликих або провінційних міст, сіл і інших регіонів з боку столичних жителів і навпаки;

міжкласова толерантність — терпиме ставлення до представників різних майнових прошарків — багатих до бідних, бідних до багатих;

фізіологічна толерантність — ставлення до хворих, інвалідів, фізично неповноцінних, осіб із зовнішніми недоліками і т. д.;

політична толерантність — ставлення до діяльності різних партій і об'єднань, висловлювань їх членів і т.д. До крайніх форм прояву політичної інтолерантності відноситься фашизм, політичні репресії, імперіалізм;

сексуально-орієнтована толерантність — неупереджене ставлення до осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією;

маргінальна толерантність (толерантність по відношенню до маргіналів) — ставлення до бомжів, жебраків, наркоманів, алкоголіків, ув'язнених і т.д. [11, с. 143–145].

У нашому дослідженні міжнаціональна толерантність не може бути зведена тільки до одного акта і лише терпимого. По-перше, міжнаціональна толерантність є процесом, що постійно розвивається, який власне і включає емоційно-психічні норми, відношення до інших національностей, широкий набір знань, інформаційних уявлень про інші культури, мови і, нарешті, власне поведінкові настанови, світоглядні погляди стосовно інонаціонального.

По-друге, міжнаціональна толерантність як явище має набагато ширше семантичне поле, ніж просто терпиме ставлення. Не випадково для позначення цього феномена у суспільному контексті був використаний термін іноземного, у даному випадку латинського, походження. Тим самим фактично було артикульовано, що сенс поняття толерантності містить у собі, поряд із просто терпимим ставленням, принципи загальнолюдської моралі, що проявляються у пошані і обов'язковому дотриманні прав всіх народів світу; в усвідомленні єдності і загального взаємозв'язку різних етнокультур, в широких знаннях про мови, культури і походження різних народів, особливо тих, з якими відбувається безпосередній контакт; у неприйнятті воєн, анексії та інших форм насильства у відносинах між національностями; у вирішенні міжнаціональних проблем на основі балансу інтересів.

Ведучи мову про рівні існування толерантності, можна виділити наступні: цивілізаційний, міжнародний (міждержавний), етнічний, соціальний, індивідуальний.

Толерантність цивілізаційна (або соціокультурна) передбачає ненасильство у контактах різних культурних світів (цивілізацій). Тому соціокультурний (цивілізаційний) вимір толерантності, як найзагальніший рівень її існування, є умовою творчого розвитку «культури світу» (термін ЮНЕСКО) у сучасності.

Толерантність у міжнародних відносинах є умовою співпраці і мирного співіснування держав незалежно від їхніх розмірів, економічного розвитку, етнічної чи релігійної приналежності їхнього населення.

Етнічна толерантність є основним засобом досягнення гармонії національних відносин у мультинаціональних суспільствах, тому що базується на визнанні того факту, що за відмінностями криється суттєва подібність.

Соціальна толерантність, яку можна визначити як ненасильницьке, поважне ставлення до різних соціальних груп, є гармонізацією відносин у суспільстві.

На індивідуальному рівні толерантність є добродійністю, тобто нормою поведінки відповідальної особистості. Толерантність стосовно людей, які відрізняються від нас своїми поглядами і звичками, вимагає розуміння того, що істина не може бути простою, що вона багатогранна і що існують інші погляди, здатні пролити світло на ту чи іншу її сторону. Саме цей рівень існування толерантної свідомості виступає фундаментом будь-якої терпимості у суспільстві.

Таким чином, толерантність є базовою цінністю відкритого суспільства. Відкритість суспільства своїм власним змінам та інноваціям означає одночасно і відкритість його назовні, іншим культурним нормам і принципам. Тому толерантність, критичне мислення, свобода і відповідальність особистості у відкритому суспільстві пов'язані один з одним, становлять фундамент демократії і створюють умови розвитку, руху суспільства вперед [12, с. 79].

Одним із найбільш поширених типів толерантності є міжнаціональна толерантність. Найбільш релевантною на сьогодні вважається та точка зору, згідно з якою міжнаціональна толерантність розглядається як система сукупність психологічних настанов, відчуттів, певного набору знань і суспільно-правових норм (виражених через закон або традиції), а також світоглядно-поведінкових орієнтацій, які припускають терпиме або прийнятне ставлення представників якої-небудь однієї національності (зокрема, на особистому рівні) до інших інонаціональних явищ (мови, культури, звичаїв, норм поведінки тощо) [13, с. 26].

Сучасне українське суспільство є системою складної організації з власною (історично-регіональною, світоглядною, етносоціальною, культурною) специфікою внутрішньосуспільної взаємодії. Створення демократичної та правової держави, процес формування української ідентичності зумовлює необхідність консолідації українського сус-

пільства шляхом мирного і толерантного співіснування різних груп і прошарків населення України.

Як підкреслюють українські дослідники, толерантність є однією з типових рис українського національного характеру, що тісно пов'язана з іншими його рисами, такими як миролюбність, демократизм, поблагливість.

Виділяв толерантність та гуманність українців видатний громадсько-політичний діяч Д. Донцов. Спираючись на ніцшеанські мотиви і апологізуючи войовничий ірраціоналізм, Д. Донцов несхвально ставився до цих рис українського характеру, вбачаючи у них одну з причин слабкості українського етносу. Особливо він відзначав толерантність як рису, притаманну певним прошаркам українського соціуму [14, с. 251].

Сучасний український науковець Ф. Семенченко відзначає: «толерантність має природу морального ідеалу, що формується унаслідок історичного відбору правил співіснування, норм поведінки і переходить на рівень світо сприймальних позицій у свідомості суб'єктів взаємодії, а у законах функціонування толерантності є закодована єдність раціонального, емоційного і діяльнісного компонентів соціальної поведінки» [15, с. 242].

Український педагог та освітній діяч Г. Ващенко, вивчаючи проблеми національного виховання, зокрема, писав: «... в мирних обставинах для типового українця характерна стриманість» [16, с. 19].

Толерантність як рису, притаманну українському етносові і українському суспільству, відзначають і сучасні українські науковці.

Значний внесок в проблему дослідження толерантності зробили О. Донченко та Ю. Романенко у монографії «Архетипи соціального життя і політика» [17, с. 317]. Дослідники виділяють толерантність разом з іншими основними властивостями українського менталітету, такими, як індивідуалізм, екзекутивність, інтровертивність, емоційно-естетична домінанта. Аналізуючи переважно негативні сторони менталітету українського етносу, автори пропонують свій погляд на походження української толерантності, відзначаючи її особливу роль: «Якщо всі попередні властивості стосуються безпосередньо ментальної сфери, особливостей світосприйняття та світорозуміння українця, то толерантність має відношення до етосу — всього, що пов'язане з поведінкою, вольовим життєвямом» [17, с. 255].

Один з провідних українських науковців М. Степико відзначає: «сама українська неагресивність породила одну з найгуманніших людських

рис, якою можуть пишатися українці, — це толерантність, терпіння, приязнь до ближнього, до сусіда і просто чужого». Вчений підкреслює, що відчуття справедливості та співчутливості можна вважати генетичними рисами нашого народу [18, с. 201].

Виокремлює світоглядну толерантність і похідну від неї світоглядну синтетичність серед інших найвагоміших архетипів української культури, таких, як персоналізм, кордоцентризм, глибинний оптимізм також і сучасний український філософ Н. Хамітов [19, с. 272].

Отже, дослідження проблематики толерантності посідає вагоме місце у науковому дискурсі сучасної України, залишаючись важливою складовою процесу розвитку і становлення громадянського суспільства. Враховуючи потребу пошуку нових моделей співіснування та визнання самоцінності всіх етносів, які мешкають на її теренах на основі загальнолюдських базових етичних принципів людяності і гуманності.

Толерантність — це не лише необхідна складова сучасної культури, але й універсальна цінність людства як адекватна відповідь на виклики і загрози сучасного поліетнічного світу.

Література:

1. Сенюшкіна Т. А. К вопросу о сущности толерантности / Т. А. Сенюшкіна // Идентичность и толерантность в многоэтничном гражданском обществе: Материалы III международного семинара, 11–14 мая 2004 г., г. Алушта. — Симферополь, 2004. — С. 211–215.
2. Локк Дж. Сочинения в трех томах / Джон Локк; [Пер. с англ.]; АН СССР, Ин-т философии / Т. 3. — М.: Мысль, 1988. — 668 с.
3. Гусев В. І. Ідея свободи у філософії Д. Локка / В. І. Гусев // Наукові записки НАУКМА. Т. 19. Філософія і релігієзнавство. — К., 2001. — С. 34–40.
4. Милль Дж. О свободе / Джон Милль; пер. с англ. А. Фридмана // Наука и жизнь. — 1993. — № 11. — С. 10–15.
5. Леви-Стросс К. Раса и история / Клод Леви-Стросс // Путь масок. — М.: Республика, 2000. — С. 323–357.
6. Новая философская энциклопедия: В 4-х т. / Науч. ред. М. С. Ковалева — М.: Мысль, 2001. — Т. 4: Т–Я. — 605 с.

7. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме/В. А. Лекторский//Вопросы философии. — 1997. — № 11. — С. 44–58.
8. *Словник іношомовних слів/За ред. О. С. Мельничука.* — К.: УРЕ, 1974. — 776 с.
9. Декларация принципов терпимости. Принята резолюцией 5.61 Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года. [Электронный ресурс]. — Режим доступа http://www.un.org/gu/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml
10. Федотова Н. Н. Толерантность как мировоззренческая и инструментальная ценность//Философские науки. — 2004. — № 4. — С. 3–10.
11. Мацковский М. С. Толерантность как объект социологического исследования//Межкультурный диалог: исследования и практика. Под ред. Г. У. Солдатовой, Т. Ю. Прокофьевой, Т. А. Лютой. М.: Центр СМИ МГУ им. М. В. Ломоносова, 2004. — С. 143–147.
12. Соколов М. Ю. Проблема толерантності в інформаційному просторі: дис. ... канд. політ, наук: 23.00.03/Соколов Максим Юрійович. — К., 2007. — 200 с.
13. Мубинова З. Ф. Педагогика этничности и толерантности: теория, практика, проблемы/З. Ф. Мубинова. — Уфа: Изд-во Башкир. ун-та, 2000. — 136 с.
14. Донцов Д.. Твори/Д. Донцов. — Львів: Кальварія, 2001. — Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. — 2001. — 448 с.
15. Семенченко Ф. Г. Толерантність як моральний принцип та стрижнева проблема політичної діяльності/Ф. Г. Семенченко//Вісник СевНТУ: зб. наук. пр./ред. Є. В. Пашков. — Севастополь: Вид-во Севастоп. нац. техн. ун-ту, 2011. — Вип. 123: Політологія. — С. 240–243.
16. Ващенко Г. Твори/Г. Ващенко. — К.: Школяр-«Фада» ЛТД, 2000 — Т. 5: Хвороби в галузі національної пам'яті. — 2000. — 336 с
17. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення)/О. Донченко, Ю. Романенко. — К.: Либідь, 2001. — 334 с.

18. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи. (філософсько-методологічний аналіз)/М. Т. Степико. — К.: Знання, КОО, 1998. — 251 с.
19. *Філософія: Світ людини. Курс лекцій: Навч. посібник*/[В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Н. В. Хамітов та ін.]. — К.: Либідь, 2003. — 432 с.

Ельникова М. Н. Проблема межэтнической толерантности в научном дискурсе

Рассмотрено проблему межэтнической толерантности в научном дискурсе.

Ключевые слова: *толерантность, межэтническая толерантность, терпимость, идентичность, консолидация.*

Ielnikova M. N. The problem of inter-ethnic tolerance in scientific discourse.

The article deals problem of inter-ethnic tolerance in scientific discourse.
Keywords: *tolerance, interethnic tolerance, tolerance, identity consolidation.*

УДК 327 (332.135)

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В РЕГІОНІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ: ІНТЕГРАЦІЯ ЧИ СПІВРОБІТНИЦТВО?

Кривогила М. З. ©

Аспірантка Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Висвітлюються проблемні питання процесів інтеграції та пошуку оптимальної моделі взаємодії між державами регіону Центральної Азії, систематизує існуючі знання про Центральну Азію як інтеграційний регіон.

Ключові слова: *Центральна Азія, пострадянський простір, інтеграція, інтеграційний регіон, регіоналізація.*

У сучасному глобалізованому світі, в якому стрімко зростає взаємозалежність основних суб'єктів, механізм інтеграції все більше виступає в якості ключового для структуризації політичного й економічного простору, що дає можливість ефективно реагувати на нові виклики сьогодення. Зростає усвідомлення того факту, що регіональна інтеграція — це один з найважливіших інструментів управління глобальними процесами. Інтеграційні об'єднання сприяють знаходженню нового балансу сил в регіоні і світі, формуванню нових центрів сили, об'єднанню спільних інтересів і цілей його учасників.

Весь пострадянський простір фрагментується і охоплюється інтеграційними процесами. На сьогодні виокремилось кілька комплексів — Східна Європа, яка обирає між альтернативами європейської та євразійської інтеграції, окремий комплекс у вигляді кавказьких країн і країни Центральної Азії, які пов'язані спільним походженням, особливостями історичного, соціокультурного розвитку. Експерти вважають, що центральноазійська інтеграція не має альтернативи, на відміну від регіону Східної Європи, який може обирати між європейським і євразійськими інтеграційними проектами.

Інтеграційні процеси відбуваються і на євразійському просторі, до якого входить і регіон Центральної Азії, під яким в даній конкретній роботі ми будемо розуміти регіон, що охоплює держави колишнього

СРСР — Казахстан, Киргизію, Таджикистан, Узбекистан, Туркменію. Важлива частина наукових досліджень присвячена визначенню оптимальних меж чи кордонів регіональної інтеграції з огляду на розмитість кордонів Центральної Азії. Більшість дослідників (основна маса з яких — з пострадянського простору) традиційно розглядають Центральну Азію як регіон, що поєднує п'ять пострадянських держав). Водночас, все більше науковців [1; 2] наголошують на неефективності інтеграційних процесів без участі в них поза регіональних гравців, зокрема таких як Росія і Китай, і розглядають ці процеси із залученням більш широкого кола учасників. Особлива увага приділяється зменшенню російського впливу в регіоні і посиленню китайського через інструменти м'якої сили, а також традиційні засоби впливу.

Проблематикою інтеграційних процесів в зазначеному регіоні займається значна кількість західних та російських дослідників, серед яких варто виділити Р. Аллісон, С. Акінер, Е. Вінокурова, Д. Гріна, Н. Жейікдагі, О. Казанцева, І. Корабоева, О. Лібмана, Н. Максимчук, Р. Пофмрета, М. Спечлера тощо. Вітчизняні дослідники, такі як І. Горобець, Д. Дорофєєв, М. Дорошко, А. Мартинов, І. Ткаченко, Н. Шпакова та деякі інші, аналізують проблематику Центральної Азії, однак переважно з позиції геополітичного суперництва в регіоні, не зосереджуючись на питаннях інтеграції.

Дана стаття покликана систематизувати існуючі знання про Центральну Азію як інтеграційний регіон і має на меті з'ясування пріоритетного формату взаємодії для держав регіону та проблем на шляху до повноцінної інтеграції.

Специфікою центральноазійського регіону є перебування його в межах різних інституційно-політичних вимірів. Він входить до загальноєвропейського простору, об'єднаного в рамках ОБСЄ, оформлений регіональними інтеграційними структурами. Окрім того, регіон виступає адресатом діяльності як позарегіональних інтеграційних об'єднань (як, наприклад, Європейський Союз), так окремих держав, ключову роль серед яких відіграє США, Китай, Індія, Росія. Це обумовлює необхідність багаторівневого аналізу регіональних відносин на просторі Центральної Азії, інтеграційні структури якого є лише однією зі складових цілої системи взаємовідносин.

Для держав Центральної Азії пошук моделі інтеграційного об'єднання, на відміну від інших регіонів, завжди носив економічне підґрунтя і становив важливий елемент визначення стратегії розвитку цих

держав. Відтак, саме економічна інтеграція в регіоні становить найбільший науковий та експертний інтерес у проблематиці центральноазійської інтеграції. Дослідники [3, с.13; 4, с.6] в переважній більшості приходять до висновку про те, що інтеграція матиме результатом високе економічне зростання в регіоні. Що характерно, такий постулат не впливає однозначно з досліджень, що стосуються інтеграційних перспектив інших держав пострадянського простору.

На думку О. Лібмана, який ретельно проаналізував пострадянські і західні дослідження регіональної інтеграції в СНД та Центральній Азії, більшість західних робіт розглядають інтеграційні процеси в Центральній Азії, на відміну від таких процесів на решті пострадянського простору, з економічної точки зору. Тобто, ці процеси є важливим фактором економічного, а не політичного розвитку [5, с.29]. І тут фактор Росії як ініціатора чи бенефіціара інтеграційних процесів на терені Центральної Азії не є такою домінуючою як при розгляді аналогічних процесів в інших пострадянських державах.

Зокрема, частина досліджень присвячена проблемам ринкової інтеграції і, зокрема, неформальної торгівлі, коли китайські товари, що потрапляють в інші країни через Киргизію та Таджикистан, відіграють ключову роль в інтеграції регіону [6]. В частині робіт аналізується специфіка конфліктів в центральноазійській водній та енергетичній системах, що посилюють регіональне співробітництво.

Часто в науковій літературі інтеграційні процеси в центральноазійському регіоні розглядаються в контексті інтеграційних процесів на пострадянському просторі в цілому як перехідних до процесів євразійської інтеграції [7]. По-друге, інтеграційні процеси в Центральній Азії є об'єктом емпіричних досліджень (особливо це стосується західних), де не аналізуються системно інтеграційні процеси, а досліджуються проблеми та перспективи економічних процесів, а, зокрема, енергетичних, в регіоні Центральної Азії та в регіоні Каспійського моря.

В деяких дослідженнях центральноазійський регіоналізм трактується як різновид «захисної інтеграції», тобто мета інтеграції в Центральній Азії розглядається не як посилення економічного і політичного співробітництва, а як взаємний захист і взаємна підтримка існуючих в цих країнах авторитарних режимів, спрямовані на їх збереження [8].

Для наукового знання важливими є дослідження інтеграційних процесів в Центральній Азії провідними світовими банками. Так, зокрема, ці процеси відображені в щорічних доповідях Світового банку,

Євразійський банк розвитку регулярно випускає доповіді, а також журнал «Євразійська економічна інтеграція», присвячені економічним проблемам інтеграційних процесів на терені СНД і Центральної Азії.

Частина дослідників вважає, що інтеграційний потенціал регіону поки не достатньо потужний. Деякою мірою це можна пояснити конфліктами щодо розподілу ресурсів, різними моделями політичного та економічного розвитку, жорстким протекціонізмом в сфері зовнішньої торгівлі.

В науковій літературі ставиться питання, чи можна вважати Центральну Азію окремим інтеграційним регіоном, тобто регіоном, охопленим інтеграційними процесами. В якості критеріїв, які свідчать про таку його якість дослідники виділяють наступні:

— розташування регіону в центрі континенту, що має стратегічне значення з точки зору його впливу на безпеку і стабільність значної частини Євразії. Центральноазійський регіон знаходиться в зоні інтересів провідних світових держав, а процеси глобалізації та випереджаючого розвитку азійських економік поступово мають наслідком зміну статусу Центральної Азії з периферії до великого перехрестя євразійського континенту;

— взаємозалежність у контексті водно-енергетичної інфраструктури та єдиної енергосистеми (спадщина ЄСРП);

— пов'язана транспортна інфраструктура і розташування на стику транс'євразійських транзитних коридорів (через Іран країни регіону мають вихід до Перської затоки, через Афганістан і Пакистан — до Індійського океану, через Китай та Росію — в Азіатсько-Тихоокеанський регіон);

— схожа інфраструктура системи освіти, науки, культури та адміністративного управління;

— російська мова як культурний, політичний та економічний медіум;

— в перспективі значний, але ще недостатньо освоєний ринок (проживає понад 56 млн. людей, ВВП регіону становить близько \$ 60 млрд.) [9, с.8].

Водночас, всі ці фактори видаються певними об'єктивними характеристиками регіону, які швидше є ознаками, що спонукають до регіоналізації. А якість інтеграції все ж таки, передбачає обов'язково суб'єктивні дії потенційних учасників, їх бажання і політичну волю до інтеграції, яка до певної міри є обмеженням державного суверенітету, який на даний момент залишається ключовою цінністю для

держав регіону, особливо Узбекистану і Туркменії. Зокрема, Узбекистан вважає, що суверенізація повинна стати пріоритетом центральноазійських міждержавних відносин на пострадянському просторі. Внаслідок чого Узбекистан віддасть перевагу інтернаціоналізації у своїх політичних стосунках з сусідами перед регіоналізацією. Тобто Узбекистан переважно покладається на двосторонні відносини з окремо взятими великими державами.

Відтак, виникає питання, чи держави регіону більше схильні до інтеграції чи до дво-чи багатосторонньої взаємодії. Спостерігається глибока взаємодія на двосторонньому рівні, причому інколи між трансрегіональними акторами, зокрема, в питаннях енергетики, транскордонних транспортних коридорів, водно-енергетичному комплексі. Так, наприклад, Туркменія розвиває співробітництво з Азербайджаном на предмет розробки нафтогазових родовищ і перспектив будівництва транскаспійського газопроводу з метою подальшого транспортування каспійських і центральноазійських вуглеводнів в Європу. Інтеграційний потенціал двостороннього співробітництва в самому регіоні також є достатньо високим, особливо це стосується формату Казахстан-Киргизія.

Експерти відзначають, що торгівельні зв'язки у цих країн сильніше із рештою країн пострадянського простору, зокрема, з Росією, ніж між собою, і ця тенденція зростає.

Ознаки регіональної інтеграції аналізує і відомий фахівець в сфері інтеграційних процесів О. Буторіна. Вона наводить п'ять основних ознак регіональної інтеграції:

— об'єднання держав в певну групу дає можливість отримати якість нового типу, яку неможливо було би отримати без такого об'єднання — на індивідуальній основі. Тобто синергетичний ефект цієї групи перевищує суму індивідуальних зусиль;

— нове об'єднання держав виділяється з решти світу і відокремлюється від нього (напр., митний союз);

— добровільний і партнерський характер інтеграції;

— інтеграція поширюється на різні сфери як зовнішньої, так і внутрішньої політики країн-учасниць, зокрема, в межах таких об'єднань можуть створюватись певні режими;

— регіональна інтеграція будується на усвідомленні її учасниками спільності їх майбутньої історичної долі та їхню згоду на це [10].

Безперечно, аналіз О. Буторіної ґрунтується більше на досвіді європейського інтеграційного проекту, який часто виступає еталонним для

аналізу з питань інтеграції. Однак, якщо перенести запропоновані нею ознаки на центральноазійський регіон, то видається сумнівним реалізація на практиці хоч би однієї запропонованої ознаки. Говорити про усвідомлення спільності майбутньої історичної долі взагалі видається малоймовірним з огляду на відсутність спільної регіональної ідентичності, про що мова йтиме нижче.

Значну долю наукових пошуків проблематики регіону становлять дискусії щодо бажання самих центральноазійських країн розвивати і співробітництво і перспектив інтеграції на цьому регіональному просторі взагалі. Зважаючи на те, що Центральноазійський Союз (ЦАС) не виявив ніякої активності а з часом взагалі припинила своє існування деякі дослідники висунули версію про наявність центральноазійської «регіональної патології відмови від співробітництва» (regional non-cooperation pathology) [11]. У зв'язку з цим почало з'являтися все більше досліджень із ідеєю про необхідність активнішого залучення зовнішніх гравців в розвиток регіону (США, Китаю, Росії).

Взагалі, вся історія інтеграційних процесів в центральноазійському регіоні свідчить про вагання держав-учасниць між інтеграцією та співробітництвом. Як зазначають деякі експерти, перешкодою до інтеграції став надто широкий спектр питань, що виносились в спільний порядок денний: це і питання балансування з Росією, і досягнення єдності центральноазійських держав, інтеграції до світових ринків, безпеки в Афганістані, проблеми Аральського моря [1, с.15]. Тобто держави в межах Центральноазійського Союзу так і не спромоглись сформулювати спільні цілі на основі компромісу і йти до їх досягнення. Цілі розмивались і прикривались індивідуальними інтересами окремих держав.

ЄврАзЕС же, навпаки, істотно скоротило спектр інтеграційних завдань і чітко їх вималювало. ЄврАзЕС, засноване на ідеї багатоміжової інтеграції, має на меті встановлення спільних митних меж серед країн-учасниць (Білорусь, Казахстан, Киргизія, Росія і Таджикистан), розробку спільної зовнішньоекономічної, митної і цінової політики з метою створення в перспективі спільного ринку. ЄврАзЕС стало виглядати для центральноазійських країн більш привабливим через поєднання європейської ідеї прагнення до модернізації із азійським концептом турботи про стабільність.

ЄврАзЕС, ОДКБ та ШОС, на думку деяких дослідників, виконують функцію політичних узгоджень центральноазійських держав із вели-

кими державами, а також упорядкування їх завдань щодо збереження і захисту режиму.

Ряд експертів вважають, що саме започаткування Евразійського інтеграційного простору і може призвести до встановлення нового регіонального порядку на пострадянському просторі [1, с.12]. Тож, центральноазійська інтеграція розглядається в контексті перетікання інтеграційних процесів пострадянського простору в євразійські інтеграційні процеси (при цьому під євразійською інтеграцією розуміється встановлення трансконтинентальних зв'язків між інфраструктурними та транспортними системами на всьому Євразійському континенті [13]) із більш широким колом учасників, ключовим з яких є Китай.

В зв'язку із цим окремо розглядається роль Китаю як нового центра тяжіння для країн Центральної Азії. Зокрема, КНР інтенсифікує свою присутність в економічному житті регіону. Особливу зацікавленість китайських державних компаній викликає доступ до ресурсів вуглеводневої сировини Центральної Азії. Окрім того, субрегіональна торгівельна інтеграція пов'язана із зусиллями КНР щодо розвитку економіки сусіднього із Центральною Азією Синьцзян-Уйгурського автономного району. Економіки країн Центральної Азії, особливо Киргизії та, до певної міри, Казахстану, використовуються і ця тенденція, очевидно, зростатиме, в якості «трампліну» для проникнення в економіку регіону в цілому [9, с.27].

Роль Росії в регіоні і досі залишається дуже значно. Велику роль все ще відіграє радянська спадщина — спільні інфраструктура, схожі моделі управління та значною мірою спільний соціокультурний простір. Про вплив Росії на інтеграційні процеси, загалом, свідчить сама їх історія.

Як відомо, в 1993 році Казахстан, Киргизія і Узбекистан підписали договір про створення Центральноазійського союзу. У 1994 році був підписаний договір про створення єдиного економічного простору. Після приєднання до ЦАС Таджикистану у 1998 році організація була перейменована в Центральноазійське економічне співтовариство (ЦАЕС), метою якого було проголошено створення спільного ринку товарів, послуг і капіталів в регіоні Центральної Азії в кілька етапів, починаючи від зони вільної торгівлі до митного, платіжного і валютного союзів. Однак, жоден з цих етапів не був реалізований. На початку 2002 року організація була ліквідована з підписанням президентами чотирьох держав Договору про заснування Організації центральноазійського співробітництва (ОЦАС), до якої в 2004 році вступила Росія.

В 2005 році було прийнято рішення «Про подальший розвиток інтеграційних процесів на євразійському просторі», яке передбачало інтеграцію ОЦАС в Євразійське економічне співтовариство, що й було здійснено в 2006 році.

Виходячи з цього, найбільш успішним проектом економічного об'єднання країн центральноазійського регіону можна назвати проект за участю Росії: проекти ЦАЕС-ОЦАС не витримали конкуренції з більш широким пострадянським інтеграційним форматом.

Водночас, паралельно із існуванням двох зовнішніх центрів тяжіння для країн регіону — Росії і Китаю — зростає роль внутрішнього інтеграційного ядра в Центральній Азії, яким є Казахстан. В першу чергу, країна володіє потенціалом привабливості для трудових мігрантів пострадянського простору та країн Центральної Азії, зокрема, з огляду на позитивні економічні показники. По-друге, Казахстан має перевагу в торгівельній інтеграції, де він займає перші позиції в сфері торгівлі зерновими в регіоні. Рівень ВВП Казахстану порівняно із аналогічними показниками інших країн Центральної Азії є найвищим, що зумовлює більший потік інвестицій в його економіку.

Але переважаюче економічне положення Казахстану порівняно із країнами регіону і асиметричний розвиток країн обумовлює відсутність зацікавленості лідера в економічному співробітництві і пошуках нових форм інтеграції з партнерами регіону. Закритість політичної та економічної системи Туркменії є додатковим фактором, що ускладнює внутрішню регіональну інтеграцію і відкриває двері зовнішнім гравцям до лобювання власної моделі взаємозв'язків з країнами регіону.

Перспективи інтеграції в регіоні будуть значною мірою залежати і від формування цілісної регіональної ідентичності центральноазійських країн у разі, якщо вони пов'яжуть своє майбутнє із ЄврАзЕС — це головне питання майбутнього.

Наразі Казахстан вважає себе країною, що межує з Центральною Азією, але не центральноазійською країною [14]. Водночас, Казахстан розширює свою ідентичність і формує уявлення про країну як про євразійську. А масштабні державні програми «Казахстан-2030» та «Шлях до Європи» розглядають орієнтацію на Європу як єдиний шлях протистояння загрозам, що походять з регіону Центральної Азії. Водночас, Казахстан розглядає Центральну Азію як поле для власного лідерства, що може посилити його статусні характеристики в регіональному і світовому масштабі. Відтак, просування ідеї євразійського простору,

на якому Казахстан формуватиме свій лідерський образ є для нього наразі головним [1, с.18]. Казахстан — найкрупніша і найпотужніша держава регіону з найзначнішими ресурсами визнає перевагу міжнародних організацій на сучасному етапі. Наразі бере участь у формуванні Митного Союзу з наднаціональними прерогативами в рамках ЄврАзЕС. Вважається, що партнерство Росії і Казахстану є рушійною силою Митного Союзу.

Киргизія доволі позитивно ставиться до ідеї про євразійську інтеграцію, адже визнає особливу роль Росії в цьому процесі. Стратегічна взаємодія з Росією вважається ключовою у зовнішній політиці Киргизії, а встановлення спільного ринку в рамках ЄврАзЕС — одним з довгострокових інтересів країни.

Висловлюються думки [1], що концепт центральноазійської регіональної ідентичності не приживеться в Таджикистані, який має ряд історико-соціальних проблемних питань з Узбекистаном, зокрема, звинувачення в геноциді. Відтак, поняття центральноазійської ідентичності може бути для Таджикистану занадто тісним і він віддасть перевагу євразійській інтеграції. З огляду на позиціонування Узбекистану як зовнішнього ворога Росія сприймається Таджикистаном як держава, що має більше моральних прав пропонувати свій формат взаємодії і співробітництва в регіоні. Окрім того, Таджикистан потребує широких зовнішніх інвестицій, які, з огляду на його специфічне географічно-політичне положення, може забезпечити саме участь в євразійських інтеграційних проектах.

Для Узбекистану Росія з часів незалежності виступала в ролі суперника щодо лідерства в Центральній Азії, що обумовлює обережність держави щодо участі в будь-яких проектах, ініційованих Росією. Однак, з іншого боку, потужний економічний чинник — потреба в інвестиціях, відкритість російського ринку для узбецьких мігрантів, а також роль Росії як гаранта безпеки в регіоні, — є також вагомими факторами розвитку співробітництва.

З огляду на вищенаведені особливості деякі експерти вважають, що без зовнішнього тиску чи втручання співробітництво, а надто інтеграційний процес між країнами регіону не відбудеться [15].

Відтак, можемо говорити, що на даний момент Центральна Азія ще не відбулася як інтеграційний регіон. Держави-учасниці інтеграційного процесу ще не обрали оптимальний формат взаємодії. Ключові проблемні питання на сучасному етапі концентруються навколо відсутності

спільних інтересів щодо інтеграції та різнорівневого та різношвидкісного характеру розвитку економік держав регіону, відсутності регіональної ідентичності. Однак, головною проблемою видається відсутність спільного бачення меж інтеграційного процесу — чи має він обмежуватись колишніми середньоазійськими радянськими республіками чи включати в себе трансрегіональних учасників, які мають стратегічні економічні та політичні інтереси в регіоні Центральної Азії.

Література:

1. Корабев И. От региональной интеграции Центральной Азии к Евразийскому интеграционному пространству? Меняющаяся динамика постсоветского регионализма /Корабев И. //Евразийская экономическая интеграция. — август 2010. — № 3 (8). — С. 15.
2. Libman, A. and Vinokurov E. Is It Really Different? Patterns of Regionalization in the Post-Soviet Central Asia./Libman, A. and Vinokurov E. //Post-Communist Economies, 2012.
3. Green D. Regional Co-operation Policies in Central Asia/Green D. //Journal of International Development. — 2001.
4. Geyikdagi N. Regional Integration in Central Asia/Geyikdagi N. //Journal of Asia Pacific Business. 2005.
5. Либман А. Развитие региональной интеграции в СНГ и Центральной Азии: обзор литературы./Либман А. — СПб, 2012. — с. 29 //http://www.eabr.org/general/upload/docs/CCI/libman_end.pdf
6. Kaminski B. and Mitra S. Skeins of Silk: Borderless Bazaars and Border Trade in Central Asia./Kaminski B. and Mitra S. — Washington: World Bank. — 2010.
7. Linn, J., Tiomkin D. The New Impetus Towards Economic Integration between Europe and Asia./Linn, J., Tiomkin D. //Asia Europe Journal. — 2006.
8. Фельдман Д. Взаимодействие элит стран СНГ. /Фельдман Д. //П ОЛИС. — 2005.
9. Винокуров Е., Либман А., Максимчук Н. Динамика интеграционных процессов в Центральной Азии/Винокуров Е., Либман А., Максимчук Н. //Евразийская экономическая интеграция. — май 2010. — № 2 (7). //http://www.vinokurov.info/assets/files/Journal%20may%202010.pdf

10. Буторина О. Понятие региональной интеграции: новые подходы /Буторина О. //Космополис. — 2005. — № 3 (13).
11. Spechler M. Regional non-cooperation: Central Asian pathology. /Spechler M. //Nato Review. — 2000.
12. Allison R. Virtual regionalism, regional structures and regime security in Central Asia /Allison R. //Central Asian survey. — 2008. — 27 (2). — P.185–202.
13. Emerson M., Vinokurov E. Optimisation of Central Asian and Eurasian Trans-Continental Land Transport Corridors. /Emerson M., Vinokurov E. //CEPS EUCAM Working Paper. — 2009 //www.eabr.org/eng/publications/initiative/.
14. Назарбаева Д. Специфика и перспективы политического развития Казахстана. /Назарбаева Д. //Бюллетень 3. Международный институт современной политики. — 2003 //www.iimp.kz
15. Казанцев А. Большая игра с неизвестными правилами /Казанцев А. //Мировая политика и Центральная Азия. Наследие Евразии. — Москва, 2008.

Кривоглава М. З. Интеграционные процессы в регионе Центральной Азии: интеграция или сотрудничество?

Освещаются проблемные вопросы процессов интеграции и поиска оптимальной модели взаимодействия между государствами региона Центральной Азии, систематизирует существующие знания о Центральной Азии как интеграционном регионе.

Ключевые слова: *Центральная Азия, постсоветское пространство, интеграция, интеграционный регион, регионализация.*

M. Kryvohlava. Integration processes in the region of Central Asia: integration or cooperation?

The article deals with the problematic issues of integration and search for the optimal model of interaction between the states of Central Asia, systematise existing knowledge of the integration of Central Asia as a region.

Keywords: *Central Asia, former Soviet space, integration, integration region, regionalization.*

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію **Ємельянової Ю. П.** «Етнічний фокус соціокультурної реальності»

Монографія, що рецензується, є сміливою авторською спробою інтеграції і концептуалізації декількох проблемних зон, що відображають сьогоднішній стан соціальної теорії. Йдеться про те, що онтологічний (антропологічний, за сутністю) поворот, що намітився в соціальній філософії, не привів до однозначної відповіді на цілу низку запитань: «хто» або «що», — і «як» конструює і конститує форми буття; які джерела і детермінанти соціальних змін; яка роль культури в соціальних процесах і так далі. Одним з найбільш невирішених питань є «етнізація» соціальних стосунків, і в цілому посилення ролі етнічного чинника в сучасних соціальних процесах як регіонального, так і глобального рівнів, що не мають пояснення в соціальній теорії і філософії.

Аналізуючи вказані і інші питання, автор приходять до розуміння того, що їх рішення утруднене через відсутність загально визнаної теорії самої соціальної реальності, без чого складно вирішувати не лише актуальні практичні завдання, але і теоретично обґрунтовувати будь-які зміни історичного характеру. Наважуючись ступити на шлях теоретичного аналізу фундаментального концепту, яким, поза сумнівом, є поняття «соціокультурна реальність», автор монографії, перш за все, вирішує зняти обмеження, які, на його думку, існують сьогодні в теорії суспільства, — обмеження, пов'язані з недостатнім опрацюванням принципу антропності у філософії історії. Автор глибоко обґрунтовує думку, що для вирішення проблем сучасного стану соціального світу (глобалізація-локалізація, глокалізація і так далі) необхідно дати логіко-онтологічне обґрунтування цього принципу на основі досягнень інтегрального підходу.

Антропоцентристський напрям дослідження виявляється плідним, оскільки приводить до створення алгоритму, що відображає основні етапи становлення і перспективи розвитку світу людини: «природне — соціальне — культурне — духовне». Аналізуючи основні концепти алгоритму, автор дослідження знаходить сполучну ланку всіх дискурсів — людину: соціальна реальність, перш за все, реальність людського існування, умова і середовище прояву сутнісних характеристик людини, — антропна реальність. Сьогодні ця реальність є суперечли-

вою єдністю, поєднанням процесів глобального і локального характеру; її відтворення забезпечується культурою як загальним механізмом становлення і розвитку людини. У науковому формулюванні ця проблема звучить як проблема єдності різноманіття культур. Конкретні окремі прояви загального механізму культури конкретизуються автором на прикладі існування культур окремих суб'єктів соціальної реальності — етнічних співтовариств.

Необхідно визначити, що сьогодні відчувається гостра потреба у формуванні такої методології дослідження, яка здатна експлікувати внутрішній порядок і закономірності розвитку етносу як багатомірної самоорганізуючої цілісності. Спроба автора монографії не лише вирішити вказане завдання, але і надати етносу (як сутнісному прояву специфіки соціокультурної реальності) значення чинника, що приводить в дію весь зазначений теоретичний алгоритм, — заслуговує на увагу. Результат дослідження — це *створення філософської концептуальної підстави версії моделі етносу*. Автор роботи запропонував праксеологічні шляхи реалізації цієї моделі в просторі світу, що глобалізується, і це важливо, у тому числі, й для України як полікультурного, поліетнічного простору. До достоїнств роботи можна віднести і те, що головною умовою моделювання є гранично широкий — глобально-еволюційний контекст.

Структура монографії є класичною для наукових робіт високого рівня: кожен відособлений блок інформації виділений в самостійний розділ, а всі розділи в своїй сукупності — це цілісна, логічна зв'язана картина досліджуваного процесу. Список використаних джерел містить як фундаментальні роботи з досліджуваних проблем, так і публікації маловідомих, але цікавих авторів.

Доктор філософських наук, професор,
професор кафедри політології Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка М. І. Хилько

Наукове видання

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

Випуск 63

Адреса редакційної колегії:
м. Київ, вул. Володимирська, 64, к. 308-А
Телефон: (044) 239 33 83

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен та інших даних несуть автори.
Розповсюдження та тиражування матеріалів збірника без офіційного дозволу видавництва заборонено.

Редактор *Хилько М. І.*

Підписано до друку 20. 04. 2012 р. Формат 60x84/16.
Папір офс. Друк офс. Ум. друк арк. 18.
Гарнітура Times New Roman.
Наклад прим. 300.

Відруковано в друкарні фірми «Інтас»
04050, вул. Білоруська, 26. Тел. (044) 483 39 05